

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Bonde og marked i 1700-tallet

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1997:2

BONDE OG MARKED I 1700-TALLET

BOL OG BY

LANDBOHISTORISK TIDSSKRIFT 1997:2

Bol og By, Landbohistorisk Tidsskrift udgives af Landbohistorisk Selskab og redigeres af lektor, dr. phil. Bjørn Poulsen, Historisk Institut, Aarhus Universitet, Nørrebrogade, 8000 Århus C (redaktionsadresse), forskningsadjunkt, ph.d. Bo Fritzboøger og lektor Jens Villiam Jensen.

Tidsskriftet kommer to gange årligt og koster 160 kr.

Bestilling til
Landbohistorisk Selskab,
Kerteminde Museum,
Strandgade 7,
5300 Kerteminde.
Tlf. 65 32 37 27

ISSN 09 00-7334
ISBN 87-7526-178-2

Bidrag til tidsskriftet bedes sendt til redaktøren.

Udgives med støtte fra
Statens Humanistiske Forskningsråd og
Landbohistorisk Støttekreds.

Produktion:
Grafisk Produktion Odense

Omslag:
1700-tals maleri med bonde, som går til marked med et par høns i sin kurv. Muligvis er det en husmand fra Valby på vej til hovedstaden. (Nationalmuseet).

INDHOLD

Forord	7
<i>Jørgen Mikkelsen:</i> De rige bønder og formueskatten	8
<i>Johannes Møllgaard:</i> Bønder og handel i Salling 1680-1780.....	48
<i>Jan Steen Jacobsen:</i> "Fremmede ting". Om bondegårdens inventar og købmænds og markedsfolks varer i det 18. århundredes Nordvestsjælland	78
<i>Anna Tranberg:</i> Markedsorienterte bondenæringer i Norge på 1700-tallet	106

Forord

Tidligere betragtede man i høj grad bonden som selvforsynende og kun i yderst begrænset omfang involveret i handel. Denne synsmåde er i disse år på vej ud. Såvel den internationale som den danske forskning betoner i stigende grad, at landbefolkningen fra middelalderen og fremefter havde stadige transaktioner med et større marked. Penge spillede helt åbenbart en afgørende rolle for landbosamfundet. I dette nummer kan vi præsentere en række undersøgelser af 1700-tallets

landboer, der er med til at understøtte opfattelsen af en snæver forbindelse mellem bonde og marked. I bidragene bliver vi gjort opmærksom på, at kommercielle transaktioner i landbosamfundet skabte sociale forskelle og dannede basis for særlige "handelsbønder". Det dokumenteres, at bøndernes dagligdag var præget af købegods, og et indblik i den aktive norske udforskning af bondens markedsorientering bidrager til at perspektivere vore hjemlige forhold.

*Bo Fritzboeger
Jens Villiam Jensen
Bjørn Poulsen*

De rige bønder og formueskatten

af Jørgen Mikkelsen

Bønderne, skatterne og forskerne 1700-tallet er traditionelt blevet betragtet som “en fornedrelsens periode” for den danske bondestand. Men de sidste 20 års forskning har givet et langt mere nuanceret billede af bøndernes økonomiske vilkår i dette århundrede. Thorkild Kjærgaard har argumenteret for, at kornprisstigningerne i anden halvdel af 1700-tallet betød “en gennembrudstid for den danske gårdmand” flere årtier før landboreformerne.¹ Flere forskere – bl.a. Ellen Damgaard og Peter Henningsen – har beskrevet den stærke markedsorientering hos mange vestjyske bønder og gjort opmærksom på de store formuer, som nogle af dem efterlod sig.² Men også fynske og sjællandske gårdbrugere kunne udvikle sig til rigmænd, og nogle af dem udlånte store summer, ikke blot til bønder, men også til købmænd og andre byfolk.³ Poul Steens analyse af tingly-

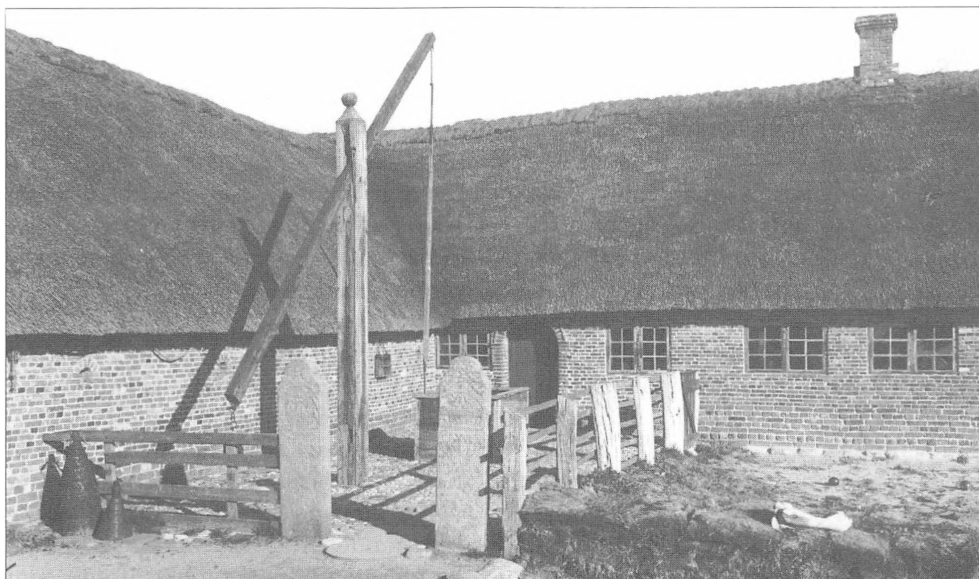
ste lån i Præstø 1695-1801 viser således, at en rytterbonde og hans søn tegnede sig for 17 udlån mellem 1737 og 1803, og at en gårdfæster og skovfoged gennem seks udlån skaffede sig en samlet renteindtægt på 768 rd.⁴

Palle Ove Christiansen har i sine studier af Giesegaard gods opdelt 1700-tals-bønderne i to kategorier: de stræbsomme og fatalisterne. De to typer eksisterede side om side og var afhængige af hinanden. De stræbsomme kunne for en billig penge leje fatalisternes græsningskvote og agre, som disse ikke formåede at udnytte pga. mangel på kvæg og udsæd. Til gengæld kunne fatalisterne i en snæver vending låne penge og naturalier hos de stræbsomme.⁵ Bjarne Weesch har beskæftiget sig med den samme problemstilling i sin analyse af udviklingen i den falsterske landsby Alstrup ca. 1680-1718. Her formåede flere af

Jørgen Mikkelsen (f. 1959), ph.d., arkivar ved Landsarkivet for Sjælland m.m. Har skrevet en række artikler om lokal- og regionalhistoriske emner, fortrinsvis inden for emneområdet: Sjællandske købstæders økonomi og administration ca. 1740-1814. Har bl.a. publiceret i *Erhvervshistorisk Årbog* 1994, *Fortid og Nutid* 1993, *Historie* 1994, *Journalen* 1995 og 1997, *Køge Studier* 1995, *Maritim Kontakt* 1993, *Årbog for Historisk Samfund for Sorø Amt* 1986, 1990 og 1995, 1066. *Tidsskrift for Historisk Forskning* 1986 og 1994 samt Gunnar Artéus: *Nordens garnisonsstæder*, 1997, Tommy P. Christensen m.fl.: *Slægter – skjolde – steder*, 1990, Knud Prange m.fl.: *Det store i det små*, 1997, og Harald Winge: *Lokalsamfund og Øvrighet i Norden ca. 1550-1750*, 1992.

bønderne at udnytte amtsskriverens specielle ligningssystem til egen fordel, og husmand Holger Marquorsen gjorde det så godt, at han i løbet af en halv snes år avancerede til fæster af hele fire gårde med et samlet jordtiliggende på ca. 23 tdr. htk.⁶ Karen Schousboe har også interesseret sig meget for de forskellige bondetyper – men ud fra en lidt anden synsvinkel. Hun mener, at den agrare produktion på 1700-tallets fæstegårde var så beskeden og ustabil, at det var nødvendigt for mange bønder at have supplerende indtægtskilder.⁷ En del bønder – typisk blandt de mindst formuende –

tjente en pæn ekstraskilling ved at udnytte gårdens hestekraft til vognmandskørsel. Andre dyrkede husflid eller håndværk, hvis de havde de fornødne faglige forudsætninger. Men de mest velhavende kunne nedsætte sig som handelsbønder. Schousboe har foretaget en detailanalyse af Nørre Tulstrup-bonden Christen Andersens dagbog 1786-1797. Hun har beregnet, at Andersen i løbet af et år må have investeret mere end 1950 rd i vareopkøb, og hun mener, at han til stadighed lå inde med et betydeligt pengebeløb. Men langt den største del af hans indtægter kom gennem landbruget.⁸

Frilandsmuseet i Sorgenfri giver en klar fornemmelse af de store forskelle i velstand hos 1700- og 1800-tallets bønder. Kommandørgården fra Toftum er et eksempel på en rig bondegård fra Rømø. I 1700-tallet opnåede mange gårdbrugere på Rømø gode indtægter ved at sejle på hollandske skibe, der bl.a. drev hval- og sælfangst ved Grønland. (Foto: Frilandsmuseet).

Schousboe mener, at Christen Andersen havde mange fagfæller både i Jylland og på øerne, og at det er muligt at pejle sig ind på en del af dem gennem studier af formueskattemandtallene fra 1789.

Karen Schousboe er langt fra den eneste forsker, der har interesseret sig for de danske og norske ekstraskattelister fra 1789. Den mest omfattende undersøgelse er gennemført af Lee Soltow. Han har beregnet formuefordelingen i Danmark ved at undersøge formueangivelserne for et repræsentativt udsnit af den skattepligtige befolkning – nemlig for alle de personer, der omtales på hver 20. side i protokollerne. Desuden har han registreret alle de personer, der tilhørte de allerøverste formueklasser (over 20.000 rd i København og over 10.000 rd i resten af landet). Undersøgelsen viser – som man kunne vente – en meget ujævn formuefordeling, idet 1% af skatteyderne ejede mere end halvdelen af Danmarks formue. Soltow gennemfører ikke en detaljeret geografisk opdeling, men skelner dog mellem København, købstæderne og landdistrikterne. Hele 44% af den beskattede formue befandt sig i København – men Soltow bemærker dog, at mange af de store godsejere blev registreret i hovedstaden. Han noterer også, at formuerne gennemgående var væsentligt større i købstæderne end på landet, og at der var langt flere landboere end byfolk, der ikke betalte formueskat.⁹

I modsætning til Soltow har Hans Chr. Johansen og Niels Christensen valgt at koncentrere sig om bestemte herreder og byer. I *Dansk socialhistorie* fremlægger Johansen således de gennemsnitlige skattebeløb for de enkelte socialgrupper i Bjæverskov og Stevns herreder og i Svendborg,¹⁰ og siden har han brugt materialet til at belyse formue- og indkomstspredningen i Odense.¹¹ Niels Christensen har analyseret de fynske skatteprotokoller som led i sin specialeafhandling om fynske kornmøller og møllere ca. 1660-1800. Han påviser en betydelig social differentiering inden for møllererhvervet, men han viser også, at møllerne som helhed rangerede væsentligt højere end gårdmændene.¹² Samme indtryk giver Johansens tabeller for Bjæverskov og Stevns herreder, hvor også kromændene fremstår som habile skatteydere. Begge disse socialgrupper stod dog væsentligt under forpagterne, forvalterne, præsterne, degnene, birkedommerne og birkeskriverne.¹³

Det norske skattemateriale er for nylig gjort til genstand for en omfattende analyse af Stig Johan Kalvatn.¹⁴ Han har afgrænset sit undersøgelsesfelt til fire amter i Vestnorge, men inden for dette område har han foretaget en indgående analyse af fordelingen af betalere og ikke-betalere, af den gennemsnitlige formue blandt betalere samt af formuespredningen. Hovedresultatet er, at den gennemsnitlige formueskattebetaling var mærkbart højere

re inde i landet (hvor selvejet var mest udbredt) end ude ved kysten og klart højere syd for Sognefjorden end nord for. Det bemærkes endvidere, at der var en høj andel af skattebetalere i kystområderne omkring Stavanger og Bergen, hvilket kan være et indicium på, at fiskerbønderne i disse egne nød godt af den nære beliggenhed ved de større byer. Imidlertid noterer Kalvatn også, at der i nogle tilfælde var store forskelle på betalingsmønstrene i nært beliggende præstegæld. Og i Romsdal var der klar forskel på formueangivelserne i Sunnmøre og Romsdal fogderier. Kalvatn giver ingen nærmere forklaring på disse resultater, og det kan give anledning til en vis skepsis over for tallene. Eller sagt med andre ord: I hvor høj grad beror forskellen på økonomiske forhold, og i hvilket omfang afspejler den en forskellig registreringspraksis i de enkelte præstegæld og fogderier?

I denne artikel vil jeg undersøge, om det er rimeligt at overføre Kalvatns metode på danske forhold. Kan man på grundlag af formueskattemandtallenes oplysninger gennemføre en kortlægning af landets rige og fattige regioner og subregioner? Eller må man lade sig "nøje" med Karen Schousboes metode: at anvende formueskattemandtallene til at udskille de rige bønder – eller de stræbsomme – i den enkelte landsby? Artiklen indledes med en gennemgang af skattelisternes lovgrundlag og nogle af de spørgsmål, som dette gav anledning

til ude hos de lokale myndigheder. Herefter præsenteres og diskuteres formuespredningen i seks herreder i forskellige landsdele. Og til sidst følger en redegørelse for nogle af de skatteansættelser, der gav anledning til skepsis – og korrespondance.

Skatteforordningen

Ekstraskatten af 1789 havde sin baggrund i den kortvarige krig mod Sverige i 1788. Krigsdeltagelsen blev finansieret ved en kombination af skatter, inden- og udenlandsk låneoptagelse samt øget seddeludstedelse. Hvad skatterne angår, lagde Finanskollegiet i sin forestilling til kongen vægt på at få inddraget så stor en del af befolkningen som muligt for at begrænse byrderne for den enkelte person. Endvidere søgte man at indrette skatterne således, at "det rettede sig saa meget mueligt efter enhver Ydendes virkelige Indtægt".¹⁵ De tre forordninger af 11.3.1789 – for hhv. Danmark, Norge og Slesvig-Holsten – indeholder hver især en afgiftsbuket med tre elementer: en formueskat, en indkomstskat (for lønmodtagere) og en næringskat for erhvervsdrivende i by og på land (dog blev bønder fritaget for at betale næringskat, hvis de ikke havde anden næring end landbrug). Formueskatten skulle udredes som 1/2 procents afgift af værdien af den samlede formue efter fradrag af gæld. Formuebetragtningerne omfattede rede penge og udestående fordringer, fast ejendom, fartøjer, varelagre og besætning – alt sammen sat til den pris, det ville få, "i

Fald det da var til Salg". Undtaget fra formuebeskatningen var:

- a. Midler og ejendom, der hørte til "offentlige og gudelige Stiftelser og Bygninger".
- b. Oktrojerede kompagniers midler og ejendomme.
- c. Umyndiges midler og ejendomme, såfremt den samlede sum ikke oversteg 100 rd.
- d. Bohave og husgeråd til eget brug "være sig Guld, Sølv, Kobber eller anden Metal, som er forarbejdet, Linnet, Klæder, Bøger, Naturalie- og Kunst-Samlinger, Meubler, Huusholdnings eller Haandværks Redskaber". (Derimod skulle mur- og nagelfaste genstande såvel som "de Inventarier eller Maskiner, som til faste Eiendomme og deres Drivt, samt til Fabriker og Værker og deres Drivt, nødvendig behøves og bruges" ikke fritages, men henregnes under ejendommens værdi.).
- e. Arvefæstegårde og selvejergårde, der havde opnået denne status inden for de seneste 10 år.
- f. Formuer på op til 4000 rd, som næringsdrivende måtte have stående i deres næringsdrift.

Formueskatteopkrævningen var – ligesom indkomstskatten – baseret på selvangivelser. Skatteyderen skulle heller ikke fremlægge nogen dokumentation for sine oplysninger, men blot opgive et samlet beløb "paa ærlig Troe og Love, og saa rigtigen, som han med god Samvittighed og under sin Eed, naar forlanges, kan bekræfte".

Ekstraskatteopkrævningen gav anledning til en omfattende administration. Også dette blev grundigt beskrevet i forordningerne af 11.3.1789. I hvert herred – "efter Herredernes Inddeeling under den geistlige Jurisdiction" – fik herredsfogeden og provsten til opgave at rejse rundt fra sogn til sogn og mødes med sognepræsterne og deres medhjælpere. Hvert sted skulle herredskommissionen modtage de mundtlige og skriftlige skatteangivelser og føre dem ind i en særlig mandtalsprotokol – sammen med anmærkninger om, hvorvidt de enkelte angivelser kunne anses for at være rigtige eller ej. Når alle sogne var blevet besøgt, skulle kommissionen indsende protokollen til amtmanden, som herefter havde pligt til at træde sammen med amtsforvalteren og to af amtets godsejere for at bedømme protokollernes oplysninger. Dernæst skulle amtskommissionen indsende herredsprotokollerne "tilligemed en udførlig Extract af samme" til Rentekammeret, som nu kunne udstede ordre til afgifternes oppebørsel. Skatten skulle betales i to terminer – i juli og december 1789.

Lovgiverne tog også hensyn til, at mange personer måske ikke havde lyst til at oplyse deres formue eller indkomst til herredskommissionen, der jo bl.a. bestod af den stedlige præst og et par folk fra sognet, der fungerede som præstens medhjælpere. Det blev besluttet, at den enkelte skatteyder kunne indlevere sine op-

lysninger i et forseglede brev til herredskommissionen, som da skulle sende brevet videre til amtskommissionen, der havde pligt til at åbne det. Desuden fik købmænd, "som driver anseelig Handel" og andre, der "har betydelig Formue eller Indkomst" og "have Grunde til at ønske deres Formue eller Indkomst mindre bekiendt" ret til at indsende forseglede breve til amtskommissionen, som da straks skulle videresende dem til Rentekammeret.

Samtidig med udstedelsen af forordningen udsendte Rentekammeret fylde instrukser til herreds- og amtskommissionerne. Amtskommissionerne blev bl.a. pålagt at rette kontakt til alle de personer, hvis angivelser virkede tvivlsomme. Men de mistænkelige skulle behandles med fløjls-handsker. Kommissionen skulle "ytte ham tvivlen, til ham overlade at gjøre sig Forordningens Indhold nøyere bekiendt, for om en eller anden misforstaaelse hos ham skulde finde Sted, oplyse ham om Forordningens Meening og advare ham at han mueligen kommer til at aflægge Eed hvis han endda vedbliver sin første Angivelse".¹⁶

Fortolkning af forordningen

Det var på mange måder en velgenemtænkt lovpakke, der så dagens lys den 11.3.1789. Alligevel måtte Rentekammerets embedsmænd snart sande, at der var nok af uklare og problematiske elementer i forordningen.¹⁷

Amtmanden for Korsør og Antvorskov amter indsendte sågar hele otte afklaringspørgsmål – bl.a. om beskattningen af arvemidler.¹⁸

Herreds- og Byder.	Distrikterne Navne, Stads, Embeds- og i Zirefætt havende Katteskattige Bøtt. efter den Orden, hvortil de i Distrikterne ere indførte.	Afsløtterne.							
		Skatt. 12	Skatt. 6	Skatt. 12	Skatt. 6	Skatt. 12	Skatt. 6	Skatt. 12	Skatt. 6
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>100</i>	<i>20</i>	<i>78</i>	<i>38</i>	<i>100</i>	<i>30</i>	<i>78</i>	<i>4</i>
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						
<i>Jens Andersen</i>	<i>Hækkebølle</i>	<i>1</i>	<i>2</i>						

Et udsnit af generalekstrakten for Hækkebølle (Assens og Hindsgavl amter). I denne landsby var husmanden Jens Andersen Glarmester en af de største skatteydere. Han betalte 3 rd 91 sk i formueskat og 1 rd 48 sk i næringssskat. Ved skiftet efter ham i 1791 blev der da også registreret et overskud på 1198 rd. Skiftet viser også, at han havde mere end 1000 rd til gode hos forskellige debitorer, deriblandt et par selvejergårdmænd (Rtk. 2423.738 og LAO, Erholm godsarkiv, Skifteprotokol 1774-1820, s. 172ff).

Ved udarbejdelsen af forordningen havde man valgt at se bort fra birkerne – hvad der utvivlsomt var ganske fornuftigt set fra en praktisk synsvinkel. “Birkerne indbefattede under Herrederne”, lyder det blot. Flere grever og baroner (med birkeret) var vrede over denne bestemmelse, som de opfattede som et indgreb i deres rettigheder, men Rentekammeret lod sig ikke påvirke.¹⁹ En lidt parallel problemstilling opstod, da amtmand Hoffmann i Fredericia indberettede en disput mellem Carøe, der var herredsfoged for det meste af Tørrild herred, og Junghans, der administrerede de resterende dele af herredet. Junghans fandt, at han burde tiltræde herredskommissionen ved skattefastsættelse i “hans” sogne. Carøe, derimod, mente, at Junghans intet havde at bestille i Tørrild herreds kommission. Amtmanden støttede Junghans’ synspunkt med henvisning til “Forordningens almindelige Hensigt”, at kommissionen “bør bestaa af saadanne Mænd som kiende Beboernes oeconomicke Omstændigheder i ethvert Sogn, og hvem kiender samme bedre end den rette Herredsfoged, som af Pante Protocollen har den paalideligste Oplysning baade om deres Eiendomme og Penge Sager”? Amtmanden mente sig dog ikke beføjet til at afsige den endelige dom i striden og overlod det til Rentekammeret. Og her holdt man sig strengt til forordningens ord. Jelling, Bindeballe og Almstok, der efter den gejstlige jurisdiktion hørte til Tørrild herred, skulle “bievaanes” af

Carøe, mens Nr. Vilstrup, der i gejstlig henseende var en del af Jerlev herred, skulle administreres af Junghans.²⁰

Rentekammeret blev konfronteret med flere spørgsmål om skattefritagelse. Fx. gjorde beboerne på Sønderland Rømø opmærksom på, at de og deres forfædre hidtil havde været forskånet for enhver form for formue- og næringsskat. Til gengæld havde de årligt betalt 378 rd landskat til Ribe amtstue. Stiftamtmanden anbefalede, at Rømø-boerne blev fritaget for den nye skat, men det hjalp ikke.²¹ Byfoged Siersted i Ringsted spurgte, om der skulle betales formueskat af uvisse fordringer. Rentekammeret svarede, “at de som have uvisse Fordringer tilgode maae anslaae samme efter deres bedste Vidende til et vist Beløb, hvoraf Skatten under eet med deres øvrige Formue bør svares”.²²

Der kom også flere spørgsmål om opgørelsen af bondeformuer. Provst Ramus og herredsfoged Bekker i Sunds herred (Sydfyn) skrev således, at bondestandens “egentlige og almindeligste formue bestaaer i det Inventarium af Kiør, Faar, ung Qvæg, og andet tilleg, som tilhøre dem selv; og ey vedkommer Besætningen af Heste, der alleene tilhøre Jordegods eyeren”. Herredskommissionen ønskede da at vide, “om forbemeldte Inventarium ... skal betragtes som Bondens virkelige Formue? eller om det henhører til den nærings Drift, for hvilken hand efter

den 11te § er befriet at ansettes til Afgift?”.²³ Og landsdommer Steensen, der var by- og herredsfoged i Thisted, spurgte, hvad fæstebønderne skulle svare af, når gårdene, besætningerne og inventaret ikke tilhørte dem selv, og deres indbo var fritaget. Hos de fæstebønder, der ikke havde rede penge, var der ikke andet “til overs og dem selv tilhørende, end alleene deres Fæe og Faae Creaturer samt deres Kackel-Ovn og Indmuurede Kjædel, der paa de Fleeste Stæder dog ei nær kand tilstræcke til Hosbondens pre-tentioners afbetaling, som efter Loven i Boen ere prioriterede”.²⁴

Rentekammerets bemærkninger til disse breve var få og formelle. Ramus og Bekker fik at vide, at alt det, der tilhørte fæstebonden, skulle henregnes til hans formue. Og Steensen fik til svar, at “Fæstebønders Formue Afgift retter sig efter Angivelse og at Commissionen maa anmerke sin Tvivl om sammes Rigtighed naar den dertil finder Anledning”.²⁵ Men herredskommissionerne kunne naturligvis også selv gøre sig overvejelser om beregning af bondeformuer. Provst Holst og herredsfoged Jessen har redegjort for deres principper i en skrivelse til amtskommissionen for Sorø amt.²⁶ Det fremgår, at man også her interesserede sig mest for bøndernes kvæg, får og svin. Derimod havde kommissionen problemer med at få overblik over bøndernes gældsposter, “da de derom ikke selv kunde give nogen bestemt Efterretning alleene at de

kunne staae tilbage med een eller Toe Qvartal Skatter” [når gælden var fratrukket?]. I øvrigt havde Holst og Jessen øje for, at “det dog vel er forordningens Principia at alle og enhver skal contribuere noget”, men de erkendte også, at de i vidt omfang havde været nødt til at støtte sig til præsternes og medhjælpernes vurderinger af de enkelte bønders vilkår.

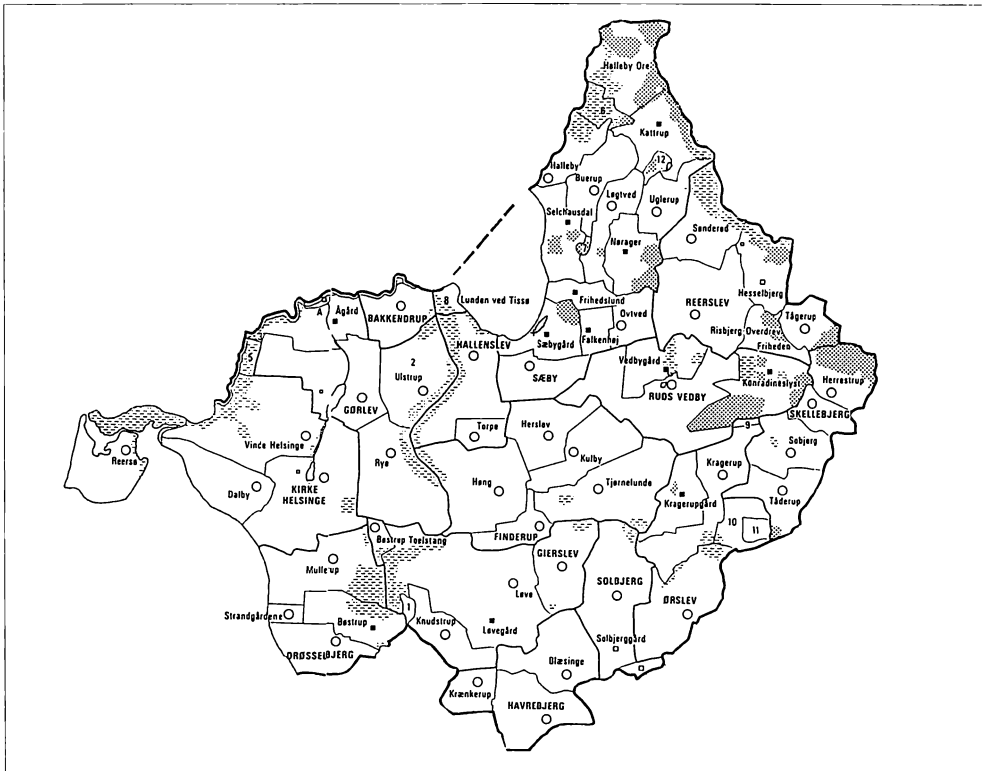
Formuefordeling i seks herreder

I det følgende skal vi se på formuespredningen i seks herreder, sådan som den kommer til udtryk gennem herreds- og amtsprotokollerne.²⁷ Jeg medtager kun gård- og husmænd og lader dermed andre befolkningsgrupper på landet (inkl. formuende aftægtsfolk, slægtninge og karle) ude af billedet.²⁸ Dog medregnes møllere og kromænd, da disse som regel er kategoriseret enten som gårdmænd eller husmænd.²⁹ Et stort antal sammenligninger med de samtidige hartkornspecifikationer giver indtryk af, at næsten alle gårdmænd er blevet nævnt i herredsprotokollerne (enten som betalende eller ikke-betalende), hvorimod amtsprotokollerne kun indeholder oplysninger om de betalende gårdmænd. Derimod er der en stærk underregistrering af husmænd i herredsprotokollerne. Normalt blev en husmand kun registreret, hvis han betalte mindst én af de tre skatter. Hovedparten af de husmænd, der optræder som uformuende i hosstående tabeller, betalte da også nærings-skat.

*Vestsjællandske bønder:
Løve herred*

Rundreisen begynder i Løve herred (Vestsjælland). Endnu i slutningen af 1780'erne var dette område stærkt præget af private godser, og der var kun ganske få selvejere. Løve herred var en udpræget "slettebygd" med god jord og omfattende kornavl. De tre østligste sogne – Reerslev, Vedby og Skellebjerg – har dog ikke ligefrem den allerbedste jord, og "her findes

endnu meget Krat og Steen", fortæller Begtrup.³⁰ Gårdene i den vestlige del af herredet havde gennemgående et meget betydeligt jordtilliggende; i mange landsbyer havde alle gårdene 9-12 tdr. htk. Mod øst var tallene noget lavere, og i Vedby sogn havde alle gårdene kun godt 4 tdr. htk. Halvøen Reersø havde dog de laveste hartkornstal; her blev samtlige gårde noteret for 1 1/2 - 3 1/2 tdr. htk. Reersø adskilte sig også fra resten af regio-

Løve herred 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 52f).

nen ved sit alsædebrug og ved sit fiskeri. I øvrigt fremhæver Erich Pontoppidan Reersø-boernes økonomiske tilstand som "temmelig god".³¹

Ligesom i de fleste andre herreder på Sjælland lå formueskattebetalingen i Løve meget lavt. Ganske vist erklærede langt de fleste af gårdmændene at være i besiddelse af en formue, men hele 92% af de betalende gårdmænd nøjedes med at svare 48 sk eller derunder (svarende til en nettoformue på

max. 100 rd).³² Kun to gårdmænd – og to husmænd – angav formuer på over 400 rd. Den højest rangerende var selvejerhusmanden og vandmølleren Hans Weygaard i Reerslev, der havde en formue på 2000 rd.

Der er ikke de store forskelle mellem skattebetalingen i de enkelte sogne, men det er alligevel ganske tydeligt, at de mere "velhavende" gårdmænd – det vil her sige gårdmænd, der angav formuer på over 50 rd (!) – helt over-

Tabel 1. Formuefordeling i Løve herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Løve herred	250g (62%) 90h (83%)	119g (30%) 9h (8%)	25g (6%) 7h (6%)	5g (1%)	1g (<1%)	1g (<1%)	1h (1%)	1h (1%)		401g 108h	150g 32h
Reerslev sogn	21g (91%) 10h (91%)	2g (9%)						1h (9%)		23g 11h	12g 2h
Finderup sogn	25g (46%) 8h (89%)	25g (46%)	3g (6%) 1h (11%)	1g (2%)						54g 9h	10g 5h

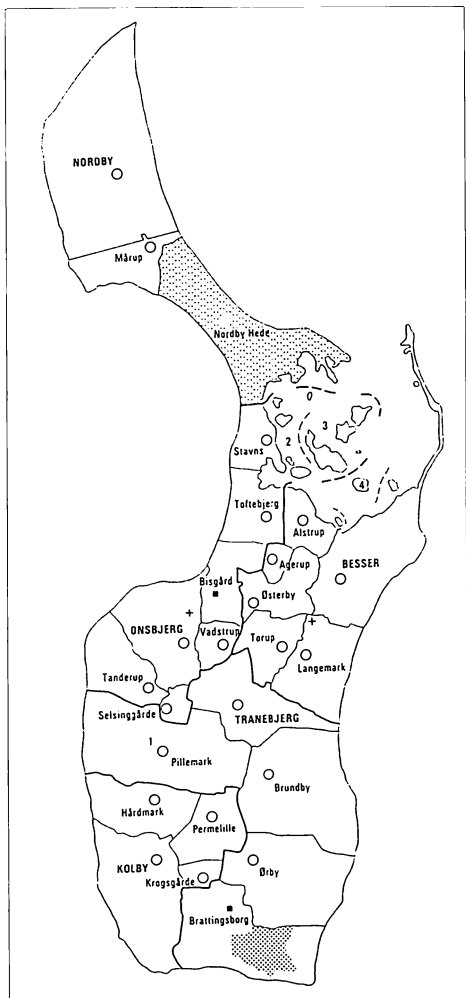
Kilde: RF. Kalundborg m.fl. amter, Løve herreds protokol samt Rtk. 2423.741. Tabellen viser antallet af gårdmænd (g) og husmænd (h), fordelt på formueklasser – for herredet som helhed og for et østligt og et vestligt sogn. Der er foretaget procentberegninger på grundlag af det samlede antal betalende gårdmænd og husmænd. De 250 gårdmænd, der svarede 24 sk eller derunder, udgjorde således 62% af de 401 betalende gårdmænd, mens de 90 husmænd i laveste skatteklasse udgjorde 83% af de 108 betalende husmænd. Yderst til højre ses antallet af gårdmænd og husmænd, der blev registreret som ikke-betalere af formueskat.

vejende var bosat i de vestlige sogne med store hartkornstal (Kirke Stillinge, Kirke Helsinge, Drøsselbjerg, Bakkendrup og Finderup).³³ Derimod

var der kun ganske få gårdmænd med formuer på over 50 rd i de østlige "kratsogne".³⁴ Mest markant er fordelingen i (Ruds) Vedby. Her angav kun en eneste af de 26 gårdmænd at være i besiddelse af formue. En anden interessant lokalitet er Reersø. Her var alle 18 gårdmænd villige til at betale; halvdelen svarede 1 rd, den anden halvdel 48 sk. Ligeså bemærkelsesværdigt er det, at hele 8 af de 18 husmænd på halvøen erklærede sig formuende, om end ingen af dem betalte mere end 24 sk.

Flittige øboer: Samsø herred

Flere af de øer, der i dag betragtes som marginalsamfund, har tidligere spillet en helt central rolle for landets infrastruktur og økonomiske udvikling. Samsø er et eksempel på dette. I 16-1700-årene havde alle samsinger ret til at drive købmandsskab og til at ind- og udføre varer uden at betale told.³⁵ Privilegierne dannede – sammen med den gunstige beliggenhed midt i Kattegat – baggrund for, at øens gårdmænd i løbet af 1600-tallet opbyggede en anelig flåde af skuder, der især sejlede på Norge, men også aflagde besøg i sjællandske, fynske, østjyske, slesvig-holstenske, nordtyske og baltiske havne. Øen eksporterede fortrinsvis byg og ærter, men også forskellige animalske produkter. I blomstringstiden i begyndelsen af 1700-tallet havde langt de fleste af øens gårdmænd andel i en eller flere skuder, og en stor del af dem virkede selv som skippere. Sidstnævnte var især tilfældet i Nordby sogn. I anden

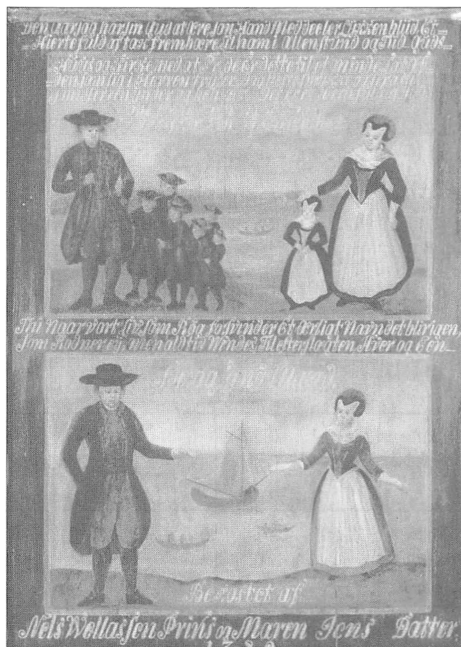
Samsø 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 52).

halvdel af 1700-tallet svandt skudehandelen ind, og i 1789 var der kun 11 fartøjer tilbage på øen.³⁶ I Nordby sogn spillede skippererhvervet dog stadig en ret vigtig rolle, men i de fire sogne i syd var landbruget nu det altdominerende hovederhverv. Sydøen – og især Tranebjerg og Besser sogne – er da også langt mere frugtbar end nordøen.³⁷

Samsø var meget tæt befolket i 1700-årene, og de fleste gårde havde kun 3-6 tdr. htk. I Nordby med hele 53 gårde var jordtilligendet endda kun 1 1/2 - 3 1/2 td. htk., og næsten halvdelen af gårdene i denne landsby havde mindre end 2 tdr. htk.³⁸ Laurids de Thurah og Erich Pontoppidan roste Samsø-bønderne for deres flid, og det samme gjorde Begtrup, der noterede, at jorderne “deels af Natur, men fornemmelig ved Kultur” var blevet “tjenlige til al Slags Sæd”. Begtrup fremhævede også, at samsingerne “elske at boe godt, at klæde sig vel, og at spise godt”; i Nordby sogn var der dog “mere Tarvelighed”. Han mente, at de mange velholdte gårdbygninger skulle ses i sammenhæng med de særlige ejendomsforhold på øen. Samsingerne havde superficiærfæste, hvilket betød, at godsejeren (greven på Brattingsborg) ejede jorden, hvorimod bygningerne, byggegrunden, havepladsen og besætningen var i fæsterens besiddelse. Husmændene ejede også deres bygninger. Alt i alt fandt Begtrup, at befolkningen på Samsø i almindelighed var velhavende, men – tilføjede han – “kun faa iblandt dem er rige ...

Skifte-Protocollen bevidner, at der findes mere almindelig Velstand, end sammendynget Rigdom”.³⁹

På baggrund af dette kan det næppe overraske, at formueskatterne fra

I formueskattelisterne fra Nordby på Samsø finder vi fire gårdmænd med nettoformuer på over 400 rd. En af dem var Niels Villadsen Printz, der angav en formue på 1000 rd. Printz drev søfart på Norge med flere skuder, og det indbragte ham så mange penge, at han kunne praktisere en omfattende udlånsvirksomhed. I 1789 finansierede han og hustruen et maleri til Nordby kirke. Billedet viser familien iført embedsdragter, som på daværende tidspunkt var på mode blandt skipperbønderne på Samsø. (Foto: Nationalmuseet).

Samsø ligger langt over niveauet fra Løve herred. Andelen af uformuende gårdmænd var meget lavere på Samsø. Og en væsentligt større del af de betalende gårdmænd svarede mellem 48 sk og 2 rd. Men det mest bemærkelsesværdige er, at 75 af øens gårdmænd – og to af husmændene – angav formuer på mere end 400 rd (i Løve herred drejede det sig som nævnt kun om 4 personer). Imidlertid var der – som Begtrup bemærkede – kun få virkeligt rige. Der var i alt fald kun 10 gårdmænd, der angav formuer på over 1000 rd. De to suverænt største skatteydere var Morten Sørensen i Vastrup, der påtog sig at betale 35 1/2 rd (svarende til en formue på over

7000 rd) og Rasmus Sørensen Farver i Tanderup, der svarede 20 rd.⁴⁰ Hvad husmændene angår, noteres der – i modsætning til Løve herred – en del personer med formuer på over 50 rd, men langt de fleste lå dog under denne grænse.

Det er også ganske interessant at sammenligne skattefordelingen i de enkelte sogne. Nordby sogn har en helt anden profil end de fire sogne på sydøen. Således blev 1/3 af gårdmændene i Nordby fritaget for formueskat, mens det kun drejede sig om 2-12% i de øvrige sogne. I Nordby angav halvdelen af de betalende gårdmænd og næsten alle husmændene

Tabel 2. Formuefordeling i Samsø herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Samsø herred	50g (18%) 187h (82%)	35g (13%) 23h (10%)	54g (20%) 11h (5%)	57g (21%) 5h (2%)	27g (10%) 2h (1%)	38g (14%)	4g (1%)	2g (<1%)	4g (1%)	271g 228h	48g 23h
Tranebjerg sogn	7g (11%) 47h (76%)	8g (13%) 7h (11%)	6g (10%) 4h (6%)	15g (24%) 2h (3%)	8g (13%) 2h (3%)	15g (24%)	2g (3%)	1g (2%)	1g (2%)	63g 62h	8g 10h
Nordby sogn	22g (52%) 25h (93%)	7g (17%) 1h (4%)	5g (12%) 1h (4%)	2g (5%)	2g (5%)	3g (7%)	1g (2%)			42g 27h	23g 1h

Kilde: RF. Kalundborg m.fl. amter, Samsø herreds protokol samt Rtk. 2423.741. Tabellen viser formuefordelingen for herredet som helhed (inkl. Tunø) og for to sogne i syd og nord.

formuer på 50 rd eller derunder, hvorimod kun 6 personer (eller 14% af de betalende gårdmænd) angav formuer på mere end 400 rd. I alle de fire sogne på sydøen udgjorde gårdmænd med formuer på over 400 rd mindst 25% af alle betalende gårdmænd. I Tranebjerg – det mest frugtbare sogn – var andelen endda oppe på 43%.

Endelig skal det bemærkes, at også Tunø sogn var omfattet af Samsø herred. Her var formuerne langt mere

beskedne. Skatteprotokollerne omtaler 37 gårdmænd; ingen af dem betalte mere end 2 rd i skat.

Vestfynske herligheder: Vends herred

“Vends Herred er ustridig det bedste Herred i hele Fyen”, skrev Begtrup og tilføjede: “De elleve nærmest omkring Middelfart liggende Sogne have sort- og leermuldede Jorder, tjenlige til Hvede, graa Ærter og Byg”. Udkaften af herredet, navnlig de tre østligste

Vends herred 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 62).

sogne Fjelsted, Harndrup og Rørup "har en lettere Jordbund". Begtrup var begejstret for den store kornavl, men glædede sig også over "de smukke Bøndergaarde, den yppige Græsvext, den gode Qvægbesætning og de skønne Frugt- og Humlehaver". Kvægvallen – der primært var indrettet på mejeridrift – og havebruget stod stærkest i de østlige sogne. Især fremhæves den omfattende og salgsorienterede humleproduktion i Brenderup sogn, der var til stor nytte for både

gårdmænd og husmænd.⁴¹ Da Begtrup udgav sin fremstilling i 1806, var omkring 1/3 af herredet selvejergods, og billedet var nogenlunde det samme i 1789. Selvejet var mest udbredt i Nørre Åby, Ingslev, Fjelsted, Harndrup, Asperup og Rorslev sogne. Derimod var grevskabet Wedellsborg stort set eneste lodsejer i de syv sydvestligst beliggende sogne. Et andet betydeligt gods var Erholm-Søndergårde. Karl Peder Pedersen har studeret fæsteforholdene på dette gods i 1700-

Table 3. Formuefordelingen i Vends herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Vends herred	38g (6%) 379h (80%)	172g (25%) 32h (7%)	247g (36%) 27h (6%)	64g (9%) 21h (4%)	40g (6%) 5h (1%)	46g (7%) 6h (1%)	31g (5%) 2h (<1%)	25g (4%)	22g (3%)	685g 472h	8g 137h
Asperup sogn		13g (28%) 2h (6%)	5g (11%) 5h (14%)	7g (15%) 2h (6%)	5g (11%)	3g (6%)	5g (11%)	2g (4%)	7g (15%)	47g 36h	
Brenderup sogn	2g (4%) 55h (75%)	22g (39%) 5h (7%)	13g (23%) 6h (8%)	6g (11%) 4h (5%)	3g (5%) 2h (3%)	5g (9%) 1h (1%)		2g (4%)	3g (5%)	56g 73h	
Husby sogn		22g (49%)	22g (49%)				1g (2%)			45g 33h	8h

Kilde: RF. Assens og Hindsgavl amter, Vends herreds protokol samt Rtk. 2423.738. Asperup sogn var stærkt præget af selveje. Derimod var de fleste gårdmænd og husmænd i Brenderup sogn og alle bønderne i Husby sogn fæstere.

tallet, og han påviser bl.a., at fæsterne ikke havde de store problemer med at svare landgilde – og da slet ikke efter 1780. Ligeledes kan han – gennem undersøgelser af skiftematerialet – dokumentere stærkt forbedrede formueforhold hos fæsterne efter 1780.⁴²

Hartkornsspecifikationerne viser en del spredning i de vestfynske gårdes jordtilligende, men de fleste gårde synes dog at have haft 6-8 tdr. htk. Imidlertid havde den fynske bonde – og den vestfynske i særdeleshed – “meget Jord til Hartkornet”. Ved hartkornsberegningen blev der fratrukket et areal, der svarede til den hvilende vang, og på Vestfyn var dette areal temmelig stort. Fradraget betød, at der gik relativt mange tdr. land agerjord på en td. htk. Begtrup fremhævede dette som en af årsagerne til den (vest)fynske bondes velstand (fordi hartkornsberegningen betød relativt lavere skatter for bonden).⁴³

Middelfart-egnens rigdom sætter naturligvis sine spor i formueskattelisterne. Det er således påfaldende, at praktisk taget ingen gårdmænd var for fattige til at svare formueskat. I forhold til Løve og Samsø herreder var der heller ikke mange gårdmænd med formuer på 50 rd eller derunder, men til gengæld desto flere med 50-200 rd. Formuer på 400-1000 rd var ikke så udbredt som på Samsø, men Vends herred havde langt flere gårdmænd, der ejede mere end 1000 rd, og hele 22 af dem passerede 2000 rd-

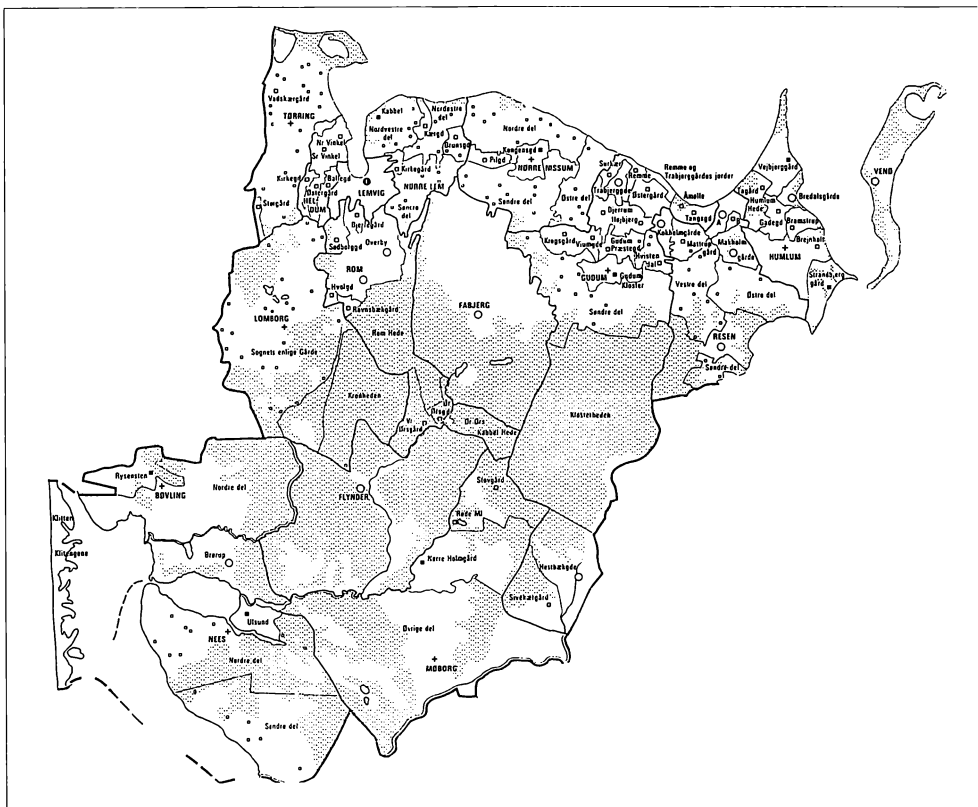
grænsen. Der var velhavende bønder i mange sogne, og selvejersognene er naturligvis stærkt repræsenteret i denne sammenhæng. Men der kan også øjnes en positiv korrelation mellem jordbundsforhold og beskatningsniveau – om end der er undtagelser fra denne regel: I Gamborg sogn, der ifølge Begtrup havde den bedste jord på hele Fyn, blev ikke en eneste gårdmand noteret for mere end 1 rd i formueskat.⁴⁴ Med hensyn til formuende bønder skiller to sogne – Nørre Åby og Asperup – sig klart ud fra resten. De havde begge fortrinlig jordbund og mange selvejere. I Asperup sogn er interessen navnlig knyttet til Båring landsby, hvor fire gårdmænd betalte 10-15 rd og en femte – Jørgen Jørgensen – hele 49 rd 32 sk. Desuden havde landsbyen uforholdsmæssigt mange husmænd, der betalte mere end 48 sk. Det høje niveau i Båring skal muligvis ses i sammenhæng med en usædvanlig vellykket kombination af frugtbar jord, gode græsningsmuligheder og adgang til skovens herligheder.⁴⁵ For Jørgen Jørgensens vedkommende må det dog bemærkes, at han ejede hele fem gårde – to i Båring og én i hver af landsbyerne Risum, Ingslev og Ejby – samt fire huse i Båring. Hans samlede jordbesiddelse løb dermed op i ca. 31 tdr. htk.⁴⁶

To bondetyper på Lemvig-egnen: Skodborg herred

I modsætning til Nordvestfyn er Skodborg herred i Vestjylland et område med stærkt varierende jordkvali-

tet. Kystegnen ved Lemvig er moræneland og "blandt de frugtbareste Dele af Jylland".⁴⁷ Den sydlige del af herredet består derimod af hedeslette. Endelig ligger Harboør sogn på hævet havbund.⁴⁸ Området er blevet beskrevet i flere artikler af Ellen Damgaard. Hun har især fæstnet sig ved de markante forskelle mellem 1700-tallets kyst- og hedebonder. Kystbøn-

derne satsede i høj grad på animalsk brug, især kvæg- og hesteavl, og de lod derfor store dele af jorden henligge til græsning. Desuden havde de en betydelig produktion af havre – der i stor udstrækning blev anvendt som dyrefoder. Der blev også dyrket byg, men for det meste kun for at dække gårdenes eget forbrug. Den animalske produktion var salgsorienteret. Der

Skodborg herred 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 84) Kortet omfatter ikke Harboør, da dette sogn i matrikulære anliggender var en del af Vandfuld herred.

blev leveret mejeriprodukter og svinekød til Lemvig, hvorimod kvæget blev afsat på markeder eller drevet sydpå med henblik på slagtning. En særlig fin salgsartikel var sorte heste, der var meget efterspurgt af militæret. Ellen Damgaard argumenterer også for, at nogle af gårdmændene i kystområdet specialiserede sig i bestemte grene af landbruget. Kystbønderne producerede meget lidt rug. Denne vare blev købt hos hedeboenderne, og nogle af hedesognene leverede også store mængder tørv. Til gengæld købte

hedeboenderne byg og havre hos gårdmændene ved kysten. Ellen Damgaard betoner, at mange af kystboenderne var temmelig velstående, og de gik ikke af vejen for at opkøbe fine tekstiler og sølvgenstande, når der var auktion hos egnens standspersoner.⁵⁰ Hedeboendernes livsstil var mere på det jævne.

Skodborg herred er et område, hvor selvejet vandt indpas på et meget tidligt tidspunkt.⁵¹ Fæsteformen var dog klart dominerende endnu i slutningen

Tabel 4. Formuefordeling i Skodborg herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Skodborg herred	188g (41%) 70h (83%)	104g (23%) 11h (13%)	81g (18%) 2h (2%)	37g (8%) 1h (1%)	19g (4%)	20g (4%)	7g (2%)	1g (<1%)	2g (<1%)	459g 84h	122g 57h
Lomborg sogn	15g (94%)		1g (6%)							16g	24g
Gudum sogn	7g (13%) 6h (75%)	12g (21%) 1h (13%)	13g (23%) 1h (13%)	8g (14%)	8g (14%)	3g (5%)	4g (7%)		1g (2%)	56g 8h	1h
Harbør sogn	19g (33%) 31h (89%)	21g (37%) 3h (9%)	9g (16%) 1h (3%)	3g (5%)	2g (4%)	3g (5%)				57g 35h	7g 11h

Kilde: RF. Lundenæs og Bøvling amter IV, Skodborg herreds protokol. Tabellen viser tallene for herredet som helhed samt for et hedesogn, et kystsogn og "havsognet" Harbør (der bl.a. udmærker sig ved et stort antal husmænd).

af 1780'erne, og i de fleste af hedesognene samt Harboør, Venø og kystsognet Nørre Lem var der stadigvæk ingen eller næsten ingen selvejere. Kun tre sogne – Tørring, Nørre Nissum og Gudum – havde solidt flertal af selvejere. Bortset fra Harboør var bebyggelsen præget af enkeltgårde, og i sammenhæng med dette kan der noteres en ganske betydelig spredning i hartkornstal. Gennemgående var gårdenes jordtilligende dog forholdsvis beskedent. De absolut laveste tal ses på Harboør, hvor kun to gårde rådede over mere end 3 tdr. htk.⁵²

Formueskattetallene viser også et klart skel mellem kystegnene og heden. I flere af kystsognene – især dem med stærk selvejerrepræsentation – finder vi adskillige bønder med en skattebetaling på over 2 rd, men der er dog kun ganske få over 5 rd. I hovedparten af de udprægede hedesogne – Bøvling, Næs, Flynder, Lomborg og Møborg – var der til gengæld kun ganske få bønder over 1 rd-grænsen, og alle fem steder tilhørte langt de fleste af de betalende gårdmænd gruppen på 24 sk eller derunder. Endvidere var andelen af ikke-betalere temmelig stor i flere af hedesognene, hvorimod der ikke ses en eneste ikke-betaler blandt de 56 gårdmænd i Gudum.

Modstillingen mellem kyst- og hedesogne er dog ikke helt entydig. Således havde hedesognet Fabjerg en formueprofil, der minder om kystsognene,

hvorimod der i et par af kystsognene – Tørring og Humlum – helt manglede gård- og husmænd i skatteklasserne over 2 rd. Hertil er dog at bemærke, at der boede et stort antal selvejere i Fabjerg sogn, hvorimod Humlum havde klar overvægt af fæstere.

Løjtinger og andre sønderjyder: Rise herred

Det er almindeligt kendt, at de sønderjyske landbrugere i 1700-tallet gennemgående var mere velstående end kongerigets bønder. Et af de sogne, der særlig er blevet fremhævet, er Løjt ved Åbenrå. Sognets økonomiske og sociale udvikling i 1700-tallet er blevet analyseret af Carsten Porskrog Rasmussen.⁵³ Han oplyser, at der blev indført arvefæste overalt i Aabenraa amt i 1704. Jorden i Løjt sogn er for det meste frugtbar, men så absolut bedst i Basmark, Skovby og Stollig i den østlige og sydlige del af sognet. Næsten alle landsbyer havde en betydelig spredning i gårdstørrelse. Sognet havde megen kornavl, men studeavlens betød væsentligt mere for sognets økonomi. Studeavlens foregik helt overvejende på de store gårde – og fortrinsvis i de sydlige og østlige landsbyer, hvor nogle af gårdmændene også selv optrådte som studehandlere. En del af gårdmændene opdrættede og handlede også med heste. Selv om landbruget var det ubestridte hovederhverv, spillede søfarten en vigtig rolle, idet 1/6 af befolkningen (ved folketællingen i 1769) havde deres udkomme som kaptajner, styrmænd eller

menige sømænd på Åbenrå-fartøjer. Endelig havde Løjt sogn en stor håndværksproduktion, især af linned.⁵⁴

Porskrog Rasmussen har studeret formueskattemandtallene fra 1789, og han påviser, at hele 49 gårdmænd havde formuer på 1000 rd eller mere.⁵⁵ De rige gårdmænd var overvejende at finde i de tre syd- og østlige landsbyer (her lå gårdmændenes gennemsnitsformuer faktisk på omkring 1000 rd), hvorimod arvefæsterne i Nørby og Bodum mod nord og vest kun havde gennemsnitsformuer på hhv. 467 og 321 rd. Sognets største formue tilhørte

ejeren af den berømte Fladstengård;⁵⁶ hun var god for 5000 rd. Blandt skipperne og rederne var der stor formuespredning. I "søfartens overklasse" finder vi bl.a. skipper Lauritz Holdt, der ejede en beskeden gård, men havde part i tre Åbenrå-fartøjer. Han angav en formue på knap 4500 rd.

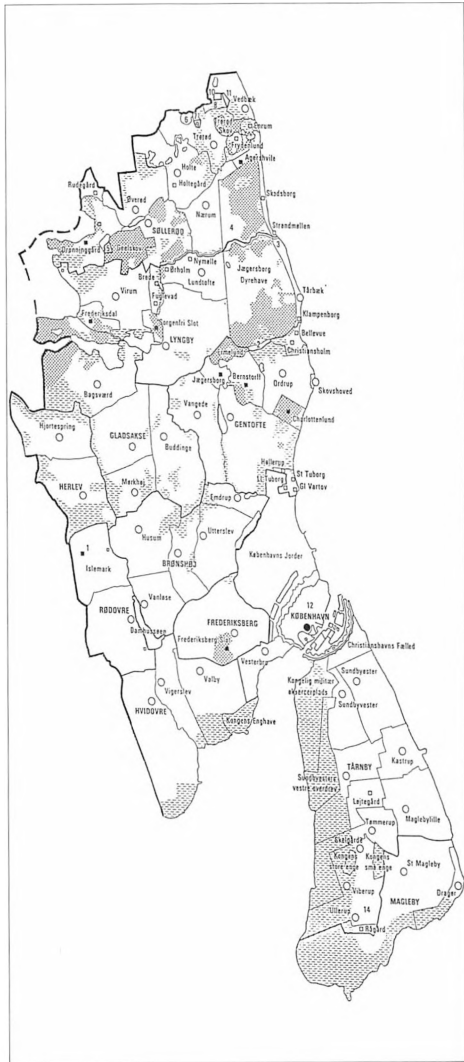
Som det fremgår af tabel 5, lå gårdmandsformuerne i Løjt ganske vist langt over, hvad vi hidtil har set, men man skal heller ikke overse, at ca. 1/3 af sognets gårdmænd enten var uformuende eller angav formuer på 400

Tabel 5. Formuefordeling i Rise herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Rise herred	20g (5%) 48h (64%)	12g (3%) 12h (16%)	19g (5%) 2h (3%)	83g (21%) 7h (9%)	74g (19%)	105g (27%) 4h (5%)	44g (11%) 2h (3%)	19g (5%)	11g (3%)	387g 75h	23g 52h
Løjt sogn	7g (5%) 6h (60%)	4g (3%)	8g (6%) 1h (10%)	17g (13%)	24g (18%)	33g (25%) 2h (20%)	27g (20%) 1h (10%)	9g (7%)	4g (3%)	133g 10h	11g 32h
Bjolderup sogn	7g (8%) 4h (57%)	7g (8%) 2h (29%)	4g (5%)	23g (27%) 1h (14%)	12g (14%)	18g (21%)	10g (12%)	3g (4%)	1g (1%)	85g 7h	4g 3h

Kilde: Rev. regnskaber, Aabenraa amtsregnskab 1789, Mandtals- og skatteprotokol for Aabenraa amt. I tallene for Bjolderup sogn er her også inkluderet tallene for Bolderslev fogderi. Til gårdmandsgruppen er henregnet alle ejere af toftbol (selv om dette kan diskuteres). Husmandsgruppen består af kådnere.

rd eller derunder. Tabellen viser også, at Løjt lå højt i forhold til de øvrige

Sokkelund herred 1820. (Karl-Erik Frandsen: *Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660*, 1984, s. 49).

sogne i Rise herred, herunder hede-sognet Bjolderup. Men Bjolderup – og dets nabosogne – hævdede sig unægtelig ganske flot sammenlignet med hovedparten af kongerigets sogne.

Leverandører til det københavnske marked: Sokkelund herred

Vi slutter, hvor vi begyndte denne lille odysse – på Sjælland. Det sjællandske skattebetalingsmønster var nemlig ikke så ensartet endda. For i områderne nær ved København kan man iagttage nogle af de højeste skattetal i hele landet. Det er et velkendt fænomen, at en hovedstad kan virke stimulerende på landbruget i dens opland, og Begtrup bemærkede da også, at det havde store fordele at eje en bondegård i nærheden af København. Bonden kunne således “beholde sit Korn, Høe og Halm til den Tid af Aaret, Prisen er højest, og de onde Veje forbyde de længere fraliggende at komme til Torvs”. Og han “kan udbringe mere af sit Mejerie og Smaakreature, ved daglig at kunde føre til Byen Melk, Fløde, Æg, Kyllinger m.v., og tage Gjødske tilbage paa de samme Vogne, samt hvad Kjøbmandsvarer af Sild, Tjære, Jern m. v. han behøver”. Der var dog også ulemper ved at bo så tæt ved hovedstaden – bl.a. de højere lønninger til tjenestefolk.⁵⁷

Amager-bønderne er så ubetinget de bedst kendte leverandører til det københavnske marked. De satsede først og fremmest på mejeridrift og

avl af køkkenurter. Hvad mejeriprodukterne angår, var bønderne fra Gentofte sogn dog næsten lige så store – og i øvrigt også mere populære – leverandører.⁵⁸ Derimod havde Amagerfolkene en særstatus med hensyn til grønsager. Alene i 1798 blev der ført næsten 20.000 læs Amager-kål til hovedstaden – foruden kartofler, løg, agurker m.v. En del af grønsagerne blev købt af sjællandske bønder, og Amager-folkene solgte også køkkensa-

ger til borgerne i Helsingør, Roskilde og andre sjællandske købstæder.⁵⁹

Grønsagsproduktionen havde oprindeligt været en hollandsk specialitet, men den danske befolkning på Amager havde forlængst taget ved lære. Der kan dog ikke være tvivl om, at beboerne i “Hollænderbyen” – Store Magleby – stod for en ganske betragtelig del af den samlede torveleverance. Efterkommerne efter de hollandske ind-

Amagerfolkene særlige skikke og levevis har givet stof til mange topografiske skildringer. Erich Pontoppidans *Den danske Atlas* (Tomus II, 1764, repr. 1969) indeholder således en fyldig beskrivelse af befolkningens sprog (der betegnes som “en Miskmask af Hollandsk, Plattydsk og Dansk”), administrative forhold, klædedragt, madvaner og “Leege”. Redegørelsen suppleres af denne illustration af fire Amagerfolk i deres stadstøj (s. 217ff).

vandrere havde nemlig i tidens løb opkøbt en hel del gårde i nabosognet Tårnby, så i 1789 rådede de 59 Store Magleby-gårdmænd i alt over 456 tdr. htk. (dvs. 7,7 i gennemsnit).⁶⁰ I løbet af 1700-tallet foregik der også en betydelig opsplitning af gårdene i flere af landsbyerne i Tårnby sogn, navnlig Sundbyøster og Sundbyvester. Ligeledes blev der opført et stort antal huse i Sundbyerne. Omkring 1800 havde

Sundbyøster således 45 smågårde, men kun 4-5 gårde på mere end 5 tdr. htk.⁶¹ Begtrup gjorde da også opmærksom på, at Amager nok havde enkelte særdeles rige gårdmænd, men at hovedparten af øens bønder faktisk var "meget uformuende".⁶²

Fra omkring 1760 var selvejet almindeligt udbredt på Amager.⁶³ I den øvrige del af Sokkelund herred opnå-

Tabel 6. Formuefordeling i Sokkelund herred

Skat (rd)	0.01-0.24	0.25-0.48	0.49-1.00	1.01-2.00	2.01-3.00	3.01-5.00	5.01-7.48	7.49-10.00	> 10	Betalere	Fritagne
Formue (rd)	1-50	51-100	101-200	201-400	401-600	601-1000	1001-1500	1501-2000	>2000		
Sokkelund herred	10g (2%) 131h (41%)	21g (5%) 86h (27%)	33g (7%) 48h (15%)	46g (10%) 20h (6%)	66g (15%) 7h (2%)	125g (28%) 13h (4%)	56g (12%) 5h (2%)	32g (7%) 1h (<1%)	61g (14%) 8h (3%)	450g 319h	33g 178h
Brønshøj sogn		1g (2%) 3h (75%)	1g (2%)	1g (2%) 1h (25%)	9g (15%)	39g (64%)	9g (15%)	1g (2%)		61g 4h	3g 12h
Genstofte sogn			1g (3%) 5h (21%)	2g (5%) 3h (13%)	3g (8%)	11g (28%) 1h (4%)	7g (18%)	6g (15%)	10g (25%) 5h (21%)	40g 24h	3g 15h
Tårnby sogn	8g (8%) 114h (49%)	13g (12%) 57h (25%)	14g (13%) 32h (14%)	14g (13%) 13h (6%)	5g (4%) 4h (2%)	11g (10%) 6h (3%)	16g (14%) 4h (2%)	13g (12%) 1h (<1%)	18g (16%) 1h (<1%)	112g 232h	1g 21h
Store Magleby		3g (5%) 5h (25%)	5g (9%) 5h (25%)	2g (3%) 1h (5%)	7g (12%) 2h (10%)	6g (10%) 5h (25%)	3g (5%) 1h (5%)	7g (12%)	25g (43%)	58g 20h	1g 13h

Kilde: RF. Københavns amt I, Sokkelunds herreds protokol og Amagerlands protokol. I herredstallene er her udeladt tallene fra Frederiksberg sogn og fra Dragør (Store Magleby sogn).

de bønderne arvefæste i 1766 (for de tidligere fæstebønder i det københavnske rytterdistrikt) og i 1767 (for bønderne på J.H.E. Bernstorffs gods i Gentofte sogn). De Bernstorffske bønder havde et hartkornstilligende på hhv. 6.5.2.0 (Ordrup), 8.4.1.0 (Vangede) og 9.0.1.0 (Gentofte); for de øvrige bønder i Sokkelund herred lå gennemsnittet på 7.7.3.1.⁶⁴ Der var altså gennemgående tale om forholdsvis store gårde.

I tabel 6 har jeg udeladt Frederiksberg sogn og Dragør, der begge havde karakter af bymæssig bebyggelse. Tallene for resten af Sokkelund herred viser, at hele 28% af de betalende gårdmænd tilhørte formueklassen 600-1000 rd, men der var endnu flere – nemlig 33% – som havde formuer på over 1000 rd. Derimod angav kun ganske få gårdmænd at have formuer på 50 rd eller derunder, og antallet af ikke-betalere var heller ikke særlig stort. Husmændene var spredt over langt flere formueklasser, end vi har set i de andre herreder. 34 husmænd – eller 11% af alle betalende husmænd – angav således formuer på mere end 400 rd. De 24 boede på Amager (fortrinsvis i Sundbyerne, Tårnby eller Store Magleby landsbyer); de resterende var for det meste kromænd eller traktører.⁶⁵

Det er først og fremmest Brønshøj- og Gladsakse-gårdmændenes fortjeneste, at formueklassen 600-1000 rd er svulmet så kraftigt op. I Brønshøj tilhørte

39 af 61 gårdmænd denne gruppe; i Gladsakse drejede det sig om 29 ud af 49. Det egalitære princip var så udbredt i Brønshøj, at man et sted i protokollen ser 15 gårdmænd på stribe svare 3 rd 84 sk. Det er vist ikke helt urimeligt at antage, at de har rettet sig ind efter hinandens angivelser! Det bør dog bemærkes, at der også i Hvidovre, Rødovre, Herlev og Gentofte sogne var temmelig mange gårdmænd, der angav formuer på 600-1000 rd. I Lyngby og Søllerød, derimod, var formueklassen 400-600 rd den mest udbredte. Tårnby sogn udmærker sig ved en usædvanlig jævn fordeling af gårdmænd på de enkelte formueklasser. Det dækker imidlertid over en del forskelle mellem landsbyerne: I Sundbyvester blev hele 19 af de 23 gårdmænd noteret for mere end 1000 rd, hvorimod 14 af de 16 gårdmænd i Maglebylille og 13 af de 22 i Sundbyøster havde formuer på 400 rd eller derunder. Endelig er Store Magleby noget helt for sig selv, idet ikke færre end 25 af de 59 gårdmænd i landsbyen angav formuer på mere end 2000 rd – og 10 af disse mere end 4000 rd. Rekordens stod Chrilles Bekker for; han skal have ejet for 8000 rd.

De mistænkelige

Som det er fremgået, giver skattelisterne fra 1789 indtryk af endog meget store formueforskelle fra landsdel til landsdel. Fx. udgør andelen af ikke-betalende gårdmænd kun 1% af alle registrerede gårdmænd i Vends her-

red; i Rise og Sokkelund herreder ligger tallet på hhv. 6 og 7%, på Samsø er det 15% og i Skodborg og Løve herreder hhv. 21 og 27%. Formuespredningen er mindre, når vi holder os inden for grænserne af det enkelte herred, men også på dette niveau er der markante forskelle. Det er tydeligt – og naturligt – at udbredelsen af selveje spiller en væsentlig rolle for skatteniveauet. Men i flere tilfælde har det også været muligt at påvise klare sammenhænge mellem jordens frugtbarhed og formueangivelserne. Og vi har set en række eksempler på store formueangivelser i områder, hvor vi ved, at mange bønder havde gode indtægter ved handel eller søfart.

Alligevel er det rimeligt at stille spørgsmål ved formueangivelsernes troværdighed. Der er jo trods alt tale om selvangivelser, der bygger på usikre skøn. For at undersøge dette problem nærmere har jeg gennemgået anmærkningerne i en række herredskommisioner. Som tidligere nævnt havde herredskommisionen til opgave at gøre bemærkninger til de angivelser, som den fandt urigtige eller tvivlsomme. Amtskommisionen indkaldte da den mistænkelige person til en venlig samtale, der ofte mundede ud i, at skatteyderen nu pludselig mente at være i besiddelse af en væsentlig større formue end tidligere angivet.⁶⁶

Herredskommisionen i Skodborg herred var usædvanlig flittig til at gøre brug af anmærkningsfeltet. Ru-

brikken blev bl.a. taget i anvendelse ved en af egnens mest fremtrædende mænd, Sr [!] Christen Jensen Breinholt, der ejede gårdene Breinholt og Østerby i Humlum samt Kongensgård i Nørre Nissum. Han angav en formue på 3000 rd. Men da “Manden sidder med store Eyendomme og ansees meere formuende”, lod man “ham kalde, og oplyste ham nøyere om forordn: bydende, da indsaae hand feyl i ansetning af sine Eyendommers værdie, og da hand ey vilde afhænde samme for 4000 Rd, saa erklærede hand fornøden ... at svare 5 Rd til, til sammen 20 Rd som eragtes passende”.⁶⁷

Christen Lassen i Resen skulle have været endnu rigere - ja herredskommisionen mente, at han “eyede vel 10/m [10.000?] Rd, og derover”. Kommisionen vidste godt, at enken havde måttet udbetale en del penge i forbindelse med skiftet, men hun havde “betydeligere tilbage” end de 400 rd, hun angav over for kommisionen. Kommisionen mente, at hun egentlig burde beedige sin angivelse, men det ville blive temmelig problematisk, da “hun forekom os at have sinds skrøbelighed”. Sagen blev forelagt for Rentekammeret, hvor man fandt, at “det ikke synes passende efter de anførte Omstændigheder, at paalægge Enken Eed”. Ved en senere lejlighed vedgik hun dog sely, at hun ud over de 400 rd også ejede 1998 rd, der var udlånt til Sr Breinholt på Thyholm. Enken kom derfor i alt til at bøde 12 rd i skat.⁶⁸

Heller ikke selvejeren Rasmus Christensen på Bjerregaard i Rom virkede helt troværdig, da han angav sin formue til 600 rd. Herredskommissionen vidste nemlig godt, at manden “for et aars Tiid siden eyede 12 a 1600 Rd”. Over for amtskommissionen indrømmede Christensen, at “Formodningen om hands Formue kunde være icke ugrundet, førend hand for et pr Aar siden, blev gift”. Men hustruen havde haft en stor gæld, som han havde været nødt til at betale. Den særdeles velorienterede amtskommission var udmærket bekendt med denne omstændighed. Christensen erkendte dog at have uvisse tilgodehavender på omkring 200 rd, og han accepterede derfor at betale yderligere 1 rd i formueskat, “og forresten bad hand, at Commissionen, om den tvivlede, vilde bestemme hands afgift, som hand hellere vilde uudreede, hvormeget det end var, end gjøre Eed for en angivelse som kunde have Feyl som hand ey kiendte”. Herefter havde amtskommissionen ikke andet valg end at godtage mandens forklaring!⁶⁹

Der var åbenbart også familiemæssige grunde til, at gårdfæsteren Peder Jensen i Flynder kun angav en formue på 50 rd. Alle vidste, at han havde penge på kistebunden, men “hand attraer at dølge Formuen for at unddrage den fra sine Stedbørn”, hævdede herredskommissionen, og den fandt det derfor “fornøden at hands eedelige Forklaring høres”. Det blev der dog ikke brug for: ved mødet med amts-

kommissionen erklærede Jensen at være i besiddelse af 600 rd. Og derved blev skattebeløbet forøget fra 24 sk til 3 rd!⁷⁰

Herredsprotokollerne indeholder kun ganske få oplysninger om værdiberegning af selvejergårdene. Men notitsen vedrørende Mikkel Jacobsen på Tangsgaard i Gudum kaster lys over dette spørgsmål. Jacobsen angav en formue på 400 rd, hvilket forekom mistænkeligt lavt. Til herredskommissionen forklarede han, at han havde takseret sin gård – på 10 tdr. hartkorn – til 50 rd tønden. Men “hver tønne er 100 á 150 Rd værd”. Jacobsen hævdede imidlertid, at han ikke “kunde taale meere end angivet”. Senere kom han dog til den overbevisning, at formuen – efter fradrag af 1000 rd gæld – snarere måtte beløbe sig til 600 rd. Således blev statskassen beriget med yderligere en rigsdaler.⁷¹

Skodborg herred havde også sine formuende karle – ligesom så mange andre herreder i øvrigt. En af dem var Poul Christensen, der tjente hos en gårdfæster i Rom. Mens principalen nøjedes med at angive en skat på 60 sk, erklærede Christensen sig villig til at betale 3 rd. Men det var for lidt, fandt herredskommissionen, der mente at vide, at manden var god for ca. 2000 rd. Hertil svarede karlen, at han var villig til at beedige sin angivelse, hvis han blev bedt om det. Men han blev åbenbart blød i knæene, da amtskommissionen henvendte sig. For

nu indvilgede han i at betale yderligere 5 rd – hvad der må betyde, at han har haft en formue på 1600 rd.⁷²

Der var naturligvis også problemer med selvangivelserne andre steder end i Skodborg herred. Her følger nogle eksempler. Vendsyssel rangerede gennemgående meget lavt med hensyn til formuer, men der var visse undtagelser. En af dem var gårdmand

Der er bevaret relativt meget inventar fra Lemvig-egnens bondebrug fra 1700-tallet. Mange af genstandene vidner om solid velstand. Dette skab fra midten af 1700-tallet stammer fra en selvejergård i Hygum. Det har været nedarvet gennem flere generationer, men befinder sig nu på Lemvig museum. Skabet minder meget om sønderjyske og nordtyske bondeskabe, og det er ikke tilfældigt. For den vestlige Limfjordsegn har i århundreder haft tætte økonomiske kontakter til området syd for Kongeåen. (Meddelt af Ellen Damgaard, Lemvig museum).

Christen Sørensen i Vange (Torslev sogn), der “efter Rygte” havde 6-8000 rd. Han benyttede sig af muligheden for at indlevere en forseglede kuvert, som herredskommissionen skulle lade gå videre til amtskommissionen. Her viste det sig, at manden “kun” havde erklæret sig villig til at betale 10 rd. Han blev derfor indkaldt og orienteret om forordningens ordlyd, hvorefter han accepterede at betale yderligere 10 rd.⁷³

Fra Odsherred er der et eksempel på, at herredsfogeden benyttede sin embedsviden til at “fange” en bonde i en urigtig angivelse. Mikkel Johansen fra Klint (Højby sogn) hævdede i første omgang, at hans formue “ikkun bestod i 200 Rdr”. Men herredskommissionen gjorde opmærksom på, at han i skøde- og panteprotokollen var registreret som kreditor af et beløb på 165 rd. Johansen måtte da gå til bekendelse og indrømme, at hans virkelige formue beløb sig til 600 rd.⁷⁴ Samme beløb nåede fæstegårdmand Lars Andersen i Kiltens frem til, da han havde fået tænkt sig grundigt om. Ved den første angivelse havde han erklæret sig villig til at betale 16 sk, hvortil herredskommissionen bemærkede, at “han er bekjendt for at baade have udlaant Penge og at være den rigeste mand i Sæbye Sogn”. Nogle dage efter meldte den dårlige samvittighed sig; Andersen kom selv og sagde, at “han var kommen i bedre Tanker”. Nu ville han gerne betale 3 rd. Ingen af hans bysbørn betalte mere end 24 sk.⁷⁵

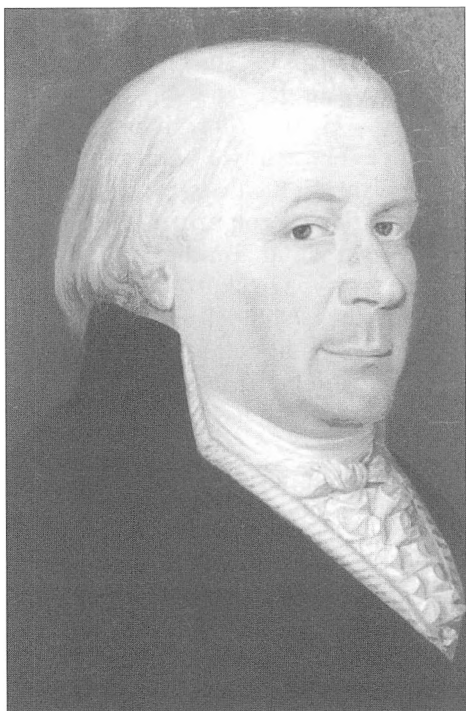
Men der var også nogle sjællandske “rigmandsbønder”, der forsøgte at smyge sig helt uden om skattebetalingen. En af dem var gårdmand Hans Pedersen, Helvigmagle (Glim sogn). Hans angivelse “formeenes urigtig, da Rygtet endog siger, at han i dette Foraar har solgt Foeder for 100 rd”, bemærkede herredskommissionen. Over for amtskommissionen accepterede han at betale 48 sk.⁷⁶ Husmand Johan Sørensen i Vejle (Ferslev sogn) rejste bort, da sognefogeden tilsagde ham at møde for herredskommissionen. Men husmanden måtte snart sande, at det ikke er så let at slippe ud af myndighedernes klør – og slet ikke, når de er ude i et fiskalt ærinde. Sørensen, der “har Ord for at have Formue, har Kiør ude paa Leje, og handler med Qvæg”, måtte senere på året give møde hos amtskommissionen.⁷⁷ Han slap dog ganske godt fra samtalen. Sørensen “paastod ikkun at eye 2 Kiør til Værdie 20 rd”, og da han skyldte 8 rd til herskabet for husleje og skatter, beløb hele formuen sig til sølle 12 rd. Han tilbød derfor at betale 8 sk – og det accepterede amtskommissionen. Endnu bedre gik det for gårdmand Niels Bentsen i Eggeslevmagle. Han havde ikke angivet noget til trods for, at han var “bekiendt Formuende”. Hos amtskommissionen blev han “i steden for Eeds Aflæggelse anbudet at erlægge ... Seks Skill”. Det var et tilbud, han ikke kunne sige nej til!⁷⁸

Den genstridige enke i Ålsbo
Indtil nu har vi kun stiftet bekendt-

skab med bønder, der blev grebet i at sætte formuen for lavt. Men det modsatte kunne også finde sted. Karl Peder Pedersen har påvist, at nogle fynboere i 1762 valgte at betale ekstraskat, selv om de var så fattige, at de havde mulighed for at slippe fri. For det gav status i lokalsamfundet at have god økonomi. De pågældende personer ærgrede sig grundigt nogle år senere, da det viste sig, at ekstraskatten – til trods for sit navn – var kommet for at blive.⁷⁹ Om den direkte erfaring havde lært bønderne at være mindre ærekære i 1789, er et åbent spørgsmål. Imidlertid indeholder de vestfynske skatteprotokoller et interessant eksempel på, at en bonde insisterede på at betale en høj formueskat, selv om herskabet var af en ganske anden opfattelse.

Over for kommissionen i Vends herred erklærede Jep Nielsens enke i Ålsbo sig rede til at svare 10 rd 48 sk. Næststørste skatteyder i Ålsbo var gårdmand Poul Andersen, der angav et skattebeløb på 7 rd 69 sk. Hovedparten af de øvrige bønder i landsbyen opgav mindre end 1 rd.⁸⁰ Selvangivelserne fremkaldte et vredesudbrud hos godsejeren, Lorents Cederfeld de Simonsen til stamhuset Erholm-Søndergårde. I et brev af 25.6.1789 protesterede han “i kraftigste Maade imod ald den Angivelse som skeer til min Fornærmelse af afgangne Jeppe Nielsens Enke ... og af Povel Andersen”. Godsejeren gjorde opmærksom på, at de to gårdbrugere kun ejede bygnin-

gerne, hvorimod jorden og besætningen hørte under godset. Cederfeld de Simonsen havde da også medtaget dem i sin egen formueangivelse.⁸¹ Jep Nielsens enke var imidlertid ikke sådan at bide skeer med: hun stod

Lorents Cederfeld de Simonsen, der var uddannet som jurist, ejede Erholm-Søndergårde fra 1777 til sin død i 1822. Karl Peder Pedersen har i sin bog om vestfynske fæstebønder betegnet ham som en "overordentlig omhyggelig og flittig" administrator. Behandlingen af Jep Nielsen-sagen falder godt i tråd med denne karakteristisk. (Maleri på Erholm, gengivet med tilladelse fra hofjægermester Hans Cederfeld de Simonsen).

fast på, at hun ville betale de 10 rd 48 sk! Sagen blev nu forelagt Rentekammeret, hvor man resolverede, at "Formue Afgiften af den omtvistede Eiendoms Værdie bør ikkun af een af Parterne erlægges". Stamhusbesidderen skulle derfor "foreviise de af ham paa-beraabte Domme" for amtskommissionen, "og naar deraf erfares, at samme hiemler ham det meerbemeldte Jeppe Nielsens Enkes Gaard tilligende Hartkorn af Ager, Eng og Skov, bliver udi den for hende beregnede Formue Afgift at afdrage Afgiftens Beløb af berørte Eiendoms Værdie".⁸²

Som man måske kan fornemme, var konflikten om retten til at betale formueskat kun sidste fase i en langvarig trætte mellem herskabet og gårdbrugerne i Ålsbo. Konflikten tog sin begyndelse, da Cederfeld de Simonsen i 1784 mageskiftede sig til Billeskov hovedgård med tilhørende bøndergods. Bønderne havde hidtil været vant til at svare hoveriafgift i form af penge, men den nye godsejer krævede en arbejdsindsats af dem. Jep Nielsen reagerede – først ved at klage til amtmanden og siden ved at rejse sag mod herskabet. Ved Båg-Vends herredsting fremlagde han en række skøder (det ældste skal have været fra 1507!), der angiveligt viste, at han var selvejer. Cederfeld de Simonsen havde kun ret til herligheden, påstod han. Stamhusbesidderen måtte derfor – ifølge Danske Lov 3.12.4 – kun pålægge ham 1/4 hovning, dvs. en fjerdedel af, hvad en fæstebonde skul-

le yde. Cederfeld de Simonsen svarede igen ved at fremlægge et omfattende skødemateriale tilbage til Frederik den 3's tid. Ligeledes kunne han hen-vise til Jep Nielsens fæstebrev fra 1773 og skifterne efter de foregående fæstere på gården. Tinget afgjorde, at stamhusbesidderen havde ejendomsret til gårdens grund, og at Jep Nielsen derfor havde pligt til at udføre en hel gårds hovning. Men retten erkendte også, at Jep Nielsen ejede gårdens bygninger såvel som de huse, der var blevet opført på grunden – og han havde også ret til at modtage fæsteafgiften fra de pågældende (fire) husmænd.⁸⁴

Jep Nielsen lod sig imidlertid ikke slå ud. Han ankede sagen til landstinget, der dog nåede til samme afgørelse som hjemtinget.⁸⁵ Da Jep Nielsen døde i april 1789, og gården fik besøg af en vurderingsmand fra godset, stod enken frem og sagde, at der skam ikke var behov for nogen bo-registrering af hendes gård. For sagen mellem hende og herskabet var slet ikke bragt til ende endnu; den var nemlig anket til Højesteret!⁸⁶ Vurderingsmanden lod sig ikke gå på, men nøjedes alligevel med at registrere boet – vurderingen kunne åbenbart foretages ved en senere lejlighed. Der blev dog ikke brug for dette, da enken senere på året opnåede tilladelse fra kongen til at sidde i uskiftet bo.

Højesterets afgørelse faldt den 13.10.90. Retten tilsluttede sig de la-

vere instansers opfattelse af spørgsmålet om ejendomsretten. Højesteretsdommerne lagde imidlertid også vægt på forordningen af 13.8.1773 og fastslog derfor, at den nye husbond ikke kunne pålægge bonden mere hoveri, end denne hidtil havde udført. Følgelig kunne Jep Nielsens enke "ikkun ... være pligtig til Erholm at forrette saa meget Hoveri i det høyeste, som ifølge Fæstebrevet af 12 Junii 1773 til Billeschou af en fuld Gaard kunde fordres, saafremt hoveriet af en fuld Gaard til Erholm maatte være større end til Billeschou". Som en af dommerne bemærkede: "Lider Erholm derved, bliver det dens Eyers egen Sag".⁸⁷ Reformtidens "bondevenlighed" havde tydeligvis også fundet vej til landets højeste domstol.

De Bernstorffske bønder

Renteskriverkontorerens embedsmænd modtog adskillige forespørgsler vedrørende skatteydere, der stod fast på deres angivelser, selv om de var alt for lave. Nogle af de mest interessante handler om Bernstorffs arvefæstere i Gentoft sogn. Den 10.8.1789 indberettede kommissionen for Københavns amt, at mange af bønderne i Tårnby, Store Magleby og Gentoft sogne havde angivet for små tal i forhold til den værdi, som deres ejendomme "for nærværende Tiid kan ansees at være i". Amager-bønderne havde "godvillig" forhøjet deres takster, men kun en enkelt af Gentoft-folkene havde gjort det samme. Kommissionen havde ellers indhentet oplysnin-

ger fra retten i Ballerup om de priser, der var opnået ved de seneste ejendomshandler i Gentofte sogn. "Man har ved denne Beregning ansadt Hartkornet til 300 rd pr Tønde,⁸⁸ Gaardene efter deres egen Bestemmelse og Besætningen af Kiør og Heste, saaledes, nemlig: en malke Koe til 16 rd, og en Arbeydsdygtig Hest for 20 rd". Nu fandt amtskommissionen det rimeligt at forespørge, "om det kan være Gientofte Sogns Jordeyere tilladt, at beregne og angive deres Eyendomme for den Værdie, som de selv finder sig tilbøvelige at ansette samme for".⁸⁹

Rentekammerets svar forelå fem dage senere. Kammeret kunne blot meddele, at "Efter Forordningens 5 Post er det vel enhver tilladt selv at anslaae hans Eiendomme til Værdie ... men dette skal ... skee paa Ærlig Troe og Love, og saa rigtigen, som han med god Samvittighed og under sin Eed, naar forlanges, kan bekræfte ... *Kommissionen kan saaledes ikke taxere Vedkommendes Eiendomme* [min fremhævning, JM]".

Der foreligger ingen reaktion på dette brev, men i en ny skrivelse af 16.2.90 fastslog Rentekammeret, at gårdmændene i Gentofte havde pligt til at aflægge ed, hvis deres angivelser blev anset for utroværdige.⁹⁰ 6 1/2 (!) måned senere blev arvefæsterne indkaldt til møde hos amtskommissionen. Her stod de endnu en gang fast på deres angivelser, men ikke nok med det: de

nægtede også at aflægge ed for kommissionen! Flere af gårdmændene sagde dog, at de gerne ville aflægge ed, blot det i stedet skete ved Ballerup birketing ... "I Anledning heraf maae vi derfor tjenstligst forespørge os, om hvorleedes der skal forholdes med de ommeldte Bønder", lød den frustrerede kommentar fra amtskommissionen. Rentekammeret havde ikke meget at stille op over for denne genstridighed. Kammeret krævede dog, at "bemeldte Bønder og Beboere blive tilholdt enhver især at gjøre skriftlige Angivelser, hvilke Vi forvente Os tilstillede saasnart mueligt med Commissionens Betænkning om hver især hvorefter vores nærmere Resolution kan forventes".⁹¹

Nu tog sagen en ny og overraskende vending. I en skrivelse til Rentekammeret af 14.10.90 gjorde grev Bernstorff opmærksom på, at han allerede i sommeren 1789 havde opkrævet en del af formueskatten på Bernstorff gods, "for saavidt Bøndernes Angivelser vare mig bekjendte" – det drejede sig i alt om 5-600 rd. Han ville meget gerne aflevere pengene til den kongelige kasse, men det havde endnu ikke været muligt, fordi skatteprotokollen ikke var blevet færdig, "ligesom jeg endnu til dato ey har erholdt nogen Efterretning om Formueskattens Beløb paa bemeldte mit Gods". Denne forespørgsel fra landets førsteminister kunne Rentekammeret naturligvis ikke sidde overhørig. Amtskommissionen fik besked om snarest muligt at bringe regnskaberne til afslutning og

indsende materialet til kammeret, "saa meget mere som Regnskaber for næsten alle de øvrige Amter er for længst indleverede".⁹²

Gentofte-folkenes skriftlige angivelser (se ovenfor) blev indsendt den 30.11.90. I følgebrevet til Rentekammeret oplyste amtskommissionen, at

Jeg, Underskrevne *Niels Nielsen gårdmands Gentofte* angiver mig herved, i Følge Forordningen af 11 Martii 1789, som paabyder $\frac{1}{2}$ Procent af Formue, at erlægge til den Kongelige Kasse af min Formue i Afgift *27² Rdlr. 72 Sk.*, hvilken Sum er saa høit ansat, at jeg, efter mit bedste Vidende, ikke er pligtig, i Overensstemmelse med bemeldte Forordning, at erlægge mere af alt det, jeg eier i Penge, og Penges Værd, naar min Gield fradrages, og de Ting undtages, som Forordningen befrier for denne Afgift.

At denne min Angivelse er i alle Maader sandfærdig, og intet fordulgt, eller anderledes til Værdie anslaaet, end meer- bemeldte Forordning foreskriver, dette forsikrer jeg herved paa Ære og Samvittighed, og saaledes, som jeg drifter mig til, og herved tilhyder, med Lovens Eed, om, og naar forlanges, at bekræfte.

Gentofte den 12. Septbr 1790

Niels N. Nielsen
T. M. W.

I september 1790 udbad Rentekammeret sig en skriftlig selvangivelse fra hver af de genstridige gårdmænd i Gentofte sogn. Med 24 rd 72 sk stod gårdmand Niels Nielsen for en af de største angivelser. (RF. Københavns amt I).

endnu en af gårdmændene havde accepteret at betale et større beløb, men de andre var ikke til at rokke. I øvrigt kunne den stadig mere mismodige kommission berette, at en gård, der havde tilhørt kaptajn Baggesen, nyligt var blevet solgt for 7500 rd – hvad der lå langt over den formue, som kaptajnen havde angivet året forinden.

Nu var tålmodigheden ved at være opbrugt i Rentekammeret. Kammeret meddelte kommissionen, at da forordningen “tillader enhver at gøre Beregning over sin Formue og Tilstand ... uden speciel at opgive denne sit Boes Forfatning, og det Bernstorffske Godeses Bønder nu skriftlig haver gjort deres Angivelser i Forordningsmessig Form”, fandt man ikke “nogen tilstrækkelig Grund til at pålægge dem ved Eed at bekræfte Angivelsernes Rigtighed [!], saa maae det ved disse skriftlige Angivelser have sit Forblivende”. Og så fik amtskommissionen i øvrigt en næse for at have trukket sagen så meget i langdrag⁹³ Det synes ikke ligefrem at have skadet de Bernstorffske gårdmænds sag, at de havde en af rigets mægtigste mænd som godsejer ...

Konklusion

Denne artikel har haft som hovedformål at klarlægge, hvorvidt formueskattemandtallene fra 1789 kan anvendes til en kortlægning af rige og fattige regioner og subregioner i 1700-tallets Danmark. Materialet er i sin natur temmelig problematisk. Der er tale om selvangivelser, som nødvendig-

vis må indeholde en del usikre skøn. Dertil kommer, at bohavne og husgeråd var fritaget for beskatning – ligesom arvefæste- og selvejergårde, der var erhvervet siden 1779. Gennemgangen af anmærkningsrubrikkerne i herredskommisionernes brevveksling med Rentekammeret viser da også, at tallene langt fra altid fortæller den fulde sandhed om skatteydernes vilkår. Mange har givetvis undervurderet deres formue, men omvendt har nogle personer måske – af prestigemæssige årsager – følt sig tilskyndet til at overdrive deres økonomiske tilstand. Der er også tydelige tendenser til “lokale formue- og beskatningsniveauer”. Et eksempel på dette er Brønshøj, hvor hele 15 gårdmænd angav at være i besiddelse af en formue på 775 rd. I en situation, hvor bonden ikke havde overblik over alle sine aktiver og passiver, har det været naturligt at angive det samme beløb som naboen – hvis man ellers følte, at man lå på nogenlunde samme niveau.

Undersøgelsen viser imidlertid også, at mange herredskommisioner levede op til kravet om at forholde sig kritisk over for skatteydernes angivelser, og nogle anmærkningsrubrikker giver særdeles nyttige oplysninger om den økonomiske adfærd hos nogle af de rigeste bønder. Der synes dog at være en del forskel på, hvor nidkært de enkelte herredskommisioner har varetaget deres hverv.

Som man kunne vente, sætter udbredelsen af arvefæste og selveje et

stærkt præg på tabellerne over formuefordeling i de enkelte regioner. Af de seks undersøgte herreder var arvefæstet og selvejet mest udbredt i Sokkelund og Rise herreder, efterfulgt af Skodborg og Vends. Det er da også disse regioner, der rangerer højest i formueskat, og den omstændighed, at Sokkelund herred indtager den absolutte førerposition, hænger klart sammen med de høje jordpriser i dette område.

De fleste af herredsundersøgelserne peger imidlertid også på en positiv korrelation mellem jordkvalitet og formueforhold. Det bedste eksempel i så henseende er vel nok Samsø; fæstevilkårene var de samme overalt på øen, men formuerne lå markant lavere i det temmelig ufrugtbare Nordby sogn end i de fire sogne på sydøen. Der er dog også påvist enkelte klare afvigelser fra denne sammenhæng – bl.a. det frugtbare, men tilsyneladende ret fattige Gamborg sogn i Vends herred.

Endvidere er formuefordelingerne i de seks herreder blevet sammenholdt med udsagn fra datidens skribenter og senere tiders forskere om bøndernes økonomi. Resultatet har været ganske positivt. Flere af de områder, hvor mange bønder vides at have tjent godt på handel eller søfart, har således vist sig at rangere temmelig højt i formueskat.

Så trods alle forbeholdene forekommer det rimeligt at benytte formueskattemandtallene i analyser af de øko-

nomiske uligheder mellem de danske regioner i 1700-tallet. Men det er næppe tilrådeligt at bruge tallene på en så slavisk måde, som det er gjort af Stig Johan Kalvatn for Vestnorge. Formueskattetallene bør sammenholdes med andet kildemateriale – bl.a. de samtidige hartkornsspecifikationer og folketællinger.

Undersøgelsen bekræfter også Karen Schouboes antagelse, at formueskattematerialet er et velegnet redskab til at udpege de særligt rige og markante personer i lokalsamfundet. I denne artikel har det kun i begrænset omfang været muligt at forfølge disse personer i andet kildemateriale. Men det kunne unægtelig være fristende at underkaste folk som Morten Sørensen i Vastrup, Jørgen Jørgensen i Båring, Christen Lassen i Resen og Christen Sørensen i Vange et nærmere studium.

Endelig giver undersøgelsen anledning til en problemstilling inden for et andet forskningsområde. Vi har set, at superficiærfæste var almindeligt udbredt på Samsø, og at det også eksisterede visse steder i de nordvestfynske sogne. Ifølge Lotte Dombernowsky synes det også at have været ret almindeligt på Langeland.⁹⁴ Og Chr. Nicolaisen oplyser, at fæsteformen var kendt i Tårnby sogn, inden Amager-folkene opnåede selveje.⁹⁵ Det ville være interessant at få foretaget en systematisk analyse af fænomenet, der både har betydning for undersøgelser af formueforhold og for studier af bøndernes selvopfattelse.

NOTER

Rtk. = Rigsarkivet. Rentekammeret

RF = Rtk. Regnskaber for formueskatten af 11. marts 1789

1. Thorkild Kjærgaard: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, København 1980, s. 38.
2. Ellen Damgaard: "Lykkelige bønder – hvis de kender deres fordele", *Fra Ringkøbing Amts Museer* 1987, s. 87-108; samme: "The Far West of Denmark. Peasant Initiative and World Orientation in Western Jutland", *Ethnologia Scandinavica* 1989, s.107-127; samme: "Cattle Trade in the 18th and 19th Centuries. A Question of Peasant Economy and World Orientation", *Facing the North Sea. West Jutland and the World (Proceedings of the Ribe conference, April 6-8, 1992)*, red. Mette Guldborg m.fl., Esbjerg 1993; Peter Henningsen: *Hedens hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900*, Grindsted 1995, især s. 112-120.
3. Se fx. Jørgen Mikkelsen: "Købmandens kontaktoverflade – en regionalundersøgelse", *Erhvervshistorisk Årbog* 1994, s. 128, og Peter Dragsbo og Harriet Merete Hansen: *Middelfart fra færgeby til broby. Middelfarts historie 1200-1940*, Odense 1996, s. 297.
4. Poul Steen: *Gæld, kapital og rente. Præstøborgernes låneaktivitet 1695-1801*, København 1992, s. 113-115. I alt 30 gårdmænd er registreret for et samlet udlån på 13.885 rd.
5. Palle Ove Christiansen: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, København m.m. 1996, især s. 214-219, og "Fornuft og fornemmelse. Feudale bønders liv og den etnologiske beskrivelse", *Dugnad* 1992:1, s. 3-26.
6. Bjarne Weesch: "Da Holger og konen sagde ja til ridefogedens tilbud. En undersøgelse af amtstuenes skatte- og afgiftsoprævning på det falsterske krongods i perioden fra o. 1680 til 1718", *1066. Tidsskrift for historisk forskning* 23:2, 1993, s. 3-11. Artiklen bygger på et historiespeciale (Københavns Universitet).
7. Karen Schousboe: *Bondeøkonomi og livsformer i 1700-årenes Danmark* (konferensafhandling, europæisk etnologi, Københavns Universitet, 1979), s. 10, 23 og 46.
8. Sst., s. 57-61.
9. Lee Soltow: "Wealth Distribution in Denmark", *Scandinavian Economic History Review* 1979, s. 121-138. Se også Lee Soltow: "Wealth Distribution in Norway and Denmark in 1789", (*Norsk Historisk Tidsskrift* 3/1980, s.222ff. Soltow's formueberegninger kritiseres af Hans Chr. Johansen i "Kongelige indkomst-, formue- og kopskatter 1725-89", *Struktur og funktioner. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, red. Carsten Due-Nielsen m.fl., Odense 1994, s. 221.
10. Hans Chr. Johansen: "En samfundsorganisation i opbrud 1700-1870" (*Dansk socialhistorie*, bd. 4), København 1979, s. 200-201. Tallene for Svendborg er baseret på L. Stegsted Rasmussens specialeafhandling.

11. Johansen 1994 (se note 9), s. 222 m.v.
12. Niels Christensen: *De fynske kornmøller og deres møllere ca. 1660-1800* (speciale, historie, Københavns Universitet, 1984), s. 149-154 samt 159-161.
13. Johansen 1979 (se note 10), s. 200.
14. Stig Johan Kalvatn: "Formuesskatten 1789 – kort presentasjon og studie av ein landsdel", *Heimen* 33, 1996, s. 111-124. De norske skattelister omtales også i Ellen Elster Martol: "Formuesskatten av 1789", *Arkivmagasinet* 1/97, s. 22-26, hvor det fremgår, at materialet finder stigende anvendelse i norsk forskning.
15. Hans Chr. Johansen: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*, bd. 2, Århus 1980, s. 15.
16. En instruktion til kommissionen for Halsted klostres amt er bevaret i Rtk. 2423.740.
17. Dette afsnit bygger på en gennemgang af journaler, journalsager og kopibøger fra 1789 i Sjællandske, Fynske og Jyske renteskriverkontors arkiver (Rtk. 2422, 2423 og 2425).
18. Rtk. 2423.264, sag nr. 419.
19. Se fx. Rtk. 2425.164, sag nr. 215.
20. Rtk. 2425.164, sag nr. 220 og Rtk. 2425.52, s.232f.
21. Rtk. 2425.164, sag nr. 275.
22. Rtk. 2423.208, s. 280.
23. Rtk. 2423.264, sag nr. 517. Den sidste sætning er en hentydning til, at jordbrug var fritaget for næringssskat. Tilsvarende stillede Løvenskiold på Vognserup gods spørgsmål ved, om hoved- og sædegårdene besætning og "Avlings- og Hollænderie-Redskaber" kunne henregnes til formue, da der var behov for dem til gårdens drift (Rtk. 2423.264, sag nr. 410). Se også fore-spørgslen fra Salling herreds kommission, Rtk. 2423.264, sag nr. 518.
24. Rtk. 2425.164, sag nr. 150.
25. Rtk. 2423.208, s. 207 og Rtk. 2425.52, s.186.
26. RF, Ringsted og Sorø amter. Der er tale om en følgeskrivelse i forbindelse med fremsendelsen af protokollen fra Alsted herred.
27. Der er bevaret skattemateriale fra hele Danmark med undtagelse af Bornholm. En lille del – deriblandt en række amtsprotokoller fra Sjælland, Lolland-Falster og Fyn – befinder sig i Rtk. 2423.736-746. Resten af materialet fra kongeriget (i alt ca. 90 arkivenheder) er ikke medtaget i den trykte Rentekammer-registratur, men er beskrevet i seddelregistratur nr. 49. Det drejer sig om protokoller fra herreder, købstæder og københavnske kvarterer samt en hel del selvangivelser og korrespondance. Dette materiale har fællesbetegnelsen: "Rtk. Regnskaber for formuesskatten af 11. marts 1789" (her forkortet RF). De sønderjyske skatteprotokoller findes som bilag til amtsregnskaberne (Rigsarkivet).
28. Ligeledes udelades arveparter. Hvis en person betalte X rd af egen formue og Y rd af de midler, som han forvaltede på vegne af en myndling, har jeg kun taget hensyn til X-beløbet.
29. I de tilfælde, hvor herredskommissionen ikke har foretaget en indplacering, har jeg betragtet møllerne som gårdmænd og kromændene som husmænd.
30. G. Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrknin-gens Tilstand i Danmark. Sieland og Møen I*, København 1803 (repr. 1978), s. 100.
31. Erich Pontoppidan: *Den Danske Atlas II*, København 1764 (repr. 1969), s. 431.

32. Af herredsprotokollens anmærkningsrubrikker fremgår det i øvrigt, at en hel del af de uformuende var "Sadt af Gaarden".
33. Der var dog også undtagelser: Gierslev og Solbjerg hørte også med til de vestlige sogne med store hartkornstal, men her var der kun få gårdmænd med formuer på over 50 rd.
34. Det samme gælder for Hallenslev (hvor der var en del moseområde) og Ørslev sogne.
35. John Roth Andersen: *Der ligger en ø – SAMSØ*, Tranebjerg 1981, s. 240. Andersen fører privilegierne tilbage til (i alt fald) 1550 og nævner, at toldfriheden blev gentaget syv gange mellem 1591 og 1686. De særlige handelsrettigheder på Samsø bortfaldt først ved næringslovens ikrafttræden i 1862, se Søren Bitsch Christensen: *Liv og Pligt. Studier i dagbøger, erindringer og virksomhedsregnskaber til belysning af en købmands handel og vandel. Købmand og teglværksejer Lars Rasmussen på Samsø 1840-1900* (speciale, historie, Aarhus Universitet, 1995, s.14-15).
36. Rtk. 2423.741 (bilag til formueskatte-listerne).
37. Begtrup (se note 30): *Nørre Jylland I*, København 1808 (repr. 1977), s. 620. Jvf. H. Meesenburg: *Samsø – landskab og mennesker*, Esbjerg 1992, s. 6.
38. Rtk. 313.18 (Hartkornsspecifikationer ... 1788-94).
39. Begtrup 1808 (se note 37), s. 620, 639, 640 og 645. Andersen 1981 (se note 35) s. 257.
40. Herredskommissionen fandt oven i købet de 35 1/2 rd for lidt "i henseende til hans Eyendommens og udestaaende Capitalers Værdie". Men da Sørensen var bortrejst (han opholdt sig i Flensborg – på handelsrejse?), accepterede man alligevel beløbet.
- Et opslag i hartkornsspecifikationerne (Rtk. 313.18) viser, at Sørensens gård havde et hartkornstal på 9.7.2.0, hvad der var usædvanlig meget efter Samsø-forhold, men Rasmus Sørensen rådede over to gårde med et samlet tilliggende på omkring 16 1/2 td. htk.!
41. Begtrup (se note 30): *Fyen Langeland Ærø Lolland og Falster I*, København 1806 (repr. 1978), s. 187, 195, 215, 217 og 218.
42. Karl Peder Pedersen: *Vestfynske fæstebønder. En undersøgelse af de økonomiske og sociale forhold på de vestfynske godser Erholm-Søndergårde i 1700-tallet*, Odense 1984, s. 67.
43. Begtrup 1806 (se note 41), s. 42, og Pedersen 1984 (se note 42), s. 168.
44. Begtrup 1806 (se note 41), s. 187. Det må dog bemærkes, at der ikke var selvejere i sognet. Hartkornstallet i Gamborg lå for det meste på ca. 8 tdr. htk.
45. Mundtligt meddelt af Karl Peder Pedersen.
46. Rtk. 313.21.
47. Begtrup (se note 30): *Nørre Jylland III*, København 1812 (repr. 1978), s. 12.
48. Damgaard 1987 (se note 2), s. 88.
49. Damgaard 1993 (se note 2), s.152f.
50. Damgaard 1987 (se note 2), s. 100ff.
51. Lotte Dombrowsky: "Ca. 1720-1810", *Det danske landbrugs historie II 1536-1810*, red. Claus Bjørn m.fl., Odense 1988, s. 351.
52. Rtk. 313.25 (Hartkornsspecifikationer ... 1788-94).
53. Carsten P. Rasmussen: "Løjts storhedstid 1660-1864", *Løjt sogns historie*, red. Hans H. Worsøe, Aabenraa 1988, s. 93-222.
54. Sst., s. 97, 99, 113, 118, 136ff og 164.
55. Sst., s. 103ff.
56. Bjørn Poulsen og Inger Biehl Hansen: *Med egen hånd. Optegnelser fra Fladsten og*

Ørsted 1592-1809, Haderslev 1994.

57. Begtrup 1803 (se note 30), s. 220f. Se også Holger Rasmussens artikel "Københavnsbønder" (*Historiske meddelelser om København. Årbog* 1963), hvor hovedstadens opland opdeles i en række forsyningszoner. Rasmussen peger desuden på, at bestemte landsbyer udviklede særlige specialiteter; fx. producerede gårdmændene i Buddinge store mængder havregryn.
58. Mange anså Amager-bøndernes mælk for at være for tynd, hvilket måske skyldes, at Amager-kvæget i ret stort omfang blev fodret med mask og kålblade. Begtrup (se note 30): *Sjælland og Møen* II, København 1803 (repr. 1978), s. 401.
59. Sst., s. 468f.
60. Chrilles Petersen: *Store Magleby. Byen og bylauget*, København 1996, s. 20. Erhvervelserne i Tårnby sogn udgjorde i alt 177 tdr. htk.
61. Chr. Nicolaisen: *Amagers Historie* III, København 1915 (repr. 1982), s. 158.
62. Begtrup 1803 (se note 30), s. 208.
63. Nicolaisen 1915 (se note 61), s. 193. Begtrup bemærker dog, at der ikke var tale om selveje i "strængeste Forstand", da Amager-bønderne svarede afgifter, der egentlig burde anses for jordebogsafgifter, Begtrup (se note 30), s. 206.
64. Rtk. 313.9 (Hartkornsspecifikationer ... 1778-86); Jørgen D. Rasmussen: *Bønderne og udskiftningen. En undersøgelse af udskiftningen i det københavnske rytterdistrikt med særlig henblik på bøndernes holdning*, København 1977, s. 20.
65. Valby-husmændene var kendt for deres privilegium til at opkøbe fjerkræ overalt på Sjælland for at sælge det i København. Ingen af disse husmænd betalte formueskat, men de svarede til gengæld næringsskat.
66. I tabel 1-6 er det alle steder "slutbeløbet", dvs. det beløb som skatteyderen endte med at betale, jeg har regnet med.
67. RF. Lundenæs og Bøvling amter IV, Skodborg herreds protokol, s. 59. Kongensgård havde et tilliggende på 21.6.2.1 tdr. htk., de to andre gårde til sammen ca. 13 tdr. htk. Breinholt var dermed Lemvig-egnens suverænt største bonde. Rtk. 313.25 (Hartkornsspecifikationer ... 1788-94)
68. Skodborg herreds protokol, s. 63. Ifølge hartkornsspecifikationerne (Rtk. 313.25) sad enken tilbage med et hus og en smule jord.
69. Skodborg herreds protokol, s. 54. Hartkornsspecifikationerne (Rtk. 313.25) viser, at Christensen var største gårdbruger i Rom – med hartkornstal på 9.7.2.1.
70. Skodborg herreds protokol, s. 25. Jensen rådede over 7 tdr. htk. og var dermed en af de største jordbrugere i Flynder sogn.
71. Skodborg herreds protokol, s. 69.
72. Sst., s. 54.
73. RF. Aalborghus m.fl. amter II, Børghlum herreds protokol, s. 2. Blandt de øvrige store skattebetalere i Vendsyssel bemærkes gårdfæster og skudeejer Baltzer Nielsen i Asdal samt selvejer og skudehandler Peder Wrensted i Lønstrup, der begge angav en formue på 4000 rd. I Øster og Vester Han herred var der flere skudehandlere med forholdsvis store formuer.
74. RF. Kalundborg m.fl. amter, Odsherreds protokol, s. 26.
75. RF. Roskilde amt I, Voldborg herreds protokol, s. 6.
76. RF. Roskilde amt I, Sømme herreds protokol, s. 9.
77. RF. Roskilde amt I, Horns herreds protokol, s. 6.

78. RF. Antvorskov og Korsør amter, Flakkebjerg herreds protokol, s. 366. Sydvestsjælland var et af de områder, hvor skattebeløbene lå allerlavest. Her var der adskillige landsbyer, hvor der ikke blev betalt en eneste skilling i formueskat, og man fornemmer, at de lokale myndigheder heller ikke gjorde den store indsats for at bringe beløbene op på et højere niveau.
79. Karl Peder Pedersen: "“Fri os fra ekstraskatten”. Fynske reaktioner på ekstraskatten af 1762", *Fynske Årbøger* 1987, s. 64.
80. Derimod var der to karle, der angav hhv. 3 rd 48 sk og 4 rd 48 sk, og en inderst, der angav 2 rd 61 sk (Rtk. 2423.738, General-ekstrakt for Vends herred, Rørup sogn). Det er naturligt at sætte de lave bondeangivelser i Ålsbo i forbindelse med den usædvanlig ringe jordkvalitet i Ålsbo, sammenlignet med resten af herredet (jvf. Begtrup 1806 (se note 41), s. 203).
81. Rtk. 2423.738. Brevet er stilet til herredsfoged Bagger og provst Clausen, begge medlemmer af kommissionen for Vends herred.
82. Rtk. 2423.209, s. 90.
83. Brevet, der er dateret 23.1.1785, omtales i Landsarkivet for Fyn. Fyns landsting. Dombog 1776-92, s. 299.
84. Landsarkivet for Fyn. Båĝ-Vends herred. Tingbog 1774-88, s. 688-690. Dommen blev afsagt den 13.4.1787.
85. Landsarkivet for Fyn. Fyns landsting. Dombog 1776-92, s. 296-299. Landstinget bemærkede bl.a., at Jep Nielsens skøder ikke indeholdt oplysninger om hartkorn eller om "Grundens bestemte Strækning" (s. 297).
86. Landsarkivet for Fyn. Erholm godsarkiv. Skifteprotokol 1774-1820, s. 165. Hvis Jep Nielsen virkelig havde været selvejer, havde amtmanden – og ikke godsejeren – været skiftemyndighed.
87. Rigsarkivet. Højesteret. Voteringsprotokol 1790 (A), s. 392-396.
88. Beløbet lå altså 1 1/2 - 3 gange så højt som i de rige kystlandsbyer ved Lemvig (se ovenfor).
89. Brevet ligger – ligesom det meste af den øvrige "Bernstorff-korrespondance" – i et særligt læg i Rtk. 2422.692.
90. Beskeden indgår som en lille del af et længere brev til amtmanden for Københavns amt. Her reflekterede Rentekammeret på de indsendte mandtalsprotokoller og generalekstrakter og udbad sig forskellige ekstraoplysninger, Rtk. 2422.58, brev nr. 328 (pkt. 7).
91. Rtk. 2422.58, brev nr. 1715.
92. Rtk. 2422.58, brev 2034.
93. Rtk. 2422.58, brev nr. 2341.
94. Dombernowsky 1988 (se note 51), s. 351.
95. Nicolaisen 1915 (se note 61), s. 190.

Bønder og handel i Salling 1680-1780

af Johannes Møllgaard

Prolog

Handlende bønder i det traditionelle danske bondesamfund er kun blevet meget spredt behandlet i faglitteraturen. Kulturhistorikerne har været opmærksomme på særlig bemærkelsesværdig handelsvirksomhed i enkelte lokaliteter som københavnerbøndernes bidrag til forsyningen af hovedstaden, skudefarten fra Thy på Sydnorge og Læsøboernes skudehandel med tømmer,¹ men en bredere fremstilling af handlende bønders virksomhed i sammenhæng med det økonomiske rum foreligger ikke.

Denne sammenhæng mellem bønders handelsaktivitet og deres regions økonomiske vilkår samt den indflydelse, denne handelspraksis har på deres selvbevidsthed og karakter, er en central problematik i vor sammenhæng. Herved knyttes an til en topografisk tradition, der beskriver en egn ud fra et helhedssyn og betoner det økologiske og økonomiske såvel som det politiske aspekt. Inden for denne tradition findes en omfattende litteratur.²

Sognebeskrivelserne blev fornyet med Börje Hanssens værk om Sydøstskåne fra 1952,³ hvor en hel egn og et større økonomisk felt blev inddraget. Denne udvidelse af den geografiske dimension kulminerede med Annales-skolen, hvor især Braudel har arbejdet inden for et civilisationsperspektiv.⁴ Fra de seneste år har Bjørn Poulsen ydet værdifulde bidrag med beskrivelser af økonomiske landskaber i Slesvig og bondens brug af penge sammesteds i tiden før Enevælden.⁵

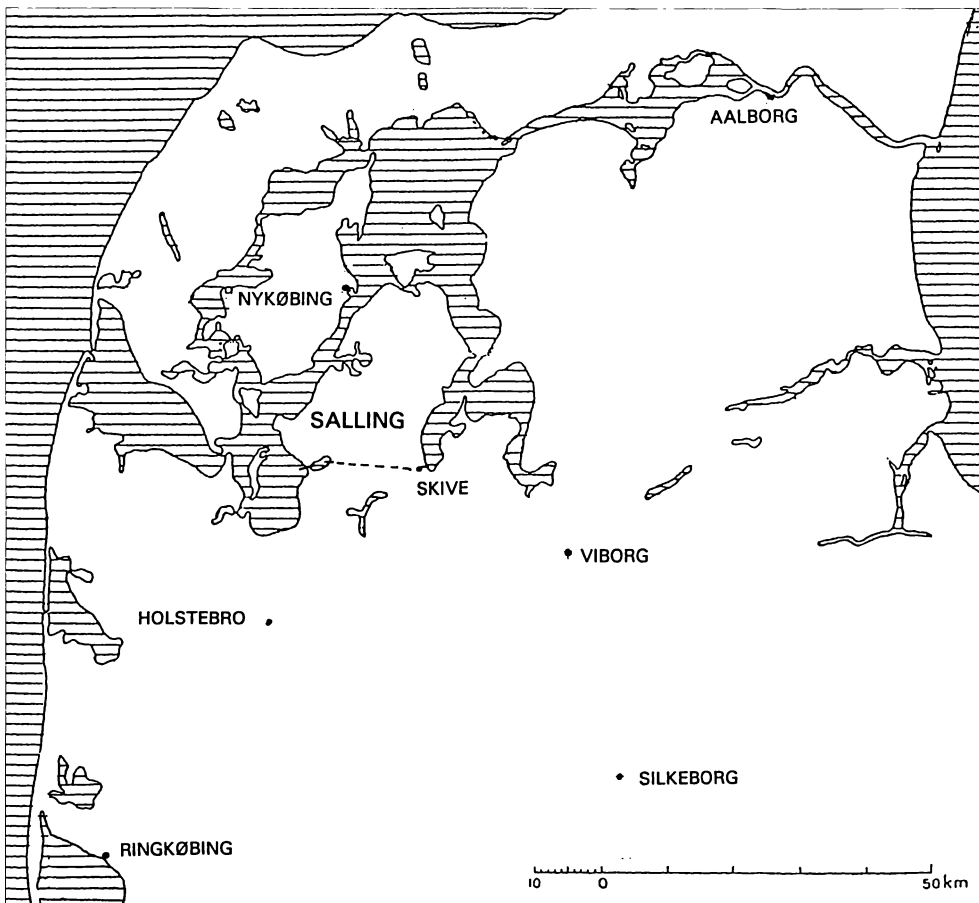
Den særlige egn, der her skal behandles, er den lille jyske provins Sallingland, der administrativt hed Skivehuslen og efter 1660 Skivehus amt. Her skal det økonomiske liv i Aalborgregionen, hvoraf Salling var en del, skitseres som den ramme, der betingede det materielle liv, som det forløb i Sallings sogne. Det empiriske stof hentes fra perioden 1680-1780 med hovedvægten lagt på tidsafsnittet 1690-1700.

Først gives der en orientering om de økonomiske konjunkturer og den ge-

Johannes Møllgaard (født 1930). Uddannet på Kunstakademiet 1948-52. Arbejdet med byplanlægning 1960-90. Mag.art. (europæisk etnologi) 1986. Ansat ved Københavns Universitet 1988-94. Har skrevet bøger og artikler om byplanlægning, livsformer og kulturlandskab. Adresse: Peblinge Dosseringen 18, 3. sal, 2200 Kbh. N.

nerelle handelspolitik, derefter et overblik over den regionale økonomi, idet Salling her betragtes som en økonomisk enhed, der udvekslede varer med det omgivende samfund.

Dernæst rettes opmærksomheden mod denne regionaløkonomiske helheds mindste dele: bondehusholdene, som producenter og forbrugere, købere og sælgere, og her dels mod de varer,

Salling er en halvø, der skyder sig ud i Limfjorden mellem Mors og Himmerland. Mod syd danner et ca 20 km bredt, vandlidende område en naturlig grænse mod de midtjyske hedeflader. I tidligere tider var den bedste og sikreste måde at komme til det sydligere Jylland på at tage vejen over Skivebro. Salling udgjorde en geografisk, økonomisk og kulturel enhed. Administrativt hed det Skivehuslen og senere amt.

som Sallingbonden med nødvendighed måtte anskaffe sig, dels mod den del af hans produkter, han kunne undvære til salg, når han samtidig skulle holde gården og husholdet ved magt.

Som et væsentligt led i denne regionale vareudveksling indgik det særlige erhverv handelen som formidler mellem producent og forbruger. Denne samfundsopgave var det i hovedtrækkene formelt overdraget købstædernes købmænd at varetage, og det var vel også hovedsagelig dem, der varetog den, men med handelsbønderne i fokus skal det her undersøges, i hvilken grad bønder i Salling kunne finde særlige niches inden for den regionale økonomi, hvor de kunne påtage sig egentlige handelsopgaver i regionen i konkurrence med Skive- og Aalborg-købmændene. Dette tema rejser spørgsmålet om forholdet mellem købstæderne og deres opland. Den gruppe af bønder, der her bliver kaldt handelsbønder, vil sluttelig blive analyseret med henblik på at få besvaret, om det kan være berettiget at tale om en særlig handelsbondelivsform.

En opgave som den, der angives her, vil med sit helhedssyn kræve stof fra mange kildegrupper. Det meste tilgængelige stof fra Salling i perioden er blevet gennemset, og den vigtigste enkeltstående kilde er Sallinglands justitsprotokol ført i årene 1688-92.⁶

Den generelle handelspolitik

En handelspolitisk rigslovgivning for

købstæderne og landet blev gennemført forholdsvis sent i Danmark. Med Erik af Pommerns forordning af 1422 blev der indledt et lovgivningsarbejde, der i det følgende århundrede fastlagde nogle rammer for landets indre produktion og vareudveksling. Hovedtrækkene i denne regulering var gældende frem til loven om næringsfrihed af 1857. I senmiddelalderen var der med byernes fremvækst sket en voksende arbejdsdeling og erhvervsspecialisering, som havde ført til en handelspraksis, som lovgivningen havde til formål at lovfæste. Hovedprincippet var, at enhver skulle nær sig af sit embede, hvad enten det var smed, bager eller bonde, og lade sig nøje med det. For bonden betød det, at han skulle nær sig ved at dyrke og forbedre sin gård og dens tiliggende af ager, eng og fiskevand og ikke befatte sig med noget købmandskab. Derimod var bondens ret til frit at sælge sine varer og købe det, han havde brug for til sin avlings fortsættelse, lovsikret.

Produktion og marked i Salling ca. 1700

Salling er en halvø, der er omkranset af Limfjorden til tre sider og kun landfast mod syd med det øvrige Jylland. Denne grænse mod Ginding herred er en naturlig grænse, der især i forrige tider var markeret ved et bredt bælte af vandlidende engstrækninger, hvor der kun fandtes et par steder, der kunne passeres med vogn. Grænsen var en økologisk

grænse, idet Sallings frugtbare moræneflader ophørte her, og syd herfor begyndte Midtjyllands store lynchbevoksede og sandede hedeblade. Med datidens dårlige veje var den foretrukne transportform med skib, så varer til og fra Salling transporteredes over Limfjorden med kåde og andre skibstyper. Herved var Salling regionaløkonomisk set en del af Limfjordsbækkenet og som sådan en del af Aalborgs naturlige opland, idet Thyborøntangen lukkede havet ude mod vest, så al sejlads fra Limfjorden dengang skulle passere Aalborg for at nå ud til det åbne hav. Frem til Enevælden 1660 handlede Skives købmænd dog direkte med udlandet, især Sydnorge og Lybæk, men i 1655 blev deres handelsposition svækket, idet Aalborg fik privilegier på frit at kunne handle i hele Limfjorden, dersom tolden blev lagt i Aalborg eller Hals.⁷ Herved blev Limfjordsbækkenet som Aalborgs naturlige opland stadfæstet ved lov. Senere strammede Enevælden denne politik yderligere op ved at give Aalborgs købmænd monopol på udenrigshandelen for Nordjylland og herved tvinge Limfjordens små købstæder, Lemvig, Thisted, Nykøbing og Skive, til at købe købmændsvarer på anden hånd. Denne styrkelse af Aalborg betød selvsagt en svækkelse af de mindre købstæder, og den kan have medvirket til, at handelsbønder i Salling fik særlig gunstige muligheder.

Hovedtrækkene i Sallinglands økonomi var en betydelig eksport af stude og

korn samt salg af heste, smør, flæsk m.v., der bragte penge til egnen. Denne eksport var betinget af, at Salling blev forsynet med salt, jern, tømmer, tjære, hør og hamp m.v. Desuden havde provinsen udgifter til finere forbrugsvarer, renter og statskat. Skatteudgiften oversteg egnens provenu af korneksporten. Trods denne udveksling med omverdenen var Sallings markedsorientering endnu svag, befolkningen var i væsentlig grad selvforsynende, og megen handel foregik ved varebytte.

Studeeksporten blev forestået af proprietæerne på staldgårdene ved en direkte kontakt med udenlandske opkøbere, så handelsbønder kunne vanskeligt gøre sig gældende ved salg af den eksportfærdige staldstud. Derimod var der åbne muligheder for et stort formidlingsfelt for handelsbonden under studenes opvækst, der tog op til 5 år, idet studene blev lagt til hos bønderne og først som 4-5 årige endte i godsernes studestalde, hvor de blev staldfodret den sidste vinter, inden de blev eksporteret.

I den omhandlede periode var eksporten af heste til udlandet meget beskedent, men Salling havde et overskud af tillagte heste, og hestehandelen, som var et givtigt område for handelsbønderne, havde stor regional betydning.

Korneksporten blev ligeledes forestået af hovedgårdene samt af præste-

gårdene, idet bønderne ikke havde korn til salg, og den blev især formidlet af Aalborgkøbmænd. Mangel på æde- og sædekorn blev som oftest afhjulpet af de pågældende hovedgårde, men en begrænset niche for handelsbønder var til stede her. Ved salg af smør, honning, huder m.v. kunne den lokale handelsbonde fungere som opkøber eller indsamler for købstadens købmænd.

Importen af de nødvendige varer til bøndernes forsyning blev især forestået af Aalborgkøbmændene og distribueret videre af dem dels ved salg fra fartøjer på Limfjorden, dels ved videresalg til købmænd i fx Skive. Nogle varer kom sydfra, importeret over Ringkøbing, Hjerting eller Ribe, og andre var kørt eller båret til Salling fra Hertugdømmerne. Men det, der kom sydfra og gik landværts, var mest produkter, der ikke vejede ret meget, fx nål og tråd, knapper, bændlere, kniplinger, peberkorn og tobak.

Fra Norge importerede Aalborgkøbmændene tørfisk og saltet torsk fra Bergen, og fra Sydnorge tømmer, trælast, tjære, jern og kakkelovne og bragte især korn med op.⁸

Fra Baltikum importerede de hør og hamp, men de hjembragte også hør og hamp fra Lybæk. Importen fra Lybæk var forbavsende ensartet skibsladning efter skibsladning. Den omfattede, når bortses fra tømmer og brænd-

sel, netop de varer, vi ovenfor har nævnt, at bonden havde brug for: lyneborgsalt, spansk salt, jern, hamp, hør, tjære, humle og sæbe som grundsubstansen, endvidere amdam, alun, farvestoffer, vinduesglas, æbler og kringler.⁹

Det fjerde og sidste betydningsfulde indkøbssted var Amsterdam, der på det tidspunkt var Europas handelscentrum. Herfra hentede købmændene de fineste og sjældneste varer, de kunne gøre sig håb om at kunne afsætte i Nordjylland: tørrede sydfrugter, krydderier, gryn og farvestoffer, papir m.v.¹⁰ Alle disse købmandsvarer skulle Sallingbonden i princippet købe i købstæderne, men handelsbonden havde her en chance for at skabe sig en lokal pranger- og høkervirksomhed.

Sallingbondens økonomi

Ud over de økonomiske begrænsninger var bønderne først og fremmest fanget i et økologisk fængsel, idet høsten fx kunne slå fejl, så det ikke havde været umagen værd at pløje og så, og kvægsyge kunne hænge i stalden.

Men den økologiske begrænsning kunne også mærkes på en mindre dramatisk måde i hverdagen. Bonden havde en bestemt græsningsret på de hvilende jorder og på overdrevet, så han kunne fx ikke forøge sin kvægbestand uden videre. Den enkelte gårds tilliggende ager, eng og tørvegrav var permanent fastlagt og kunne ikke

øges efter trang. De samlede ressourcer i landsbyen var nøje fordelt mellem landsbyens hushold. Hertil kom, at skulle det tunge pløjearbejde give grøde og være besværet værd, så var det vigtigt, at jorden blev gødet i tilstrækkelig grad, og tilvejebringelsen af denne tiltrængte gødningsmængde afhæng af, hvor stor en kvægbestand bonden havde. Bonden indgik således med sit arbejde i en følsom økologisk balancegang mellem græsningsressourcer, kvæg/gødning og høstudbytte. I Salling og store dele af Jylland havde man ved snilde forøget græsningsressourcen ved at dyrke den nøjsomme kulturplante havre, som brugtes til foder. Men ellers var der lagt loft over udkommet for selv den flittigste og mest påpasselige Sallingbonde. Han kunne aldrig blive velstående ved at passe sit landbrug i 16-1700-tallet, han kunne højst holde gården vel ved magt og skaffe sit udkomme til sig og sine.

Sammenfattende kan vi sige, at grundstammen i Sallingbondens pengeøkonomi var tillæg og opdræt af heste, stude, svin og – i det små – fjerkræ med henblik på salg. Eftersom Salling havde mangel på muligheder for høslet, forudsatte dette opdræt et havrebrug, hvor agerjorden i stort omfang blev udnyttet til dyrkning af havresæd, der blev brugt til foder for heste, stude og køer. Den resterende del af agerjorden blev udnyttet til avl af brødkorn, der lige netop var tilstrækkelig stor til at brødføde husholdet,

såfremt gården blev drevet vel, og høsten ikke slog fejl. Det er altså først og fremmest kvæg- og hestehandelen, der bringer kontanter til Sallingbondens hushold.

Ud fra et erfaringsmateriale fra en vestjysk gård på ca. 5 tdr. htk. er et årligt salg af gårdens produkter på over 40 rdl. mulig.¹¹ Dersom en vel fungerende Sallinggård af lignende størrelse skulle sælge produkter af samme omfang, kunne Sallingbondens årlige pengeregnskab se således ud:

salg af heste årligt for ca.	16 rdl.
salg af stude årligt for ca.	12 rdl.
salg af smør årligt for ca.	5 rdl.
salg af svin årligt for ca.	3 rdl.
salg af uld, huder, fjerkræ m.v.	4 rdl.
<hr/>	
årligt skønnet salg i alt	40 rdl.

Denne årlige pengeindtjening brugte bonden til anskaffelse af nødvendige ting, tjenester og afgifter til gårdens fortsatte drift. Disse årlige pengeudgifter kunne fordele sig således:¹²

købmandsvarer	8 rdl.
folkeløn	7 rdl.
håndværkerbistand	2 rdl.
redskabers vedligeholdelse	2 rdl.
statsskat i rede penge	10 rdl.
pengeafgift til godset	5 rdl.
sæderug	4 rdl.
offer, barsel- og brudeskænk	2 rdl.
<hr/>	
pengeudgifter i alt	40 rdl.

Bondens køb og salg

Den idealiserede, velfungerende Sallingbonde fik således i det skønnede pengeregnskab 40 rdl. penge mellem hænderne ved salg af sine produkter og købte igen på markedet for 40 rdl. om året for at kunne opretholde sin livsform. Han solgte sine produkter på heste- og kvægmarkederne og ved torvehandelen. Smør, skind, huder, fjer og lignende solgte han ofte til lokale opkøbere. Han købte de nødvendige varer på krammarkederne og af købmændene i Skive købstad eller hos kræmmere på landet. Sæderugen købte han på Kloster marked i Himmerland.¹³ Men helt så ordnet, som skildret her, foregik handelen imidlertid ikke, der blev handlet stort og småt også uden for markedsdagene og især om søndagen. Således indberettede sognepræsten i Oddense-Otting præstekald Christen Holst i 1773 om denne praksis: "Det er desværre alt for vist, at fast de fleste handeler og købmændskaber, der indbyrdes imellem den gemene mand sker, skal være en søndags arbejde og forretning, formenende de søgne dage ej tillader dem den tid fra deres brug og gerning, men om søndagen, som de siger, forsømmer de intet dermed. Det er ej usædvanligt om søndagen at se 3 à 4 ja ofte flere personer, nogle ridendes, nogle gåendes hist og her mellem byerne at færdes, enhver på sin handel og marked at købe bæster, stude, skind, uld etc."¹⁴

Bøndernes prisbevidsthed

Sallingbønderne var meget prisbevid-

ste og velorienterede om vareudbudet. De vidste, om det, de efterspurgte, kunne købes til en rimelig pris i Skive, eller om det bedre kunne betale sig at købe det et andet sted. På tingdagen den 27. oktober 1690 ved Salling herreders ting berettede fæstebonden Iver Poulsen af Grettrup, at de varer, han kunne behøve at købe i Skive så som hør, hamp, jern, tjære, tømmer eller andet, kunne han ikke få til den pris, som han kunne få dem for i andre købstæder. I Aalborg, Nykøbing, Viborg og andre steder kan de få langt bedre handel. Dertil kom, at han ikke var betroet (kreditværdig) i Skive, medmindre han havde enten rede penge eller varer at betale med. Ved samme lejlighed vidnede fire bønder fra Grettrup og Skove, at de om sommeren havde været til pinsemarked i Skive, og da de ved den lejlighed spurgte handelsmand Niels Poulsen, hvor meget han tog for en skæppe salt, svarede han 1 rdl. Så kørte de til Aars (Århus) og købte hver en skæppe salt for 3 mark (den halve pris). Et lispund jern kunne købes i Århus ligeledes for 3 mark, medens det kostede 4 i Skive. En af dem havde købt en potte tjære hos Iver Pedersen i Skive for 6 skilling, og han hævdede, han aldrig havde gjort et værre køb.

En gruppe bønder fra Thise sogn vidnede ved samme lejlighed, at de i begyndelsen af september havde været i Skive for at købe hamp og tjære til deres sildevod. Der talte de med købmand Søren Jebjerg, der sagde, at

vel havde han de varer, de søgte, men han ville ikke betro dem (levere vareren), undtagen de havde rede penge at betale med. Ligeledes var de hos handelsmand Knud Nielsen Floustrup i Skive, men han havde ikke varerne. Så skrev Iver Pedersen i Skove på gruppens vegne til købmand Hendrich From i Aalborg efter de ønskede varer og sendte et bud af sted med brevet. Og Hendrich From sendte de bestilte 10 sten hamp (ca. 100 kg) og en tønne tjære med en kåg til Fuursund, hvor de kunne hente dem. De påstod, at hvis ikke de havde fået kredit hos ham, havde de ikke fået deres våd ud det efterår. To fiskerbønder nævnte, at de kunne få hamp på kredit hos Poffuel Michelsen i Skive, men så kostede en sten hamp 7 mark 4 skilling. Til sammenligning nævnte de, at de tidligere på Kloster marked havde købt en sten hamp (ca. 10 kg) for 5 mark.

Disse vidner angiver en fortrolighed med et økonomisk felt, der strækker sig fra Nykøbing Mors over Salling til Aalborg og Aarhus.

Enhver velfungerende bonde i 16-1700-tallet måtte nødvendigvis sælge en del af årets grøde på markedet for at få penge på hånden, dels til skatter og afgifter, dels til en række artikler og tjenester, som han ikke kunne være foruden, dersom hans husholds reproduktion skulle lykkes. Kort sagt, han måtte sælge og købe til sit eget husholds trivsel. Denne handel, som alle

hushold var inddraget i, må holdes adskilt fra den vareformidling, som de såkaldte handelsbønder profiterede af.

Handelsbønder

Da alle bønder nødvendigvis skulle købe og sælge, må vi stille nogle særlige krav til de bønder, vi her benævner handelsbønder. Normalbonden må sælge sit overskud og købe det nødvendige til sin egen gårds videre drift og reproduktion, han har afsætningsret og anskaffelsesret, men ikke handelsret. Denne form for køb og salg benævnes i dagligsproget handel, men vi vil her indsnævre ordets betydning og bestemme handel som *den virksomhed, der går ud på at fungere som mellemed mellem producent og forbruger, når varernes anskaffelse netop er sket i den hensigt at afhænde dem, hvorved det er tilsigtet at opnå en pengefordel ved varernes omsætning*. En bonde, der praktiserer på denne måde, vil vi kalde en handelsmand eller mere præcist: en handelsbonde. En handelsbonde forsyner sit hushold med fornødenheder til avlens opretholdelse på samme måde som normalbonden, men køber desuden varer med videresalg for øje og udnytter en handelsret, han ikke har. Købmandsvarer er almindeligvis importeret fra udlandet eller fra en anden provins. Hvis disse varer sælges på landet, er det landprang. De leveres ofte i større enheder, fx en tønne salt eller en rulle tobak, som, når de sælges til forbrugeren, udmåles eller afvejes i mindre

portioner efter køberens ønske. Derfor bliver denne praksis med udparcellering karakteriseret ved dens brug af alenmålepind, rummål og vægt, og loven siger, at "ingen maa bruge noget Kiøbmandskab paa Landet og i Landsbyerne til Forprang med Alne, Maade, eller Vægt." De handelsbønder, der brugte denne form for købmandsskab kaldes her kræmmere, og de vil blive nøjere omtalt nedenfor.

Den, der på landet hos bonden opkøber korn, kvæg eller andre varer, som til axeltorvene i købstæderne eller på markeder burde indføres, og som omfatter mere, end han til sit eget husholds fornødenhed og fortsættelse behøver, for dermed at drive handel og søge profit, begår forprang (jfr. D.L. 3-13-26). Bonden kunne sælge til hvem, han ville, men opkøberen måtte ikke løbe omkring i landsbyerne og købe op hos den enkelte bonde, disse opkøb skulle foregå på et offentligt marked.

Det fornuftige i denne tanke kunne være at sikre et større samlet udbud og et større fremmøde af opkøbere. Heste- og kvægmarkeder var netop sådanne åbne og frie markeder under kongens værn. Hovedlinien i systemet er klar nok, men der var ønsker om en hyppigere mulighed for udveksling af kvæg og heste beroende på lokale svingninger i klima og den enkeltes økonomi og fejlskøn. Derfor gik heste og især stude fra hånd til hånd

og blev brugt som midler til i en presset situation at skaffe kontante penge. Disse forhold åbnede en niche, hvor handelsbønder kunne udfolde sig: kvæg skulle flyttes fra tørkeramte egne til områder med græsning, og staldgårdene skulle i løbet af foråret og sommeren have opkøbt et nyt hold 4-5 årige stude til den kommende vinters staldning. Handelsbønderne balancerede på kanten af det ulovlige: de købte jo op til meget mere, end de selv havde brug for til deres gårdes drift. Men de kunne hævde, at de tog de købte kreaturer hjem og inddrog dem i gårdens besætning, inden de solgte dem videre. De handelsbønder, der profiterede af handel med heste og kvæg, blev kaldt prangere.

Kræmmere og prangere er de to hovedformer for handelsbønder, men de findes sjældent i rene former, en handelsbonde kunne handle med hvad som helst, hvis han kunne se en fortjeneste ved det. Kræmmeren kan være tilknyttet en købmand i købstaden, som finansierer handelen som kommission, og prangeren kan leje heste ud. Begge grundformer inddrages også før eller siden i pengeudlån, og når denne handelsvirksomhed ren dyrkes, vil vi tale om pengeudlåner.

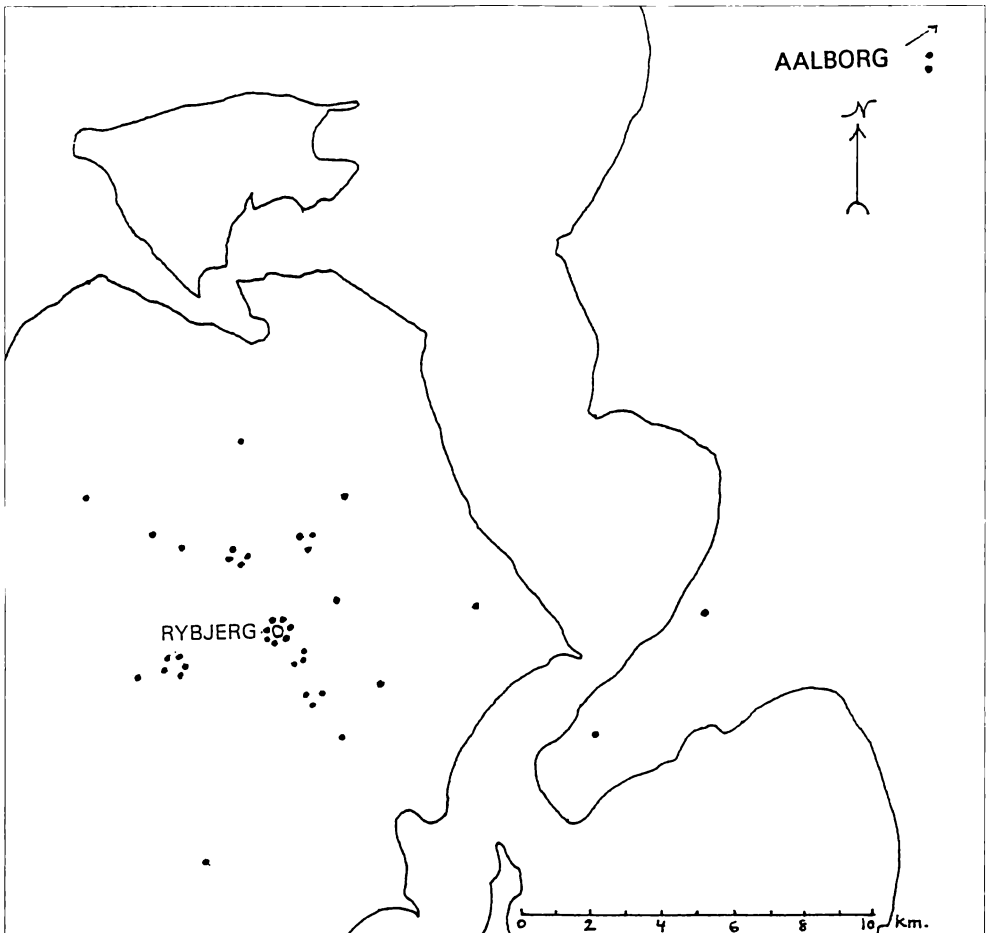
Eksempler på prangere i Salling ca.

1690

1670'erne og 80'erne var præget af hyppige udskrivninger af ekstraskatter, og ved en af dem, den såkaldte krigsstyr i 1677, ønskede man at

beskatte andre end den typiske fæstebonde, heriblandt prangerne.¹⁵ Denne udskrivning er interessant derved, at myndighederne indirekte anerkendte denne særlige skatteydergruppe på landet. Antallet af angivne prangere

ved denne lejlighed var imidlertid kun på 4 bønder i hele Salling, så vi har lov til at formode, at en del unddrog sig. En, der måtte bøde ekstraskatten, var Peder Andersen af Nørrehede i Vestsalling, som måtte

Handelsbonden Jens Jensen i Rybjerg (1728-1792). På kortet er hjemstederne for de 40 kunder, der var noteret i Jens Jensens regnskabsbog, angivet med prikker. Kundeoplandet var Rybjerg sogn og dets nabosogne. Jens Jensen handlede især med grovvarer og kramvarer.

betale over 7 rdl. i ekstraskat i 1677, et ganske anseligt beløb svarende til prisen på en arbejdshest. Ham træffer vi i tingbogen som låner af penge ved obligationer. Den 25. marts 1679 lånte han 50 sletdaler af podemesteren på hovedgården Starupgaard, og den 25. marts 1685 lånte han 110 sletdaler, men ellers vides intet nærmere om hans handelsvirksomhed. Svend Mortensen af Lille Torum slap med at betale 1 rdl. i krigsskat. Vi møder ham en enkelt gang i tingbogen, hvor han stævner en fæstebonde i sognet for lånte penge, rug og byg.¹⁶ Christen Kusk af Hindborg omtales som en stor handler med stude og heste. Vi træffer ham i Lysen havn ved Harre Vig, hvor han ville købe rug og salt af en Aalborgkåg. Den sidste pranger fra krigsstyrstakseringen er Christen Eskesen på Eskovgaard, som blev takseret til 5 rdl.

En kræmmer i Salling ca. 1690

Peder Christensen Bosten i Junget by og sogn kan stå som eksempel på en hyppigt forekommende handelsbonde i Salling, nemlig kræmmeren. Peder Bosten var fæster af en gård i Junget by på lidt over 5 tdr. htk. under Jungetgaard gods, han stod ikke i restance til godset. Hans søn gik i skole hos Niels Knapmager i nabobyen Grettrup for "skoleløn". Peder Bosten er antagelig født i 1660'erne og blev begravet i 1734. Han handlede bl.a. med salt og tobak. Hos købmand Niels Poulsen i Skive havde han købt 1/2 kasse sort tobak, som vejede 59 kg.

Dette store tobakskøb kostede mere end 45 dlr., som Peder Bosten betalte af på med naturalier: flæsk, huder, rug, en hoppe og en slibesten, og resten på ca. 5 dlr. lovede Peder Bosten at betale til førstkommende Mauriti marked midt i september i Viborg. Peder Bosten organiserede og finansierede den lokale tobakshandel ved at levere mindre partier til nogle sælgere, der så senere afregnede med ham. Derfor kunne han stævne Anne Poulsdatter "for tobak, hun har solgt for ham, rester 9 mk. 5 sk."¹⁷ Peder Bosten træffes nu og da i kilderne: han lånte penge af sin tjenestekarl og betalte af på gælden med noget salt. Han formentede degnen i Møgel Torum hans degnekorn og fik dom for, at han skulle betale. Han havde også lånt penge hos en anden handelsbonde, Jens Christensen Sall, og mod betaling fået græsset 4 ungstude et sommerhalvår hos ham. Det kunne tyde på, at han også spekulerede lidt i studehandel. Det fine, sorte klæde à 6 mark for en alen købte han i Viborg hos købmand Christen C. Kiærgaard på kredit. Han lovede købmanden at betale indkøbene inden førstkommende jul – med egen hånds underskrift med trende bogstaver, så hans skrivefærdighed har nok ikke været den bedste. En del af hans gæld til købmanden betalte han med lærred og smør.¹⁸

Handelsbønders udbredelse

En eftersøgning af bønders deltagelse i vareformidlingen i Salling i slutningen af 1600-tallet tegner et billede

af et bondesamfund med mange aktive handelsbønder. Det rejser umiddelbart spørgsmålet, om Salling i henseende til handel var noget enestående, og det bredere spørgsmål om, hvor udbredt handelsbøndernes virksomhed var i Danmark? En oversigtlig redegørelse for prangeriets udbredelse omkring 1800 kan gives på grundlag af professor i landøkonomi Gregers Begtrup's 7-binds værk om landbrugets aktuelle tilstand i Danmark.¹⁹ Heri gennemgår han landboforholdene amt for amt og nu og da herred for herred. Hans fremstilling sker efter en ensartet systematik således, at der for hvert beskrevet område forekommer en rubrik, som forfatteren kalder "særegne industrier", og under den nævner han bl.a. prangeri, idet han kalder handelsbønder prangere. Salling er ifølge Begtrup det område i landet, hvor prangeriet er mest udbredt. "Man regner i de fleste Sogne to til fire Prangere efter Sognets Størrelse", skriver han.²⁰ Det svarer til ca. 100 prangere i Salling, så prangeren forekom i så fald 4 gange så hyppigt som præsten. Begtrup giver den økonomisk svage købstad Skive skylden, idet han skriver, at prangeri af den grund drives videre i Salling end i de øvrige egne af Jylland. Men Ringkøbing amt havde også en blomstrende prangerhandel. "Der leve nogle i hvert Sogn", hedder det hos Begtrup.²¹ For den øvrige del af Nørre-Jylland omtales prangeri som en vigtig syssel, når bortses fra det

nuværende Aalborg amt, hvor prangeri ikke omtales. På Fyn og øerne nævnes prangeri kun ved omtalen af de herreder, der grænser op til Odense. Ved behandlingen af Sjælland, Lolland og Falster omtales prangeri kun sporadisk og da som en husmandssyssel. Her nævnes husmænd fra Sorø- og Køgeegnen samt husmænd i Valby, der udøver prangeri især med fjerkræ til hovedstadens forsyning. Handelsbønder trivedes kort sagt især i Vestjylland, og Salling udmærker sig ved at have særlig mange handelsbønder.

Hvor intens var nu denne handel for de enkelte handelsbønder? Den generelle tendens har sikkert været, at såfremt handelen lykkedes for handelsbonden, ville han lægge mere og mere vægt på handel på bekostning af en personlig indsats i gårdens drift, som han da kunne overlade til tjenestefolk under hans opsyn. Såfremt denne tese holder, må det være muligt at finde handelsbønder, der har opgivet landbruget til fordel for handelen.

Bondematadorer

Blandt Sallings handelsbønder var der nogle, der i løbet af deres levetid nåede at akkumulere meget store formuer, som de investerede i jord eller i regulær købmandsvirksomhed i Skive, og enkelte valgte at specialisere sig som pengeudlånere. Denne magtfulde gruppe måtte løsne sine bindinger til fællesskabet i landsby og sogn og

frigøre sig fra afhængigheden af godsets formynderi. De stærke handelsbønder var blevet selvejere eller uafhængige af godset og havde ofte forladt det sogn og den egn, de var opvokset i, men de var stadig nært knyttet til deres slægt, fætre og kusiner, der levede i Sallinglands bondesamfund. Det er disse succesrige handelsbønder, der her kaldes bondematadorer.

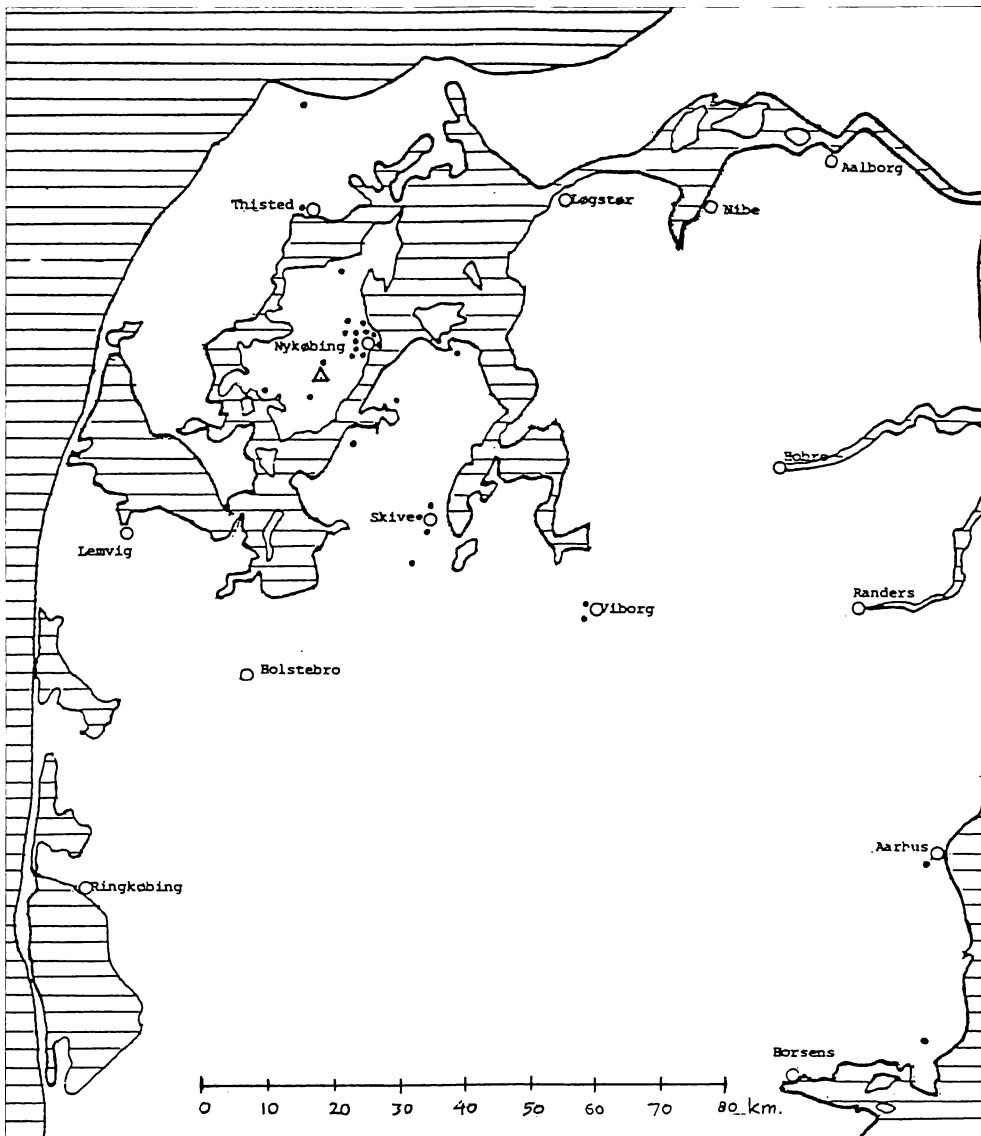
Bondematadorer som godssamlere

For at give et indtryk af en godssamlers formue skal her omtales en enkelt bonde, der vel må anses for en af de rigeste. Christen Jacobsen og hustru Maren Jensdatter (død 1790) boede i Hestbæk by i Rybjerg sogn. Deres hjem var udstyret som et bedre bondehjem, og de havde fine heste og en grønmalet postvogn til forretningsrejser. Deres selvejergård i Hestbæk blev takseret til 530 rdl., desuden ejede Christen Jacobsen ved konens død Rybjerg kirkesogns korntiende, der var vurderet til 5.300 rdl. samt en gård i Rybjerg Kirkeby. Herudover havde Christen Jacobsen forpagtet Hegnet hovedgaard, der lå et par kilometer vest for hans gård. Der havde han 73 stude stående og 42 stk. får. Proprietær Müller til Hegnet skyldte ham 8.000 rdl. Christen Jacobsen havde selv indlånt ca. 9.200 rdl. Hegnet blev solgt i 1791 til byfoged Selmer i Skive, der i 1792 transporterede skødet til forpagter Christen Jacobsen, der nu var blevet gods-ejer.²²

Bondematadorer som pengeudlånere

Her skal ligeledes gives et eksempel på en pengeudlåner, som sikkert hører til blandt de mest velstående handelsbønder i Salling i 1700-tallet. Peder Espersen Møller var født i Oddense i Vestsalling, han døde som ældre mand i 1775. I sine senere år boede han i en beskeden bondegård, Ballegaard, i Vejerslev sogn på Mors. Ved sin død levede Peder Espersen Møller af renteindtægter. Boet omfattede bl.a. 32 obligationer, der tilsammen udgjorde en udlånskapital på 6.158 rdl. Med en årlig rente på 6 procent gav det Peder Espersen en renteindtægt på ca. 370 rdl. Dette beløb svarer omtrent til den årlige gage for amtsforvaltere, landsdommere eller sekretærer i Danske Kancelli.

Peder Espersen stiftede i overensstemmelse med eget og hans afdøde hustrus ønske en fond på 800 rdl., "hvoraf renten aarlig skal uddeles paa den dag, det maatte behage den alvildende Gud at bortkalde mig fra denne verden til sit himmelske rige". Den årlige renteuddeling skal ske "til de i min kones og min familie, som eragtes mest trængende". Desuden afsatte Peder Espersen 250 rdl. til sin egen begravelse. Bønderfolks begravelsesomkostninger beløb sig ofte på denne tid til 10 rdl. Ved skiftet fandtes ca. 5.000 rdl. rede midler i stærvboet til deling mellem arvingerne, herudover kom den uvisse del. Kapitalen blev fordelt mellem 27 arvinger: 8 på Marens og 19 på Peder Espersens side.

Peder Espersen Møller, Ballegaard på Mors. Ved skiftet efter Peder Espersen blev fremlagt 28 obligationer. På kortet er med prikker angivet hjemstederne for de personer, der havde lån på rente hos Peder Espersen, og hans egen bopæl er angivet med en trekant. Blandt låntagerne var der 7 hovedgårdsejere og 5 præster. Det samlede udlån beløb sig til 6.160 rdl., hvilket gav en årlig rente på ca. 370 rdl. svarende til, hvad en sekretær i Danske Kancelli fik i løn.

Bondematadorer bliver købmænd

Skive købstad havde i lighed med andre købstæder i landet et stagnerende indbyggertal i sidste halvdel af 1600-tallet og det meste af 1700-tallet. Dette er dog ikke ensbetydende med, at der herskede befolkningsmæssig stilstand omkring købstæderne. Det var snarere sådan, at købstæderne var valpladser, hvor forhåbningsfulde folk fra oplandet og andre egne prøvede lykken, nogle blot for at opnå en rimelig levevej, andre i håbet om den store forretning. Nogle bukkede under på grund af uheld og dårligt helbred, andre gik konkurs, og kun få klarede sig i flere generationer. "Byen åd mennesker." ²³

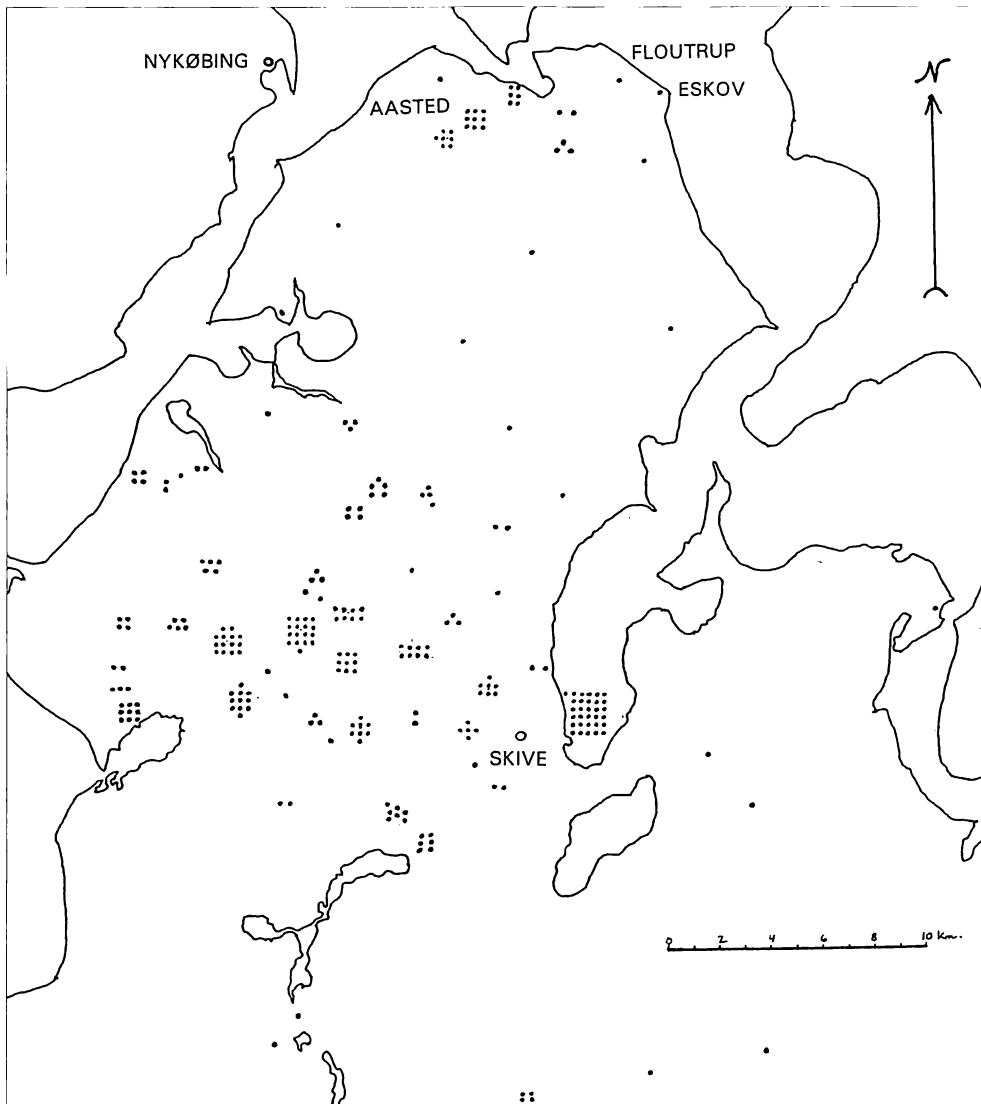
Ved revisionen af Skive købstads regnskaber anmærkede centraladministrationens revisorer nu og da, at en handlende, der var med i skatteopgørelsen de foregående år, var blevet overset eller glemt i det aktuelle regnskab. Hertil svarede byfogden, at hvad den pågældende angår, "saa har det dermed den beskaffenhed, at han ikke var her mere i Skive, men han havde opsagt lovligt sit borgerskab her paa raadstuen og flyttet til Holstebro, saasom han ikke kunne nære sig længere her." ²⁴

Dette urolige lykkespil prægede både byens handelsliv og dens håndværkere. Overskud af unge håndværkere fra Viborg og det østlige Danmark og fra Tyskland søgte efter en livsmulighed i bl.a. Skive, mange blev skuffede

og brød op igen. Købstadens mest fastboende kunne ikke reproducere sig selv. Købstæderne havde fødselsunderskud, så dersom ikke landet hele tiden havde sendt bølger af indvandrere til købstæderne, ville deres befolkningstal være gået tilbage. Købstadens handelsstand fik fornyelse i hver generation ved tilflyttere fra bondesamfundet, hvorfra handelslystne bondesønner brød op for at prøve lykken som handelsborger i en købstad.

Indbyggertallet i Skive lå i den periode, der har vor interesse, på 450-500 mennesker, som omfattede ca. 120 hushold. Af de 120 hushold levede næsten halvdelen af håndværksvirksomhed, og kun ca. 10 hushold var købmænd.

Disse få store hushold var imidlertid ikke særlig interesserede i at blive kaldt købmænd. Ved skatteangivelserne kviede byfogden sig også ved at kalde de handlende i Skive for købmænd, for så ville de komme i en dyrere skatteklasse. Han omtaler mange handlendes virksomhed som "lidt høkeri med smaa kram, som han borger i Aalborg", og overlader til de overordnede myndigheder at klassificere den pågældende. Ved antegnelserne til Skives regnskaber for ekstraordinære skatter i årene 1710, 1711 og 1713 studser revisorerne over, at kun een handlende, Niels Pedersen Lærskov, takseres efter forordningens 3. klasse 3. punkt: "køb- og handels-

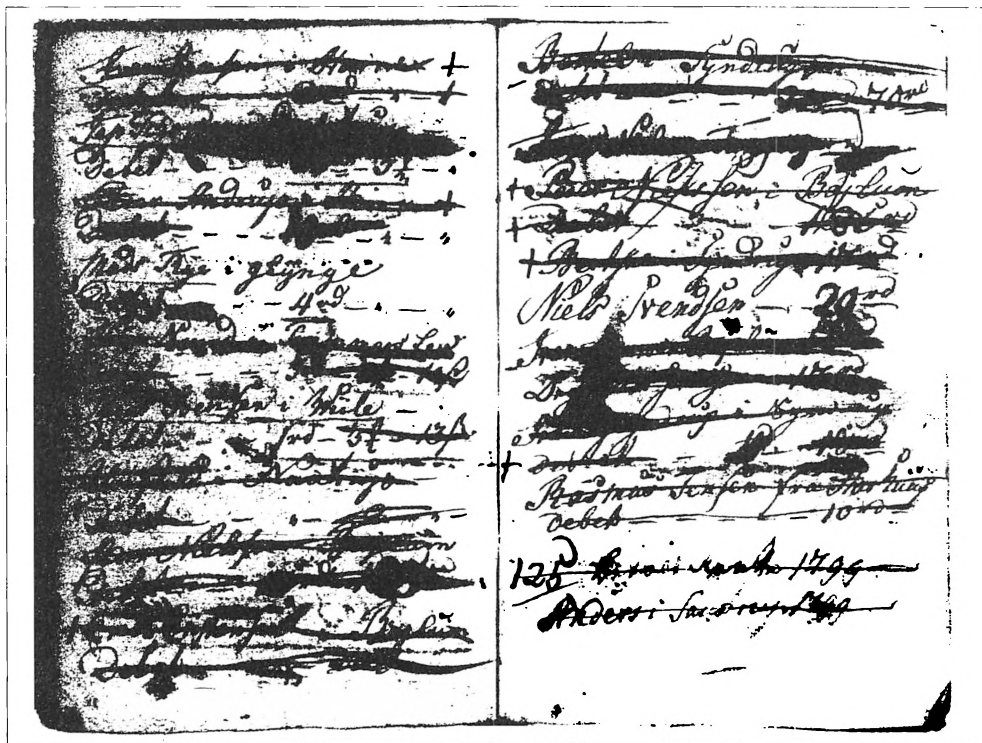

Eske Poulsen Kaarsgaard (1704-1750) var fæstebonde af gården Kaarsgaard i Aasted i Nordsalling 1727-44 og endte som købmand i Skive 1744-1750. I de 6 år Eske Poulsen var købmand i Skive, lykkedes det ham at opbygge en stor forretning. De kunder, der stod i gæld til Eske Poulsen i 1750, er indført på kortet med prikker. Forretningen lå i Vestergade, som førte ud til Skives vestlige opland, så bønder, der kom derfra, var tilbøjelige til at købe ind hos den nærmeste købmand i Skive. Kunderne fra den nordlige del må tilskrives Eske Poulsens hjemegn.

mænd”, hvorimod resten af Skives borgere henføres til kategorien “håndværksfolk og borgere i de små købstæder”. Hertil svarer byfogden, at de høje herrer bør betænke, “hvem der vil beskattes eller kaldes købmænd, kræmmere og høkere, enten de, som er store negotianter af anselig capitaler, eller de, som kan sidde i gæld til

ørene og laane af en og betale en anden med, som her i denne liden flække har været skik altid. Jeg fik derfor uforsonlig vrede af denne Niels Pedersen Lærskov, fordi jeg endelig satte ham ind for en købmand.”²⁵

Byfogden støttede sig til “de bedste og vederhæftigste borgere”, når han

Huskone i Bajlum, Hjerik sogn, Kirsten Tyboe's kvitteringsbog. De første 3 sider rummer kvitteringer for betalte huspenge fra 1777-1791. Derpå har en pengeudlåner Anders Jensen brugt de resterende sider til at holde regnskab med sine udlån. Når lånet blev tilbagebetalt, blev det noterede udlån streget over i bogen. Anders Jensen var ved folketællingen 1801 79 år og enkemand, han boede hos sin søsters datter på en gård i Bajlum. Kilde: Hald og Skivehus amt, skifteforretninger, bog nr.14, skifte efter Anders Jensen i Bajlum, 7.4 1809.

skulle gennemføre centraladministrationens påbud og skatteligning. Ved krigsstyrsberegningen 1720 blev således udpeget 8 "fornuftige mænd, som forretningen kunne være overværende og give nøjagtig kundskab om enhvers tilstand."²⁶ De udpegede var altid handlende, der var ved magt, hvilket betød, at næsten samtlige købmænd blev inddraget og måtte tage medansvar. Byens liv domineres således af ca. 10 købmandshushold gennem 100 år, og dersom blot 5 af dem var indvandrede bønderkarle, ville det rurale præg få overvægt, og meget tyder på, at et flertal af de handlende i købstaden Skive gennem mange årtier i 1700-årene var indvandrede handelsbønder fra landet. De anmeldte deres nedsættelse i byen som handelsmand til byfogden og blev uden videre prøvelser og krav anerkendt som borgere. Så let ville det ikke være gået i Aalborg købstad.

Overgangen fra land til by

Den indvandring af landbofolk til Skive og handelsbøndernes nedsættelse i byen som borgere og købmænd, som vi kan iagttage 1700-tallet igennem, foregik efter et ret ensartet mønster. Som en illustration på det skal her omtales Knud Hansen Winthers biografi samt livsbaner i hans nærmeste omgangskreds.

Knud Hansen Winther (1680-1748), hvis farfar var birkefoged på Fuur, voksede antagelig op i Nordsalling, hvor han fra sin ungdom blev fortrolig

med sejlads og handel. I 1704 boede han hos sin søster, der var gift med Peder Sørensen i gården Eskov. Han ernærede sig i en snes år som skipper, og under denne virksomhed blev han bekendt med Skives købmænd. Han er sikkert kommet hos handelsmand Thomas Sørensen (1628-1705) i Vestergade, der havde været skipper som ung og senere drev en beskeden handel i Skive. Efter den gamle skippers død giftede hans datter Dorthe Thomasdatter sig med den 31-årige bondesøn fra Salling Knud Sørensen Abildgaard, der havde sejlet i en del år og nu nedsatte sig i Skive for at starte som borger og handelsmand. Han overtog den afdøde svigerfaders "liden halvgård" i Vestergade. Da Knud Abildgaard 10 år senere døde i en ung alder, giftede enken sig med den da 36-årige ungkarl og sejlene mand Knud Hansen Winther efter kongebrev 13.5.1716, og han blev stedfader til hendes 3 børn. Knud Hansen Winther købte, medens han endnu var ungkarl, gården Eskov ved Sallings nordøstligste pynt, hvor søsteren Helvig Hansdatter residerede (skøde af 2.12.1713), så i den gård stod en del af hans formue.

Ved ægteskabet med Dorthe Thomasdatter overtog Knud Hansen Winther købmændsvirksomheden efter Knud Abildgaard. Ved kopskatten 1720 boede han i gården i Vestergade, og han angives at være skipper for 1/3 af en liden galiote (handelsskib). I hjemmet har han hustruen og 4 børn: de 3

stedbørn og sønnen Knud født 1717. I 1731 døde Dorthe Thomasdatter, og 3 år efter giftede Knud Winther sig som 54-årig med en gammel høkerenke, Sidsel Andersdatter, der døde i 1740. Købmandsgården i Vestergade var åbenbart så rummelig, at salen kunne bruges til tingstue, for Skive købstads ret holdt sædvanligvis sine møder dér, eftersom byen manglede et rådhus.²⁷ Ved kopskatten af 1743 omtales Knud Hansen Winther som en gammel enkemand, "som forhen har været skipper og tillige brugt noget købmandskab, men for nogle aar siden nedlagt al handel, bruger nu allene lidet øltapperi". Han betalte da skat af sin egen person og af en karl, en pige og to bæster samt af en formue på 160 rdl. Byfogden overdriber ikke den økonomiske formåen ved skatteindberetningerne, Knud Hansen har sikkert været mere ved magt, for hvad skal han med en karl og en pige og to heste, når han blot ernærer sig af lidt øltapperi?

På det tidspunkt boede hans stedsøn Søren Knudsen Abildgaard, født 1711, også i gården. Han angives som borger, skipper og ungarl og måtte betale skat af en formue på 240 rdl. Den ældste stedsøn Thomas Knudsen Abildgaard havde i 1741 nedsat sig som købmand i Holstebro (død der 1751). Steddatteren Anne Knudsdatter Abildgaard havde Knud Hansen bortgiftet i 1734 til sin søstersøn Christen Pedersen Eskov (1704-40), der samme år nedsatte sig som borger og skipper i Skive.

Den 28.9.1744 afstod den nu 64-årige Knud Hansen alt, hvad han ejede, til en anden søstersøn Eske Poulsen Kaarsgaard, der fra 1744 overtog købmandsgården i Vestergade og drev forretning der til sin død i 1750. Eske Poulsen havde indtil da drevet fæstegården Korsgaard i Selde by i Nord-salling. Nu giftede han sig og overlod fæstet til en broder og tog med sin mor Gertrud Hansdatter til Skive. De to søskende Knud og Gertrud levede således under samme tag igen i deres sidste leveår.

I denne redegørelse for Knud Hansen Winthers livsforløb sammenflettes 3 generationer af købmænd, der alle indledte handelslivet med at ernære sig som skippere i en halv snes år, hvorefter de giftede sig som ret gamle ungarle og endte som bofaste købmænd. Senere i livet indskrænkede nogle deres handel til salg af øl og brændevin, når alderens skrøbelighed meldte sig. Købmandens datter blev bortgiftet til den unge sejlende mand, eller han giftede sig med købmandens enke og førte forretningen videre.

Handelsbonde som livsform

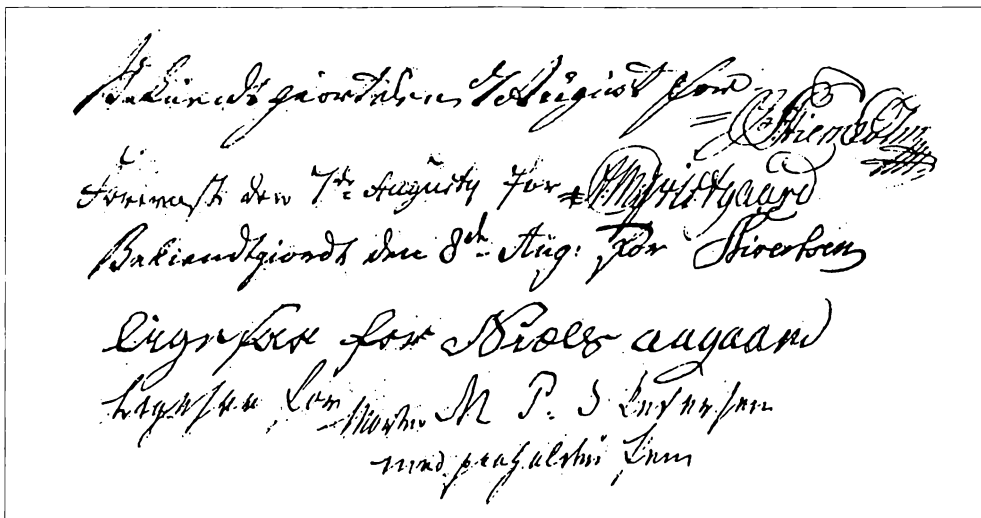
Det er først berettiget at tale om handelsbonden som en livsform, når denne levemåde deles af en gruppe, der indbyrdes vælger hinanden, både når det gælder socialt samkvem og valg af ægtefælle. Gruppens mennesker deler herved en livsstil og samtidig skaber de distance til andre grupper. Lykkes

det at tradere disse forhold gennem flere slægtled, kan vi tale om en stand.²⁸

Livsstil

Handelsbondens livsstil kan karakteriseres ved bolig, klædedragt og køretøj. Der, hvor vi skulle vente den kraftigste markering på disse områder, er hos bondematadorene. Imidlertid fører selv de mest velhavende af dem sig frem på en dæmpet måde. Deres boliger er forholdsvis beskedne af omfang med en rumopdeling, der ligner de andre bønders, men stuehuset er sat vel i stand, og væggene er måske

murede af brændte sten. Egentlige sovekamre har de ikke etableret, og de sover i alkover, men noget kunne tyde på, at de har to stuer, der kan opvarmes. Det mest markante træk ved boligindretningen er møbleringen med store gemmemøbler, skabe og chatoller, og at bænkenene er erstattet af stole. I gemmemøblerne opbevarede de bl.a. deres sølvtøj og porcellæn, tepotte og kaffekande, servietter og bordduge. De havde gardiner for vinduerne og opholdsrummene var prydet med spejle, skilderier og kobberstykker. Flere havde bøger, gerne af opbyggelig art.²⁹ I det offentlige rum har de været vel-

Handwritten text in cursive script, likely a list of names and titles, possibly related to the meeting mentioned in the text below. The text is written in a highly stylized, flowing cursive hand. The first line appears to be a title or heading, followed by several lines of names and titles, including 'Stiernholm', 'Quistgaard', 'Jungetgaard', 'Sivertsen', and 'Niels Aagaard'. The text is arranged in a somewhat vertical list format, with some lines starting with 'Sognepræsten' and others with 'Proprietær'.

Underskrifter, der bekræfter, at de pågældende har modtaget indkaldelse til Landvæsenskommissionens forestående møde den 9. august 1793 til drøftelse af udskiftningsplanen for Gretrup by i Junget sogn. De indkaldte er proprietær Stiernholm til Kieldgaard, proprietær Quistgaard til Jungetgaard, sognepræsten hr. S. Sivertsen og matadorbonden Niels Aagaard samt Morten Pedersen, der ikke selv kan skrive. Niels Aagaard er kommet i passende selskab, men han er knap så rutineret til at skrive som dem.

klædte og på vejene godt kørende med solide, malede rejsevogne med agestole, som var forspændt med velnærede heste med ordentligt seletøj, så her har de været genkendelige for den menige almue.

Deres hjem har på mange måder lignet samtidens præsteboliger, men præsten havde studerum og ønskede at være finere kørende i kariol, chaise eller jagtvogn.³⁰

De handelsbønder, der blev beskrevet ovenfor, røbede ikke i deres livsstil den formue, som de faktisk besad. Her adskilte de sig fra samtidens højere stand, der især i barokkens periode lagde vægt på en ofte overdreven ydre manifestation, som der måske slet ikke var dækning for. De vil bl.a. af skattemæssige grunde nødig kaldes købmænd. Kort sagt så de deres fordel i at leve lidt i det skjulte i overensstemmelse med deres hovednæringsvej, som ikke altid tålte dagens lys.

Et vigtigt sted, hvor de magtfulde bønder, der vel ofte var eller blev handelsbønder, kunne vise sig frem, var ved kirkelige handlinger. Ved 1700-tallets begyndelse blev det mode blandt de dominerende bønder i Selde sogn i Nordsalling at møde frem med større og større følge i form af faddere ved barnedåb i Selde kirke. Det normale fremmøde ved dåb var på 3 kvinder og 3 mænd som faddere samt en kvinde, der bar barnet. Det vok-

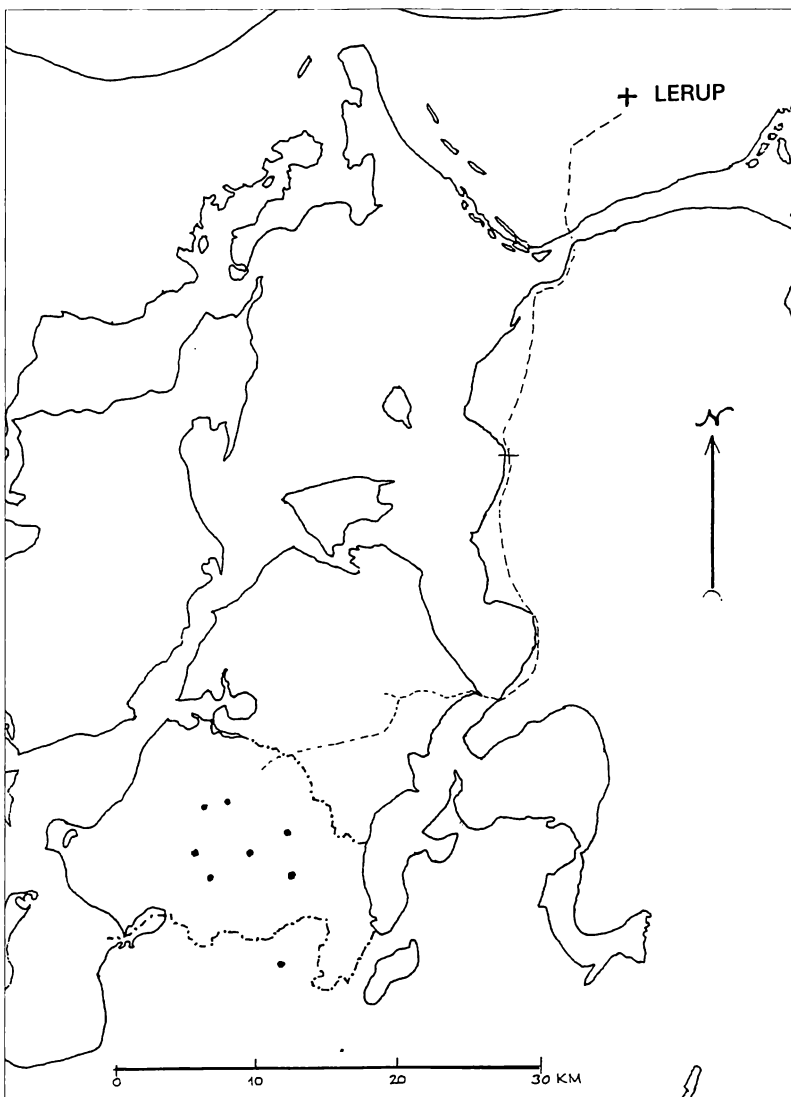
sende følge kulminerede med en fæstebondes barnedåb den 29.9.1704, hvor præstefruen bar, og 18 personer stod faddere. Den døbte blev senere købmand i Skive. En halv snes år efter var dette modelune forsvundet.

Midt i 1700-tallet blev det en udbredt mode blandt de velstillede i Skive, hvortil vore handelsbønder henhørte, at lade selve bryllupshandlingen, copulationen, foregå i eget hjem. Det hedder i kirkebogens vielsesopgørelser, at parret copulerede den og den dag efter kongelig benådning i deres eget hus. Herved lukkede familien sig helt om sig selv, og brylluppet fik en privat karakter.

Familien som handelsbondens etiske sted

Familiegruppen havde en tilbøjelighed til at gifte sig med nærtbeslægtede, og skulle den åbne sig mod fremmede, skulle det være mod folk, der havde noget på kistebunden. Det er et gennemgående træk, at den strategisk fordelagtige slægtsalliance blev etableret, uanset om manden var betydeligt ældre end pigen. Hans lange ungarletid hang uden tvivl sammen med, at det tog tid at etablere sig som handelsmand og tid at opspare en rimelig kapital, og før dette var sket, ønskede han ikke, eller kunne han ikke indgå det rette ægteskab.

Det er tvivlsomt, om handelsbønderne opfattede sig som en gruppe med fælles interesser og identitet. Noget

Bønderne handlede på årsmarkedene. Formodentlig kom Sallingbonden til marked mindst 6 gange om året, især i Skive og Viborg. Men nogle bønder tog længere væk, fx 60-70 km til Lerup marked i Øster Han herred på Mariæ fødselsdag den 8. september. På kortet er med stiplede linie angivet den rute, 8 bønder fulgte, da de den 9. og 10. september 1689 fulgtes hjem fra Lerup marked med de heste, de havde købt. Bøndernes bosteder er angivet med prikker.

kan tyde på, at de byggede deres identitet og selvfølelse op omkring familien, der med de strategiske ægteskaber kom til at omfatte en del andre handelsbønder.

Den velstående pengeudlåner Peder Espersen Møller havde ikke tilknytning til nogen stand. Han havde forladt bondestanden og var flyttet til en anden egn. Hans forpagter på hans beskedne gård indgik i det lokale fællesskab i Vejerslev by og sogn på Mors, men selv boede han i det fremmede bondesamfund som en slags logerende. Han havde heller ikke nogen tilknytning til en handelsstand. Han plejede sine pengehandler som privatperson med mange formelle relationer inden for det geografiske område, der strakte sig fra Thisted til Viborg, og han har sikkert været en kendt pengeudlåner på Viborg snapsting. Men de etiske relationer, der er knyttet til et fællesskab i en handelsstand, var udelukkede fra hans handelsvirksomhed, og trangen til et fællesskab blev så derved ledt tilbage til familiefeltet. Det kommer klart til udtryk ved hans legatstiftelse, som er en sædelig handling, der ligner den, vi kender fra købstædernes handelsborgerskab. Legatet stiftes "til de nødlidendes hjælp", men hensigten begrænses hurtigt til en sædelighed i familien, idet legaterne skal gå til trængende i hans og hans kones familie. Legatstiftere fra købmandsstanden plejede ellers at skænke midlerne til købstadens fattiges underhold. Dernæst

skal legatuddelingen foregå på hans dødsdag, hvilket røber en individualisme, der er bondesamfundet fremmed. Hans bogsamling med overvejende religiøs og opbyggelig litteratur og hans religiøse formuleringer af hans testamentarisk udtrykte vilje ("når det behager den alvidende Gud at bortkalde mig fra denne syndige verden"), der godt nok hørte tiden til, kunne tyde på et individualiseret og subjektiveret gudsforhold.³¹

Familiens overvældende betydning viste sig også, da Knud Hansen Winther (1680-1748) som ung sejlende købte gården Eskov, hvor hans søster og svoger boede, og overlod den til familien. Senere overdrog han som 64-årig enkemand sin købmandsforretning i Vestergade i Skive kvit og frit til sin søstersøn Eske Poulsen Kaarsgaard til gengæld for ophold og pleje i sin alderdom. Indtil da havde Eske Poulsen været fæstebonde på Kaarsgaard i Selde under Kieldgaard gods. En yngre broder overtog fæstet, og Eske Poulsen fik borgerbrev og startede som købmand i Skive. Her har vi igen et eksempel på den stærke familiesolidaritet.

Den hensynsløse egeninteresse

Handelsbondens særegne praksis, der forudsætter en ensidig optagethed af at pleje egne interesser, fører let til en stridbar og hensynsløs optræden over for andre, der står dem i vejen, og nu og da til en mangel på respekt for andres ejendom. De to handelsbønder

Poul Eskesen og Nils Pedersen Lejerskov blev begge anklaget for skovtyveri.³² Ingen af dem veg tilbage for at fremkomme med falske vidnesbyrd i retten. Poul Eskesen blev også sagsøgt, fordi han gentagne gange nægtede at betale tiende. Som man kunne vente, blev han dømt til straks og uden videre ophold at skulle betale sin resterende tiende og sagens omkostninger. Poul Eskesen brugte her en modvillig, drillende forhalingstaktik, der blot gik ud på at vanskeliggøre sagens gennemførelse. Han svarer endog meget arrogant, at han ikke havde tid til at betale skat, til trods for at han måtte vide, at hans obstruktionstaktik ikke kunne befri ham for skattepligten. Men han gik for vidt i sin stædighed, hvilket sikkert ikke svækkede hans provokerende selvbevidsthed.³³

En anden handelsbonde, Poul Qvist, opførte sig på lignende måde over for skifteforvalteren, der registrerede og vurderede effekterne efter hans søsters død i hans hjem. Han nægtede skifteforvalteren adgang til den afdøde søsters værdipapirer, og de øvrige arvinger sagsøgte ham for arvesvig. Først hævdede Poul Qvist, at han ikke kunne finde nøglen til den afdøde søsters gemmer. Ved det sjette møde i skifteretten opgav skifteforvalteren tålmodigheden, og der blev lagt sag an mod Poul Qvist, som han naturligvis tabte. Han måtte frem med søsterens værdier og betale en stor bøde, men hans selvbevidsthed gik sikkert

styrket ud af et sådant sammenstød med myndighederne.³⁴

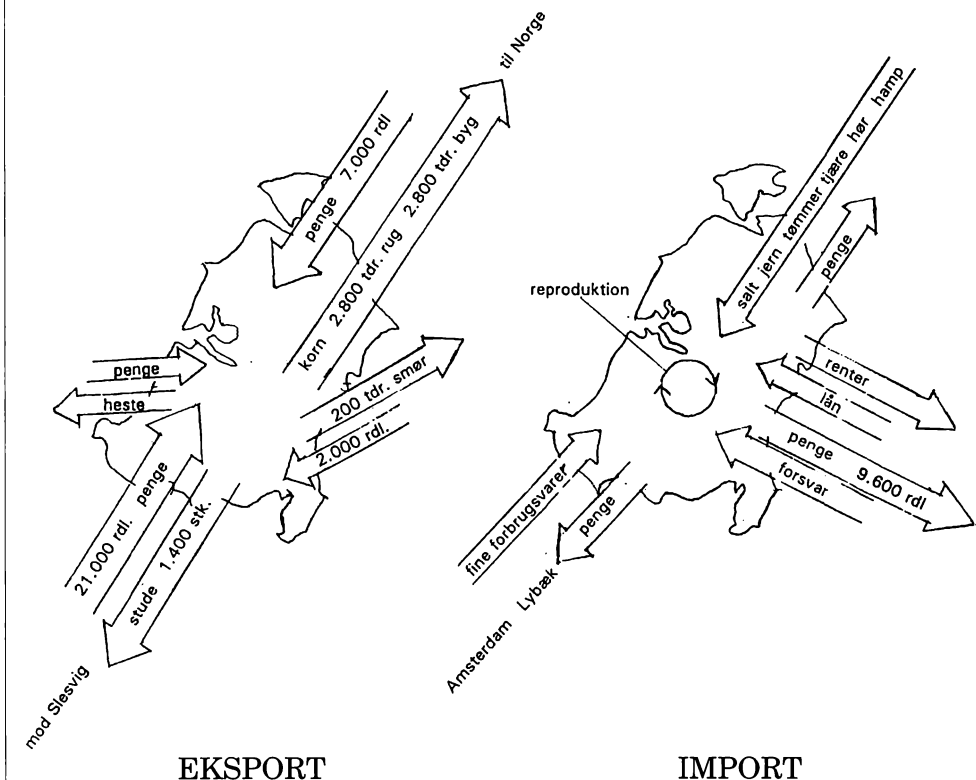
Skivekøbmanden Christen Kaarsgaard, der opkøbte korn fra egnens herregårde, havde brugt falsk kornmål i ledtog med sin skipper fra Nykøbing, der var hans svoger. Rumfanget af hans kornmål var mere end 5 1/2 % for stort. Birkedommeren skriver spydigt i en sidebemærkning, at Kaarsgaards tønne ikke var gjort hverken for den kornhandlende gods-ejers eller for hans skyld, men der var målt mange hundrede tønner korn dermed.³⁵ Byfoged C.P. Rothe skånede Christen Poulsen Kaarsgaard for en retssag i anledning af det falske mål, men samme byfoged fik ingen positiv reaktion, da han nedlagde forbud mod, at Eske Kaarsgaard lagde stråtag på en ny tilbygning. Af hensyn til brandfaren var der forbud i købstaden mod at tække tage med strå. Kaarsgaard agtede imidlertid ikke at fjerne sit nye stråtag, før det blev pålagt hans medborgere også at tage deres stråtag ned. Herved blev det.³⁶ Den nye selvbevidsthed havde svært ved at sætte grænser.

Konklusioner

I det traditionelle bondesamfund indgik den enkelte i en fast formet social helhed. Livet blev levet i et ritualiseret fællesskab, der kun gav ringe plads for individuelle luner eller private projekter. Det var nødvendigt at rette sig efter "som andre brugte det", og det var forbundet med skam at afvige

REGIONØKONOMI SALLING 1700

ÅRLIG UDVEKSLING

Hovedtrækkene i Sallinglands årlige økonomiske udveksling med omverdenen. De tre vigtigste eksportartikler er stude, korn og smør, de bringer penge til egnen. Studeeksporten indbringer fire gange så meget som korneksporten, så studeproduktionen er den altafgørende vareproduktion. Denne eksport er betinget af, at Salling bliver forsynet med salt, jern, tømmer, tjære, hør og hamp m.v.. Desuden har provinsen udgifter til finere forbrugsvarer, renter og forsvar eller skat, men i væsentlig grad er befolkningen selvforsynende.

derfra.³⁷ Med denne "sociale tvang" lå der en kraftig styring af personens passioner og tilbøjeligheder. Den enkelte bondes nødvendige handel i form af køb og salg til gårdens vedligeholdelse og fortsatte afkast indgik uproblematisk i bondesamfundets selvforståelse. For handelsbonden sker der imidlertid et brud med det ritualiserede fællesskab. Prangerens initiativer bærer præg af en individualisme og selvrådighed, som er det traditionelle bondesamfund fremmed. Hans særlige virksomhed bliver unddraget landsbyens sociale kontrol, uden at den i stedet underlægges et købmandslaugts normer. Herved kommer handelsbonden til at leve i et socialt og etisk vakuum. Det giver den nyvakte selvbevidsthed et frit råderum til varetagelse af egeninteressen, hvor det kan være svært at skelne mellem ærlig handel og svindel, mellem driftig foretagsomhed og hensynsløs egoisme.

Den "naturlige rets" udfoldelse uden en korporations restriktioner førte for disse handelsbønder til en stræben efter den rene ophobning af penge. Handelsbonden udviklede en individualitet, der var tilfreds med at finde sin frihed i ejendom. Hans erfaringer af social art var enten knyttet til familielivet eller til vareudvekslingens formelle relationer. Ved handelsrelationen anerkender han den anden gennem hans ejendom, og de to må hver især slække på deres krav og nå til et frivilligt indgået kompromis, der tilfredsstiller dem begge, dersom vareudvekslingen mellem dem

skal lykkes. Efter transaktionen opløses den ret tilfældige sociale relation, og en ny tilsvarende søges etableret ved den fortsatte handelsvirksomhed. Samfølelse, omsorg og højere etiske idealer er der ikke plads til i denne ensidige ejendomsrelation. Disse følelsers udfoldelsesfelt finder handelsbonden i familien.

Der er i princippet intet fællesskab blandt handelsbønder indbyrdes omkring deres virksomhed. Det indebærer, at prangerens handel ikke fører til dannelse af en institution, der sørger for prangerkandidaters uddannelse, der formidler prangeres synspunkter på handelens forhold til øvrigheden, der drager omsorg for gamle prangeres alderdom og begravelse. Prangervirksomheden forbliver i det partikulære, også selv om prangerne flytter til Skive købstad og tager borgerskab der. Denne sociale "mangel" ved handelsbøndernes særlige aktiviteter fører til, at samhørigheden med familien tillægges en voksende betydning. Familien udvides og afsondres fra den øvrige verden. Kernen i den "nye" familiehelhed inden for en generation udgøres af søskende og fætre og kusiner på både faderens og moderens side. Hertil kommer i mange tilfælde halvsøskende og halvkusiner fra første og/eller andet ægteskab. Denne kreds af mennesker er stort set også den, der kan komme i betragtning ved arvesager, som netop med handelsbonden får en øget betydning.

Handelsbøndernes tilstedeværelse som livsform i 16-1700-årenes bondesamfund – især i Jylland – rejser nogle spørgsmål af faglig art. Både retshistorien, historieskrivningen og etnologien har draget et ofte skarpt skel mellem by og land, mellem købstadsfolk og bønder, mellem urban kultur og traditionel bondekultur. I det store og hele er dette skel fortsat berettiget, men nærværende undersøgelse viser, at det bør fremsættes med stærke forbehold. Sondringen fører også let en forestilling med sig om homogene livsformer på begge sider af dette skel. Bondesamfundet i Salling var i 1700-tallet ikke så homogent, som man ofte er tilbøjelig til at antage, og den frie købstad Skive kunne næppe mønstre en urban kultur, når over halvdelen af købmandsgruppen var

indvandrede bønderkarle. Begtrup bedømte forholdene i 1806 i forbindelse med omtalen af Lollands og Falsters købstæder, idet han skrev, at “uden at træde Sandheden for nær, kan man sige om mange af vore Smaakjøbstæder, at de ere teglhængte Landsbyer, privilligerede til at brænde Brændevin”.³⁸ Selv om Begtrup er polemisk skarp, så fremhæver han netop dette, at mange af de danske købstæder ikke på den pågældende tid var i stand til at varetage købstadsfunktionen for olandet. Set med så kritiske briller, havde vi vel kun en halv snes købstæder af gavn i kongeriget; spørgsmålet står så bare tilbage, hvilken rolle det så var, de øvrige halvthundrede småkøbstæder spillede ud over at brænde brændevin til salg, og hvad det var for mennesker, der boede i dem.

NOTER

1. Holger Rasmussen: "Københavnsbønder", *Historiske Meddelelser om København*, 1963, s. 75-98; Johan Hvidtfeldt: "Skudehandelen i det 17. Årh.", *Jyske Samlinger* 5.rk. II, s. 29f.; Bjarne Stoklund: "Tømmer-skuderne fra Læsø. Et kapitel af skudehandelen i Danmark", *Handels- og søfartsmuseet på Kronborg, Årbog* 1972, s.153-198 – heri gives en oversigt over skudehandelen på dansk område: de sydlige øers handel på Nordtyskland, Vadehavsegnens handel på Hamburg og Nederlandene, den nordjyske handel på Sydnorge og Læsøboernes tømmerhandel. Skudedefart på Limfjorden er blevet behandlet af Svend Aakjær: "Kulsviere og Krejlere i Kvols", bidrag til *Festskrift for Hugo Matthiessen*, udgivet af Selskabet for dansk kulturhistorie, 1941.
2. Niels Blicher: *Topographie over Vium Præstekald* (1795), København 1924; Knud Aagaard: *Physisk, oekonomisk og topografisk Beskrivelse over Thye*, Viborg 1802; H.F. Feilberg: *Fra Heden* (Mellemslesvig 1863), København 1920.
3. Börje Hanssen: *Österlen* (1952), Gidlunds 1977.
4. Se her især det store 3-bindsværk – Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism 15th- 18th Century*, London 1979-84.
5. Bjørn Poulsen: *Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988; Bjørn Poulsen: *Bøndens penge. Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650*, Landbohistorisk Selskab 1990.
6. Landsarkivet for Nørre Jylland (LAV), Retsbetjentarkiver, Sallinglands herreder (B 43 A), Justitsprotokol 1688-92. Ved retsreformen 1688 blev Sallings 4 herreder lagt sammen, og den første tingbogsprotokol efter sammenlægningen er bevaret, om end i slet tilstand. Den omfatter årene 1688-92. Derpå er der en lakune i rækken helt frem til 1774. Den ældste tingbog er en hyppigt anvendt kilde i nærværende tekst. Anvendelsen af denne kilde markeres i slutnoten med ST (Salling herreders ting) efterfulgt af tingdagen, idet tingbogens paginering er ulæselig. Transskriptioen er tillempet nutidsdansk dels på grund af mangler ved kildens læsbarhed, dels for at lette forståelsen af teksten. Den vigtigste kilde til det personalhistoriske stof er kirkebøgerne, hvor især 3 skal nævnes: i) Kirkebog for Skive by med landsogn 1674-1716 og 1716-1746; ii) Kirkebog Junget-Torum sogne, Nørre h. Viborg a. 1689-1790; iii) Kirkebog Selde sogn, Nørre h. Viborg a. 1659-1746. Ved angivelser af demografiske data fra disse sogne i teksten udelades notehenvi-sninger. Det citerede lovstof fra perioden er hentet hos J. H. Schou: *Forordninger* bind I, som indeholder Kong Christian V's fr. fra 1670-1699. Samt nogle før hans tid udkomne anordninger, 3. udg. 1822, og bind II, som indeholder Kong Frederik IV's fr. fra 1699 til 1730. 3. udg. 1822.
7. ST, 12.11. 1688.
8. Wenche Hervig: "Sjøfarten fra Sør-Norge til Ålborg omkring 1700", *Heimen* bd. 32, 1995.
9. Rigsarkivet (RA), regnskaber, fol.reg. 108

- b, toldregnskaber 1568-1661, Skive pk. 168; LAV, Aalborg rådstue, accisse 1665-68, D 1, 567, Aalborg skibsbro, hvor året 1665 er gennemset; RA, told og konsumtion m.v., Aalborg, regnskaber, pk. nr.16, B 2, antegnelser, ekstrakter 1671-1690. Amdam er stivelse brugt før kartoffelmel blev anvendt, alun er et salt til behandling af tøj, garn og skind.
10. LAV, privatarkiver, Pr. 1330, T.E. Lunøe, købmand i Aalborg, Kopibog 1764-67. Tjenstlig brevvæksling med mad. Blom, Amsterdam, især brev af 13.6 1765.
 11. Palle Fløe: "Optegnelser af en vestjydsk Bonde for 100 Aar siden", *Samlinger til Jydsk Historie og Topografi IX Bind*, 1882-83, s. 78-87. Fæstebonden fra Hemmet sogn, Nordenå by Niels Hansen førte nøje regnskab med, hvad han solgte år for år i årene 1772-1797. Det gennemsnitlige årlige salg i de 27 år blev på 44 rdl. Det økologiske grundlag var forskelligt fra Sallingbondens, han kunne fx sælge korn og mere smør, men det, han skulle købe, var stort set det samme.
 12. Se Niels Blichers polemiske forsøg på en opstilling af bøndernes udgifter i Lysgaard herred i Blicher 1795 (se note 2), 3. afd. 2.kap.: Sognefolkets Vilkaar, samt opstillingen af regnskab for en sjællandsk fæstegård omkring 1780 i Falbe Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik*, 2. bd., Kbh. 1887, s. 264-265.
 13. Navnet henviser til Vitskøl Kloster i Slet herred i Himmerland. Her holdtes i september et årligt marked med især uld og sæderug, der synes at have været velbesøgt af bønder fra Salling.
 14. Jens Holmgaard: *Bonden, Kirken og Skolen. Præsteindberetninger 1773-74 fra Viborg stift om helligdagens forsømmelse og skoleforholdene på landet*, Odense 1986.
 15. RA. Rtk. ekstraskatteregnsk. Hald og Skivehus amter 1664-80, krigsstyrstakserin-gen 1677. Danmark var i krig, og det kostede penge, derfor udskrivning af en ekstra krigsskat.
 16. ST, 21.10. 1689.
 17. ST, 6.7. 1689.
 18. LAV, privatarkiver Pr. 1061, Viborg-købmanden Christen Christensen Kiergaards regnskabsbog 1667-95.
 19. Gregers Begtrup: *Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand i Danmark* bd.I og bd. II Sjælland og Møen, Kbh. 1803, bd. III Fyen, Langeland og Ærø, Kbh. 1806, bd. IV Lolland og Falster, Kbh. 1806, bd. V Nørre Jylland 1. Del, Kbh. 1808, bd. VI Nørre Jylland 2. Del, Kbh. 1810, bd. VII Nørre Jylland 3. Del, Kbh. 1812.
 20. Begtrup, bd. III (se note 19), s. 269.
 21. Begtrup, bd. III (se note 19), s. 116-117.
 22. LAV, Skivehus amt, skifteprotokol, 3. bog 1789-1795, skifte efter Maren Jensdatter, Christen Jacobsen i Hestbæk hans kone, fol. 36a - 44b og Trap *Danmark* (Viborg amt, Harre herred, Tøndering sogn, Hegnet hovedgård).
 23. Peter Riismøller kalder et af sine kapitler i bogen *Sultegrænsen*, Kbh. 1972, for "Byer. æder mennesker", og – skriver han – "jo større byen er des større også appetitten. Den mægtige folketilvækst efter landboreformerne fik de mest af, men analyseres de store byers vækst viser den sig mest at bero på indvandring. Først omkring 1920 blev de store byer i stand til at reproducere sig selv" (s. 91).
 24. RA, reviderede regnskaber, købstadsregnskaber, Skive købstad 1711-30. Antegnel-

- ser udi byfogden i Skive P. Fabricius aflagte regnskaber for ekstraordinære skatter 1720.
25. RA, reviderede regnskaber, købstadsregnskaber, Skive købstads regnskaber 1670-1710. Antegnelser udi Skive bys regnskaber aflagt ved byfogden på de i anno 1710, 1711 og 1713 påbudne ekstraordinære skatter, post 14.
26. RA, reviderede regnskaber, købstadsregnskaber, Skive købstad 1711-30. Krigsstyrsberegningen 1720.
27. RA, reviderede regnskaber, Købstadsregnskaber, Skive købstad 1731-80, læg: regnskab 1736.
28. Begrebet stand bruges her i Max Webers betydning, se hans redegørelse for klasse, stand og partier i *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1922, del III, kapitel 4.
29. LAV, Skivehus amt, skifteprotokoller bog 3, 1789-1796. Skifteforretning efter pigen Kirstine Pedersdatter af Møjnbæk, fol. 28b-74a og skifte efter Poul Pedersen i Øster Møjnbæk 1792, fol. 202b-220a; Dueholm-Ørum og Vestervig amter, skifte efter Peder Espersen Møller 1775-83, egen skifteprotokol; Skive byfoged, skifteprotokol A, 1749-61, fol. 24f., skifte efter Eske Poulsen Kaarsgaard, købmand i Skive 1.12. 1750, fol. 24f.; Aalborg stiftsamt, skifteprotokol for Gislum herred 1794-1820, samfrændeskitte efter Niels Aagaards hustru Kirsten Poulsdatter på Hessel 18.3. 1804 fol. 49af. og skifte efter Niels Aagaard til Hessel 3.11. 1807 fol. 106af.
30. Georg Hansen: *Præsten på Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede*, uden år, s.100.
31. LAV, Dueholm-Ørum og Vestervig amter, skifte efter Peder Espersen Møller 1775-83. Egen skifteprotokol.
32. Jungetgaard stævnede Poul Eskesen for skovtyveri, efter han var taget på fersk gerning, ST, 25.11.1689. Niels P. Lejerskov blev anklaget i 1684, men klarede ved den lejlighed frisag, derimod blev han dømt i 1705 ved højesteret for skovtyveri, se Jeppe Aakjær: "Ret og Skjel før vi blev til", *Skivebogen* 1917, s. 43f.
33. Forpagteren på Kjeldgaard stævnede Poul Eskesen for udebleven tiendebetaling, ST, 6.10. 1690.
34. LAV, Skivehus amt, skifteprotokoller, bog 3, 1789-1796. Skifteforretning efter pigen Kirstine Pedersdatter af Møjnbæk, fol. 28b-74a.
35. LAV, retsbetjentarkiver, Ørslev kloster birk, arkivsignatur 1800 B 44 C, tingbog 1731-1771, fol. 455 f.
36. *Bogen om Skive*, red C. Thiesen, 1929, s. 99-400.
37. Jfr. Karoline Graves: *Ved Halleby Aa*, Kbh. 1921, s. 124.
38. Begtrup, bd. 4.bd. (se note 19), s. 631-32.

“Fremmede Ting”

Om bondegårdens inventar og købmænds og markedsfolks varer i det 18. århundredes Nordvestsjælland

af Jan Steen Jacobsen

Den gamle bondekultur er ofte beskrevet ud fra en konventionel forestilling om mere eller mindre “rene” selvforsynende bøndergårde. Forbindelserne til godserne er fyldigt dokumenteret, mens relationerne til varemarkedet uden for godsernes sfære egentlig først er taget op i de senere år. Nyere undersøgelser har peget på, at bondehusholdene i større udstrækning end hidtil antaget indgik i en udveksling mellem forskellige produktionssteder, langt ud over den lokale horisont. Her kan nævnes den svensk/danske etnolog Börje Hanssens analyse af almue og købstadsbeboere i 1600- og 1700-tallets Österlen, historikeren Bjørn Poulsens studie af “varens strøm mellem land og by, fra landet og til det større marked” i senmiddelalderens Sydslesvig, etnologen Johannes Møllgaards studie af et øst- og vestvendt Danmark med en forskellig orientering til det europæiske

varemarked samt etnologen Palle Ove Christiansens omfattende studie af de midtsjællandske bønder ved Giesegaard i 1700-tallet. Christiansen har argumenteret for, at den markeds-mæssige cirkulation, som en del af bøndernes produkter indgik i, og den materielle reproduktion deres gård afspejlede, hverken var snæver lokal eller regional. Gårdens konsumtion havde tydelige internationale islæt.¹

Denne undersøgelse skal søge at komme nær på “tingene” i en udvalgt landsby i Nordvestsjælland for at se, om det, som Christiansen argumenterede for, også har gyldighed her. Landsbyen er Hølkerup ca. 12 km syd for købstaden Nykøbing Sjælland, og skifter herfra fra slutningen af 1700-tallet har udgjort den vigtigste kilde ved studiet af bondegårdens inventar. Skifter er på ingen måde fuldstændige

Jan Steen Jacobsen (f. 1949), cand. phil. i europæisk etnologi ved Institut for arkæologi og etnologi, Københavns Universitet. Har inden for emnet skrevet specialet *Bondegårdens inventar og købmænds varer. Vareudvekslinger mellem land og by i det 18. århundredes Nordvestsjælland*. Emnet er formidlet i en basisudstilling på Stenstrup Museum med titlen: “Land, Gods og By i det 18. århundredes Nordvestsjælland”, 1997. Ansat som museumsinspektør på Stenstrup Museum siden 1979, hvor studiet af bondekulturen har indtaget en fremtrædende plads.

optegnelser over bondegårdens inventar eller for den sags skyld blot beboernes personlige klæder og øvrige ejendele. Men de tillader os at se væsentlige sider af bondehusholdenes daglige liv og hovedparten af det inventar, som var i brug.

Landsbyen

Med sine 16 gårde udgjorde Hølkerup i 1700-tallet Egebjerghalvøens største landsby. Det var mere end dobbelt så mange som gennemsnittet i området. I gennemsnit havde landsbyerne nemlig kun 7,7 gårde. Selv om gårdtallet

i Hølkerup omkring slutningen af 1770'erne blev reduceret til 13, var den fortsat en relativ stor landsby.² Områdets familier, bosiddende på gårdene og i husene, var gennem hele det 18. århundrede knyttet til kronens gods, der i en længere periode blev forvaltet af en godsinspektør på Egebjerggård i landsbyen Egebjerg. En undtagelse i den henseende dannede kun to gårdmænd, som hørte under kirken.

I 1787 fandtes der i Hølkerup 24 hushold med i alt 128 mennesker. Om-

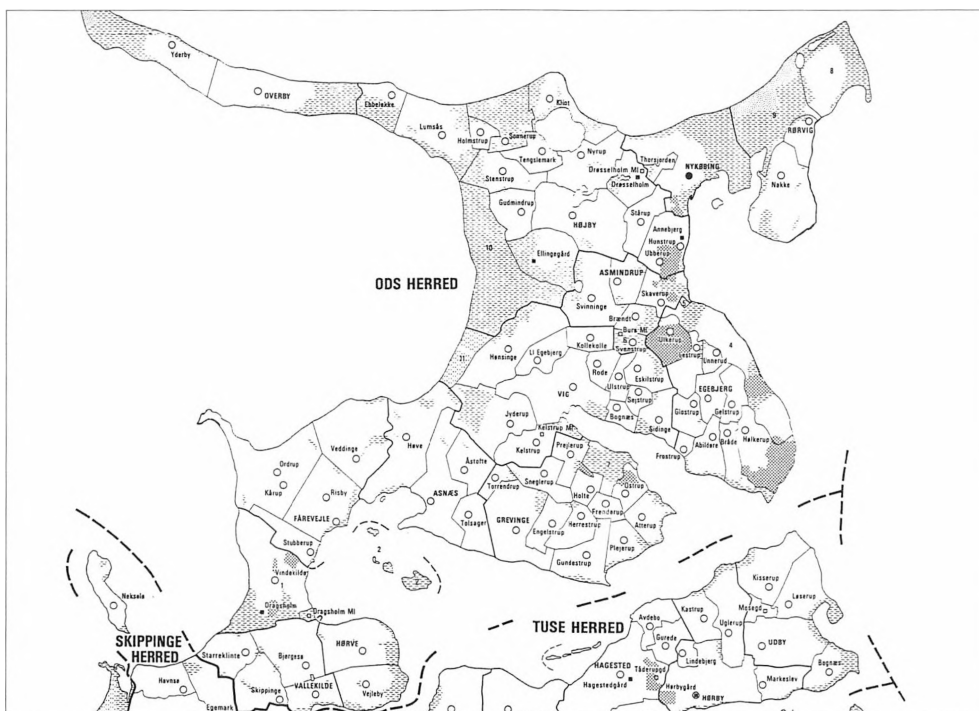

Fig. 1. Kort over Odsherred. Fra *Atlas over Danmarks Administrative Inddeling efter 1660*.

kring to tredjedele af landsbyens beboere levede i bondehushold, mens godt en tredjedel kategoriseres som husfolk. Bøndernes 13 hushold husede 92 personer og havde en gennemsnitshusholdsstørrelse på 7,1. Husfolkene var repræsenteret med 9 hushold med et gennemsnit på 3,3 personer pr. hushold.³ Husfolk med udøvelse af håndværk fandtes i et enkelt hus-

hold med tre personer og skilte sig på denne måde ud ligesom skovfogedens hushold. Bøndernes større hushold rummede tjenestefolk til hjælp i gårdens bolig og stedets landbrugsproduktion. Landsbyens øvrige hushold beskæftigede ingen tjenestefolk.

Hølkerups befolkning boede i den landsby, hvis konturer vi i dag kender

Fig. 2. Landsbyens plan, tegnet på udskiftningskort af landmålerne i slutningen af 1770'erne. Matrikelarkivet, ældste original. Hølkerup, Egebjerg sogn. Opmålt 177(8-9). Udskiftet 1793.

fra landsbyens grundplan fra slutningen af 1770'erne.⁴ Dens form havde karakter af en trekant, hvis sider udgjordes af gårde. Midt i lå vandingsstedet på forten, og her mødtes de hjulspor, som forbandt Hølkerup med omverdenen.

Bondehusholdenes produktion

Nye fæstere i landsbyen blev i det 18. århundrede udpeget af godset og tildeelt en bondegård. I fæsteaftalen blev de mest elementære præmisser for det enkelte fæste optegnet – samt hvilke ressourcer, faciliteter og redskaber, fæsteren fik overdraget brugsretten til. Et eksempel kan illustrere, hvorledes det så ud i begyndelsen af 1700-tallet. I nabolandsbyen Geldstrup blev Sivert Pedersøn tilsagt til en gård i Hølkerup, hvis fæste var blevet ledigt efter gårdmandens død i 1718. Samtidig med fæstets indgåelse indvilgede enken og den ny fæster i at indgå ægteskab. Sivert indtrådte derved formelt i bondehusholdets familie. Med fæstet fulgte brugsret til en ager og eng, der angives i hartkorn til 5 td. 2 skp., beliggende i de arealer, som hørte til landsbyen. Besætningen bestod af 5 bæster, 1 plag, 3 køer, 2 kvier, 6 får og 3 svin. Til gården hørte et sæt redskaber, nemlig en gammel vogn af træ, en harve og en plov med det nødvendige tilbehør. Hvor store arealer, der var tilsået med korn eller reserveret til såning og husholdets forbrug, giver fæsteaftalen ingen oplysninger om, men det er i al fald klart, at der er tale om en kornproducerende gård.⁵ De forhold, der er givet oplys-

ning om, er grundlaget for fæstehusholdets fortsatte produktion, konsumtion og ydelser til godset, som således sikres fra fæster til fæster. Præmisserne for det ny fæste var en afgift. Sivert Pedersøn skulle betale 5 rigsdaler i indfæstning og årligt levere 3 td. byg samt betale 2 rigsdaler 64 skilling i landgilde til godset. Fra alle fæstegårdene i landsbyen præstere- des disse ydelser i byg og rede penge. Af gadehushændene betaltes et beløb i penge, der svarer til pengeydelseerne fra fæstegårdene.⁶

Den vigtigste produktion i Hølkerup var dyrkning af kornsorten byg. De redskaber, som er nævnt i fæsteaftalen, repræsenterer den nødvendige teknologi til denne produktion, og de omtalte "bæster" er trækraften til harven, ploven og vognen. Landgildens pengeydelse forudsætter, at Hølkerups hushold i et givent omfang må være indgået i en form for udveksling med egne produkter for at opnå rede penge. Penge til godset må nødvendigvis være skaffet gennem salg, og situationen er givetvis den samme som for den midtsjællandske bonde, hvor Christiansen har vist, at det var godsets krav om penge, der tvang bonden i forbindelse med varemarkedet.⁷

Til grund for forvaltningen af fæstegodset lå gennem hele det 18. århundrede en praksis, der var indført i 1695. Den indebar, at hver gård fik fastlagt indhold og omfang af fæstegården. Ved efterfølgende skifteforret-

ninger blev så den enkelte fæstegård synet og sat i relation hertil. Denne fremgangsmåde giver mulighed for at opstille en form for "status" over gårdens samlede produktion og udstyr. Forud for den endelige skifteforretning havde to synsmænd registreret boets inventar m.v. Når synsmændene vurderede og registrerede en gård, fulgte de en fast plan for, hvordan boet blev registreret. Først stuen med dens inventar, derefter kammeret, så køkkenet samt bryggerset og, hvad der måtte befinde sig på loftet. Registreringen fortsatte med en gennemgang af inventaret i huggehuset, gik videre til besætningen i stalden/marken og inkluderede endelig en vurdering af mængden af korn i laden og hvor meget, der var sået i marken.

Registreringen på åstedet sluttedes med en simpel beskrivelse af gårdens bygninger, længe for længe, med angivelse af, hvor mange fag de enkelte længer bestod af. Oplysninger om personlig beklædning er kun sporadisk optegnet i skifterne.

Landsbyens produktionsenheder, gårdene, viser, hvis man tager udgangspunkt i bygningernes omfang, en relativ ensartethed i perioden 1776-98. Det fremgår af de bevarede skifter fra otte gårde i Hølkerup, at alle gårdene havde mellem tre og fire længer. Den ene længe, stuehuset, der varierede mellem 10 og 13 fag, udgjorde husholdets bolig. De øvrige længer var indrettet til stald, lo og lade og havde på hovedparten af gårdene et omfang på 33-37 fag. Gennemsnittet for det samlede antal fag pr. gård er på 44 fag.⁸ Jordtilliggendet til de enkelte gårde, fordelt rundt i landsbyens vange, varierede i første halvdel af 1700-tallet, men fra slutningen af 1770'erne lignedes jordtilliggendet, hvorved der blev opnået

PRODUKTIONSREDSKABERNES SAMMENSÆTNING TIL MARKARBEJDET
I LANDSBYEN HØLKERUP, 1776-1798.

Gård nr.	Redskaber								
	Vogn	Plov	Harve	Hakke	Spade	Le	Jernstang	Tromle	Slæde
1	2	1	1	1	2	4	1	1	1
2	2	1	1		1				
3	1	1	1						
4	2	1	2			4		1	
5	2	1	1		2	6	1		
6	2	1	1	1	2	4	1		
7	2	1	1		2		1		
8	2	1	2		3	4			1

Fig. 3. Redskabernes sammensætning viser et ensartet produktionsmønster på de enkelte gårde i landsbyen, fortrinsvis til dyrkning og høst af korn. Landsarkivet for Sjælland: Amtstuearkiver, Ods-herreds gods skifteprotokol 1776-1828.

stort set samme dyrkningsmuligheder for alle bondehusholdene i Hølkerup. Sammenligner man produktionsredskaberne til markarbejdet på landsbyens gårde, ses tilsvarende, at bønderne disponerede over en ganske ensartet teknologi. Næsten alle gårdene havde to vogne, en med og en uden jernbeslag, plov og harve af træ. Kun enkelte havde anskaffet en harve af jern (fig. 3).

Da de anvendte skifter ikke er fuldt dækkende for samtlige gårde i Høl-

kerup, sættes redskabernes sammensætning i relation til et større empirisk materiale fra hele undersøgelsesområdet for at afklare, i hvilken udstrækning redskabssættet er specielt eller almindeligt udbredt på lokaliteten og er egnet som grundlag for en detaljeret analyse af en enkelt gårds inventar i Hølkerup.

Det fremgår af figur 4, at produktionsredskaberne til dyrkning af korn på hele Egebjergshalvøen viser en ens-

PRODUKTIONSREDSKABERNES SAMMENSÆTNING TIL MARKARBEJDET
I EGEBJERG SOGN, 1776-1792.

Gård nr. nr.	Redskaber									<i>x = ukendt antal</i>
	Vogn	Plov	Harve	Hakke	Spade	Le	Jernstang	Tromle	Slæde	
1	2	1	1	1	1	2	1			
2	1	1	1		1	2				
3	2	1	1							
4	2	1	1		2	4				
5	2	1	1							
6	2	1	1	1			1			
7	2	1	1		2	4		1	1	
8	2	1	1	1	2	4	1			
9	2	1	2	1	2	4	1			
10	2	1	1				1			
11	1	1	1		2	6				
12	2	1	1		2					
13	2	1	1	1			1		1	
14	2	1	1	1		4				
15	3	2	2	1	4		1	1		
16	2	1	2		2	6	1			
17	2	1	1	1	2		1			
18	2	1	1	1		4	1	1		
19	2	1	2		2	7	1			
20	2	1	2		2	5	1			

Fig. 4. Sammensætningen af redskaber på 20 bøndergårde i nabolandsbyerne på Egebjergshalvøen viser et tilsvarende produktionsmønster med hensyn til dyrkning af korn som i landsbyen Hølkerup.

artethed i forhold til, hvad der fandtes i landsbyen Hølkerup.⁹

På samme måde er husdyrholdene i Hølkerup undersøgt og viser, at en karakteristisk besætning på en gård 1776-98 er et hestehold på 5-6 heste og 2-3 køer med tillæg. Antallet af svin varierer mellem ingen og 9 stykker med et gennemsnit på 5,9 pr. gård. Fåreholdet varierer mellem 5-10 stykker med et gennemsnit på 8,1. En sammenligning mellem besætningerne i nabolandsbyerne og Hølkerup viser næsten ingen forskel. Kun for fårenes vedkommende er der tale om et lidt større fårehold i nabolandsbyerne.

Ud fra et produktionssynspunkt er der flere ligheder end forskelle i sammensætningen af markredskaber og gårdenes besætninger mellem Hølkerup og nabolandsbyerne. Der er grund til at antage, på trods af den manglende repræsentativitet i registrerin-

gerne med 8 ud af 13 gårde i Hølkerup, at de sidste fem gårde har haft en tilsvarende sammensætning af bygninger, markredskaber og husdyrhold til brug for den landbrugsmæssige produktion.

For de enkelte bondehushold var det af afgørende betydning, at produktionen tilvejebragte tilstrækkelige afgrøder til at føde folkene og husdyrene vinteren over samt til såsæd i den efterfølgende sæson. Blev der mangel på såsæd, brødkorn eller andet, havde fæstehusholdet dog en relation til godset, som muliggjorde, at godset forstrakte de enkelte hushold med ressourcer, der ikke nødvendigvis blev afregnet fra år til år, men snarere når bondegårdens produktion gav mulighed herfor.

Inventaret i bondegårdens stuelænge

Skifterne giver mulighed for at se, hvilke ting bondehusholdene anvendte

LARS JENSEN OG ANE MADS DATTERS STUEHUS I HØLKERUP, 1787.

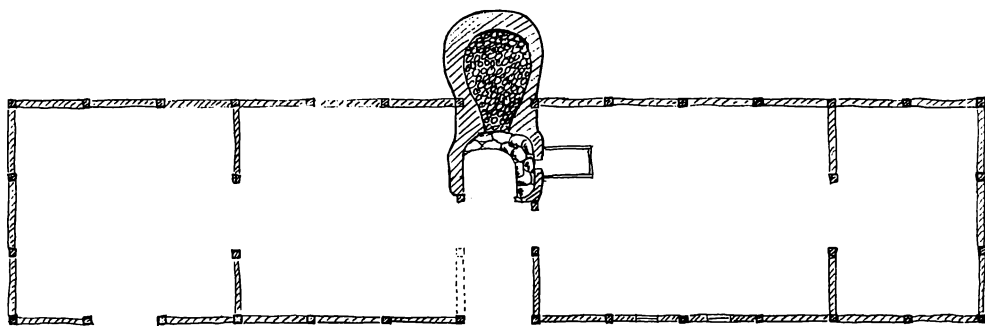

Fig. 5. Skitse over fordelingen af rummene i bondegårdens stuehus.

i deres daglige liv (fig. 6-7). For overblikkets skyld ses nærmere på Lars Jensen og Ane Madsdatters stuehus, der sideløbende sammenholdes med landsbyens andre stuehuse for at se, hvad der er udbredt i landsbyen.

Bygningerne var opført i bindingsværk og stod på et fundament af syldsten. Væggene var klinet i ler. Kun de lodretstående stolper anedes i de klinede og kalkede facader. Tagene var tækket med strå eller rør. Stuelængen havde enkelte vinduer ud for stuen, som vendte ind mod gårdspladsen. Et sted på gårdspladsen stod slibestenen til at skærpe redskaberne med. Stuelængen indeholdt stue, kammer, køkken med ildsted og bryggers. Over stuen og kammeret var der loft. Stuen var hele husets daglige opholdsrum, spise- og overnatningssted for to voksne og otte børn. Stuen, som den omtales i fortegnelsen over gårdens inventar, domineres af omhængssenge, bord, bænke og skab. Var vi gået videre til et af de andre bondehushold i Hølkerup, ville vi have mødt et tilsvarende billede. Længens grundplan var styret af ildstedets placering i forstuen i husets midte. På den ene side, enten åbent eller adskilt, fandtes bryggerset med spisekammer. På den modsatte side af skorstenen, adskilt med en væg, var stuen og kammeret.¹⁰

Bag stuen lå et kammer uden opvarmning, som blev anvendt til opbevaring af fødevarer og forskelligt inventar. Lars og Anes kammer var ud-

styret med et bord, en kiste, en tavelet (lille bord) og redskaber til forarbejdning af uld og hør. Det var spinderokken, et par karter og en hegle. Når der skulle kartes og spindes om vinteren, blev redskaberne taget ind i den opvarmede stue. I kammeret stod desuden en morter til knusning af krydderier. Her opbevarede også det færdige ølbryg i to øltønder. I to standardtønder opbevarede man den nedsaltede fisk.

Hos Lars og Ane gik køkken og bryggers ud i et. Her fandtes 2 kobberkedler, 3 messingkedler, 1 gryde, 1 jernpande, 1 rist, 3 egekar, 2 øltønder, 2 ølflasker, 2 kærner, 1 malkebøtte og 1 strikke, 2 spande, 1 dejtrug, 1 selde og 1 sold, 1 sigte og 1 håndkværn. Sondredes der mellem køkken og bryggers, var det kobber- og messingkedlerne, gryde og pande, der blev beskrevet under køkkenet, det vil sige under det åbne ildstedsrum under skorstenen. Det øvrige inventar var da placeret i bryggerset ved siden af.

I tilknytning til bondegårdens stuehus skal omtales endnu en indretning, benævnt huggehuset. Selv om betegnelsen giver indtryk af en selvstændig bygning, er der tale om et rum, der blev anvendt som gårdens tømmerværksted og redskabsrum. Det kan ofte være vanskeligt at bestemme, om huggehuset var en del af stuelængen, eller om det var indrettet i en af gårdens andre længer. Begge situationer kan forekomme. Fandtes

INVENTARET I BONDEHUSHOLDENES STUER I LANDSBYEN HØLKERUP, 1776-1798.

STUE	INVENTAR	GÅRD							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Varmekilde	bilæggerovn			1	1	1	1	1	1
	kakkelovn	1	1						
"Krogen"	bord	1	1	1	1	1	1	1	1
	langbænk	1	1			2		2	1
	langbænk, lille	2	3						
	gåsebænk			2	2		2		1
	kistebænk						1		
	stol	3	3	x	2	2	3	4	4
	skammel		2		1		1		2
	skab	2	2	1	1	1	1	1	1
	klædeskab							1	
	kiste			1		1			
	skrive			1					
	skrin	1						2	
	messingstager							2	
	stueur							1	1
stentallerkøner		6							
trætallerkøner		3							
tintallerkøner			x	4	8	12	12	11	
vægt m. tilbehør	1								
Senge	sengesteder	3	2	2	2	3	3	2	3
	omhæng/gardin	4	2	2	2	2	2	1	3
	sengetæppe	2	2	2					3
	hovedpude	8	6	3	4	11	5	2	3
	trækpude			x	4	2	3	4	4
	dyner	5	6	2	8	6	7	6	9
	lagen	6	2	2	4	6	5	4	6
På gulvet	spinderok	1				1			2
	karter	1							4
	haspe								1
	gamvinde								1
Under loftet	mælkehylde	4	2	x	3				2
	siebøtte	1							4

Fig. 6. Inventaret i bondehusholdenes stuer er opdelt i forskellige områder, som afspejler stuerne plan og indretning. Områderne er ved stuerne varmekilde, der udgøres af bilæggerovne og kakkelovne af jern. I "krogen" findes bord med bænke i forskellige udformninger, stole, skamler og i hjørnet et skab på en bænk. Under loftet kan en række med tallerkener være opsat. Op ad de ledige vægflader findes enkelte andre ting placeret. Området med sengestederne lægger beslag på den ene af stuerne langvægge. I den ene halvdel af stuerne findes to sengesteder og i den anden halvdel tre sengesteder. På den ledige guldplads findes i enkelte hushold redskaber til uldens forarbejdning og under loftet er mælkehylde opsat i nærheden af stuen varmekilde. Lars Jensen og Ane Mads datters inventar er optegnet under gård nr. 6 i figuren. Deres inventar indeholder karakteristiske ting fra bondehusholdenes stuer.

BONDEHUSHOLDENES KØKKEN- OG BRYGGERSINVENTAR I LANDSBYEN HØLKERUP
1776-1798.

KØKKEN OG BRYGGERS	INVENTAR	GÅRD							
		x = ukendt antal							
		1	2	3	4	5	6	7	8
Køkken/ildsted	jerngryde	x	1	1	1	2	1	1	2
	jernpande						1	1	1
	messingkedel	1	2		1	3	3	2	2
	kobberkedel	1	1	1	2	2	2	2	
	bryggekedel	1	1						1
	rist		x				1		
	kedelkrog		2						
	ildtang		1						1
	fyrfad og lampe								1
Bryggers	håndkværn	1	1	1		1	1	1	1
	sold	3	2	2	2		1		2
	selde	x	x		1		1		1
	dejtrug	1	1	1			1		1
	skæppe			3					
	malkebøtte			1	1		1	1	1
	si								1
	kærne	1		1	1		2	1	1
	siebøtte				3			4	1
	øltønde			2			2		
	spande	1	2	1	2	2	2	1	6
	kar	1	x	1	1	2	3	2	1
	balje	x	x		3			1	1
	karstol			1					1
	standertønde	1		1					
	drøfetrug	2		1					1
	sigte		1				1		
	fad		1						
	tragt		1						
	osekar		1						
	hakkebræt		1						

Fig. 7. Køkkenet er ved det åbne ildsted med bageovn under skorstenen. Repræsentativiteten af de enkelte ting, i bryggerset er misvisende, da flere af de ting, som almindeligvis vil kunne findes her, midlertidigt er i andre rum, f.eks. findes øltønderne under øllets lagring ofte i kammeret. I køkkenet findes det vigtigste redskab til husholdets tilberedning af mad, en gryde af jern/malm. Antallet af gryder svinger fra 1-2 i hvert hushold, de fleste har kun en gryde. Kun tre hushold har en pande af jern til f.eks. stegning af flæsk. Kedlerne findes omtalt som bryggekedel, messing- og kobberkedler. De to sidstnævnte former for kedler anvendes fortrinsvis til opvarmning af vand, ølbrygning og ostefremstilling. Alle hushold har fra 3 til 5 kedler på nær et hushold (nr. 3), som kun har en kedel. Samme hushold er i anden sammenhæng beskrevet som et fattigt hjem.

det i stuelængen, var det oftest placeret bag bryggeret, og var det i gårdens udlænger, var det fortrinsvis placeret nær ved stuehuset. Hos Lars og Ane var det placeret bag køkkenet/bryggeret. Her hang vognseler og plovseleer med tømme. På gulvet stod markredskaber som hjulplov og harve. Af håndredskaber fandtes 2 spader, 1 hakke og 1 jernstang foruden 2 økser og 2 navere til at skære/bore huller i træ. To vogne havde deres plads i gårdens længer. Med de nævnte redskaber har man kunnet udføre de mest simple reparationer. Ved større vedligeholdelsesarbejder har det været nødvendigt at søge hjælp hos naboer, smede og tømrere. I lighed hermed var der flere af landsbyens øvrige huggehuse, som indeholdt samme sparsomme redskabssæt. Kun enkelte havde egentligt tømrrergrøj.

Inventaret i husfolkenes bygninger var mere sparsomt end i bondehusholdenes. Et eksempel kan illustrere husfolkenes anderledes situation. Jens Petersens og Malene Hansdatters hjem viser hovedtrækkene i denne form for husførelse. Deres hus bestod 1782 af 5 fag og var indrettet med stue, køkken og stald. De havde fire piger i alderen fra 8 til 19 år. Kun den yngste, Maren Jensdatter, boede hjemme. I stuen fandtes to omhængssenge med udstyr, et bord med to bænke og et skab. Et sted på væggen var ophængt tre hylder. Køkkenet var ved ildstedet, hvortil hørte en jerngryde, en messingkedel foruden en

håndkværn, et egekar, en spand og en malkebøtte. I stalden stod om vinteren deres sortgrimed ko.¹¹ Deres inventar og besætning er udtryk for de mest elementære ting til livets opretholdelse. Blandt de mennesker, som boede i landsbyens gade- og husmandshuse, fandtes ældre, der tidligere selv havde haft en gård i fæste, men som ved deres livsafslutning eller på grund af uarbejdsdygtighed var rykket ind i et mindre hus.

Inventaret i bøndergårdenes stuelænger og huggehuse viser kun en ringe grad af variation fra hushold til hushold. De enkelte elementer er kendt såvel i slutningen af 1600-tallet som i første halvdel af 1800-tallet. Fra slutningen af 1700-tallet kan dog iagttages nye indslag af møbler, skilderier, ure m.v., ligesom mængden af husgeråd voksede. Stuelængens indretning og inventar var præget af kontinuitet frem for forandring og fulgte en fælles tradition, der var kendt langt uden for landsbyens egne rammer. Væsentlige dele af inventaret må være bragt til bygningerne udefra.

“Fremmede ting”

Bondehusholdenes produktion var hovedsagelig orienteret mod en egenproduktion, der skaffede husholdet daglig kost og fortsat livsophold, men som det er fremgået af gennemgangen af inventaret, brugte de enkelte hushold også ting, som nødvendigvis må være bragt til bondegården udefra. Landsbyens få hushold med et større sæt af

værktøj, smeden og hjulmageren, har fortrinsvis været beskæftiget med vedligeholdelse af landsbyens bygnin-ger, redskaber og øvrige inventar. Men produceret uden for landsbyens rammer var stenene til at mure skorstenene, glasset i stuelængernes spar-somme vinduer, tømmeret til bin-dingsværkskonstruktionernes vedlige-holdelse eller fornyelse, hvidtekalk, smedens jern til hestesko, beslag og bøndernes jernstænger, bødkerarbej-de som bøtter, tønder, kar og fade, de drejede eller skårne træallerkener, tintallerkenerne, jerngryderne, jern-panden, kobber- og messingkedlerne, bilæggerovnene, de færdige tekstiler, ure, spejle og mortere, saltet til lang-tidsopbevaring af fødevarer som kød og fisk, brændevin, te, kaffe og kryd-derier samt visse møbler. Disse og flere varer var "fremmede" i forhold til de produkter, som blev fremstillet i landsbyen.

På baggrund af materiale fra Öster-len har B. Hanssen anslået, at de købte varer i bondehusholdene ud-gjorde fra 1/10 til 1/8 af gårdenes værdi.¹² Selv om disse beregninger in-debærer en stor usikkerhedsfaktor, som ikke skal behandles nærmere i denne sammenhæng, er det udtryk for, at også svenske slettebønder i et gi-vent omfang gjorde brug af varer, der var fremstillet andre steder. Det kan være vanskeligt at sondre mellem ting fremstillet af bonden selv, ting fremstillet af landsbyens få håndvær-kere, markedsvarer og købmandsva-

rer. Men hvis bøndernes materielle liv skal få nærvær, bør vi forsøge, som Christiansen har argumenteret for, at følge bøndernes produkter og den ma-terielle kultur, som de omgav sig med i hele forløbet ud og hjem i den vare-mæssige cirkulation.¹³

Ser vi ud fra dette perspektiv på bon-dehusholdenes inventar i Hølkerup, er udfordringen en afklaring af, hvilke af de ting, der findes i bondegårdens inventar, der er fremstillet af det en-kelte hushold eller af landsbyens hus-folk med håndværk og så de ting, som må være anskaffet på markeder eller via de handlende i købstaden.

Slibesten er importeret fra Sverige. Redskabet til at bære slibestenen der-imod kan meget vel være fremstillet i landsbyen i forbindelse med opsæt-ningen. Flere redskaber som spinde-rok, haspe, karter og hegle antages an-skaffet udefra. For en række "hjemme-gjorte" ting er der tale om, at der byg-ges videre på ting, som kan være hen-tet hjem udefra. Nogle genstande be-står således af en blanding af "frem-med" og "hjemmegjort".

Et forhold, det har været vanskeligt at afklare, er spørgsmålet om bønder-nes og husfolkenes beklædning i Høl-kerup. Hvordan gik de klædt, og hvil-ket udstyr opbevarede de i deres ki-ster og skabe? Herom er oplysningerne yderst sparsomme. Andre registrering-er fra hele undersøgelsesområdet må tages til hjælp.¹⁴ En bondes beklæd-

ning kunne være sammensat af: en brun kiol, en rød trøje og brystdug af vadmél. Bukserne var af vadmél, lærred og skind. Hertil kom skjorter og halsklude. Fodtøj som træsko omtales ikke i registreringerne, men har antagelig været brugt af enhver. Sko med spænder og støvler omtales og ofte et par blå strømper. Som vinterbeklædning omtales pels, kabuse (hue med klapper), lodden hue og hatte. Veste forekommer i hvergarn og skind og kan være tæt besatte med sølvknapper. Sølvknapperne findes også på brystduge, trøjer og skindbukser, men det er ikke muligt at sige noget generelt, da bøndernes kister ofte forblev låst under synsmændenes registreringer. Man får indtryk af, at kisterne hørte til en slags privatsfære, som godset/skiftemyndigheden kun sjældent gjorde krav på at få indblik i. I denne sammenhæng er det dog tilstrækkeligt til at konstatere, at der i mændenes og kvindernes beklædning indgik enten hele klædningsstykker eller beklædningsdele, som var fremstillet uden for de enkelte landsbyer.

Kvindernes beklædning er almindeligvis langt mere omfattende end mændenes. I deres kister findes gangklæder som skørter i hvergarn, vadmél og bais (groft klæde) i farverne blå, rød og grøn og som overtøj sort kiol af vadmél. På overkroppen bar de bul (trøje uden ærmer) vævet af vadmél eller af finere klæde. Bullen kan også være med påsyede, strikkede ær-

mer. Over skørtet bindes et forklæde efter lejligheden af hørgarn eller finere lærred. Nogle er stribet eller ternet, blått linned. Andre er af uldent hvergarn. Til hovedbeklædning en hue af sort ulden damask eller silke og herover et fint hørlærreds lin med eller uden kniplinger, der kan være beskyttet med sorte hætter. Kyser findes i både vadmél og damask eller andre finere klædestoffer. Over skuldrene og hovedet brugtes et tørklæde af kramlærred, finere klæde, silke, damask eller hørlærred. I bondehustruernes beklædning indgik en ikke ubetydelig del af pynt, som var anskaffet udefra. Her kan nævnes halsspænder, sølvskospænder og sølvhalsknap. Kyser og huer er lavet af fløjel, danzigsk og saksisk klæde, damask, kattun og silke til korsklæder og lin med kniplinger. Almindeligt fodtøj er træsko og til finere brug lædersko med metalspænder.

I alle typer af beklædning fandtes "fremmede" ting. Blandt mændenes gangklæder er de købte/"fremmede" ting hatte, kramhuer, kabudser, brystdug af kalmank, bukser og trøjer af skind, klæde til veste, sølvknapper til bukser, veste og brystduge samt lædersko og støvler, handsker samt spænder af metal til sko. Kvindernes gangklæder indeholder flere "fremmede" ting end mændenes. I deres beklædninger indgår danziger tøj (fra Polen), saksisk tøj (fra Tyskland), damask som uldent eller med silke, linned med trykte mønstre, silke, kattun,

blårlærred, fløjl, hør og sirts. Af disse stoffer blev danziger tøjnet anvendt til bul og kyser. Saksisk tøj, herunder hvergarn, anvendtes til trøjer og skørter. Damask omtales i flere former: damask, ulden damask og silkedamask. Når det omtales damask, er det til servietter, trøjer og bul. Ulden damask nævnes i forbindelse med huer, kyser og kiol og endelig omtales det som silkedamask til trøjer og huer. Kalmank anvendtes alene til bullen, linned med påtrykte mønstre anvendtes til bul og forklæde. Kattun er det samme som bomuld med påtrykte mønstre og omtales i forbindelse med trøjer, forklæder, kåber og huer. Blårlærred med tryk omtales til brug for forklæder. Fløjl anvendtes til kyser, hætter og muffer. Silke nævnes i forbindelse med skørter, tørklæder, huer og hætter, korsklæder og bånd. Hør indgår i mange beklædningsdele, men her medtages kun hør som en købevarer i forbindelse med korsklæder og kniplinger.

Enkelte typer af beklædning omtales som fremstillet af kramlærred eller købelærred. Under disse betegnelser findes forklæder, tørklæder, lin, filerede lin, kniplinger, hel- og halværmer, der kan sys på bullen, forklæder med trykte mønstre og endelig som kramtrøje. Blandt kvindernes købte varer er også sko, tøfler, metalspænder til sko og sølv som skospænder, halspænder og sølvhalsknep. Enkelte af sølvspænderne kaldes *Tønderspænder* og må være forarbejdet i Tønder.

Ved den endelige skifteforretning efter Lars Jensen i Hølkerup den 4. januar 1788 viste det sig, at Lars og Ane havde handlet på kredit hos købmænd i Nykøbing for 18 rdl. 3 mk. 16 sk.. For beløbet havde købmændene forevist regninger. Opgørelsen viser, at bondehusholdet forud for skiftet først og fremmest indgik i relationer med godset, som efter fastlagte betingelser bestemte en overførsel af naturalier og penge. Under særlige omstændigheder og på kreditlignende vilkår som lån kunne godset forstrække bondegården med naturalier. Hertil skal føjes en udveksling mellem bondehusholdet og købmændene i købstaden. Bondehusholdet har modtaget varer, for hvilke købmændene fordrede et pengebeløb. Udvekslingen kan have foregået ved, at bondehusholdet har leveret naturalier (korn og kreaturer), hvis værdi er blevet bestemt i penge og noteret i købmandens regnskabsbøger, og bondehusholdet har da løbende modtaget varer for et tilsvarende beløb. De har også kunnet handle direkte med naturalier for varer og penge hos købmændene eller, som skiftet antyder, have nydt en kreditværdighed, der har gjort det muligt at modtage varer mod senere betaling i form af penge eller naturalier.

En systematisk gennemgang af skifterne i hele Egebjerg sogn viser, at både bønder og husfolk har handlet på kredit hos købmænd og andre næringsdrivende i købstaden, Nykøbing Sjælland.

Købmændene, kræmmerne og deres varer

I slutningen af 1780'erne fandtes i købstaden Nykøbing Sjælland tre aktive købmænd og en kræmmer. Købmændene boede tæt ved hinanden i byens vestende. Her forbi passerede trafikens hovedstrøm fra de omliggende landområder. Kræmmeren lå på Ahlgadens sydside lige over for rådhuset på midten af byens hovedstrøg.

Købmænd og kræmmere drev handel med varer, de ikke selv havde fremstillet. De havde borgerskab med ret til handel. Købmændene var både engagerede i den nære krambodshandel og i handel med større varepartier, mens kræmmere i forhold hertil var småhandlende.

Hos købmanden førtes en bog, hvori blandt andet kreditværdige bønders køb blev noteret. Hvert år inden jul skulle mellemværendet gøres op ifølge loven. Afdragene skulle nøje indføres og bonden vedgå sin tilbageværende gæld. Det er disse gældsposter, som tidligere er blevet omtalt under skifteforretningerne. Berammede skifteforretninger over bønder og deres hustruer blev bekendtgjort i købstaden, hvorefter det var købmandens opgave at dokumentere sit tilgodehavende hos bønderne for byfogeden. Denne medtog de dokumenterede krav og forelagde dem ved den endelige skifteforretning.

Der er ikke bevaret købmandsbøger fra Nykøbing Sjælland i det 18. år-

hundrede, men derimod findes en vigtig fortegnelse fra 1732 over samtlige købmænds og kræmmers beholdning af købmandsvarer.¹⁵ Materialet dækker varerne for fem købmænd og tre kræmmere efter varernes sammensætning.

I kræmmernes varebeholdninger skilte enkelte varegrupper sig ud og fandtes i relativt store mængder. Således handlede en kræmmer fortrinsvis med slibesten, en anden var velforsynet med humle, spunden tobak og piber og en tredje fortrinsvis med søm og piber.

Købmændenes varebeholdninger var betydelig mere varierede og fandtes i større mængder. De fem købmænds lagre fordelte sig på følgende kategorier eller varettyper: fødevarer, personlig hygiejne, husgeråd, tekstiler/beklædning og tilbehør, røgvarer, belysning, brændsel, redskaber, tovværk og seletøj, materialer og andet. Også deres varelagre havde en form for specialisering i sortimentet (se fig. 8).

Købmand *Herman Gamst* var velforsynet med salt, sukker, tørrede frugter og sild. Af tilbehør til beklædning noterer man især en mængde tinknapper og en god mængde tovværk, blandt redskaber og materialer henholdsvis 80 slibesten og en del tegl- og mursten samt kalk og tjære. Købmand *Jens Thomesen* var velassorteret i krydderier og tørrede frugter, tørrede fisk og saltet sild. Af andre varer kan

SAMMENSÆTNINGEN AF VARER HOS KØBMÆNDENE I NYKØBING SJÆLLAND 1732.

KØBMAND I	KØBMAND II	KØBMAND III	KØBMAND IV	KØBMAND V
Herman Gamst	Jens Thomsen	Peder J. Skaarup	Tannis Rochschild	Hans Simonsen Birch
Fødevarer Vin, søl, te, brunt sukker, hvidt sukker, ingefær, anis, rosiner, korinder, kommen, peber, svedsker, risengryn, humle, grøsej, fedsid, vårsid.	Fødevarer Søl, rosiner, korinder, svedsker, kommen, brun kandis, nelliker, peber, muskat, sukkeroppe, ingefær, anis, kadmomme, tørre fisk, silid.	Fødevarer Vin, brøndevin, søl, te, nelliker, kanel, kadmomme, muskat, muskatblomme, anis, safan, perlegryn, risengryn, kommen, peber, kandis, mandler, ingefær, rosiner, korender, vesker, hvid sukker, enebær, grøsej, fedsid, lys silid, humle.	Fødevarer Søl, svedsker, rosiner, korender, mandler, anis, peber, ingefær, spisekommen, muskat, nelliker, kadmomme, risengryn, kanel, brunt sukker, hvidt sukker, korender, muskatblomm, laurbær, tørfsik, fedsid vårsid, humle.	Fødevarer Vin, søl, kanelbark, muskat, nelliker, safan, muskatblomme, kandisukker, hvidt sukker, kadmomme, ingefær, anis, mandler, rosiner, svedsker, korender, peber, komme, risengryn, perlegryn, enebærolie, grøn te, tørret grøsej, salte tørsk, spegesid, humle.
Husgeråd Peberkværne af træ, kander af træ med tud.	Husgeråd Knive, korkpropper.	Husgeråd Ølkus, bliktrøgte, knive, linskeer, søber, peberkværne af ir, skæreknive, brøndevinge, jerngryder.	Husgeråd Knive.	Husgeråd Søber, skæreknive, messingkedler.
Tekstiler m.m. Førvede floretbånd, kulørt tråd, bændler, snørelidse, linknapper, knoppende, messingknapper, fingerbøl, hægter, messing- o ståspænder, stivelse til linned, hæ til gam og lærred.	Tekstiler m.m. Messingknapper, linknapper, hægt, alun, floretbånd, bændler, bærnesk	Tekstiler m.m. Syringe, syliske, skjorteknapper, linknapper, sytråd, messingring, knoppende, bærneske, bånd, knæremme, klædebøster, nålehuse, hånd førvede floretbånd, linnedbånd, guldmeterel bændel, hægter, snørelidse, kamelhårsknapper, kamelhår, hætebunde, karun, danzigertøj, trykt lærred, lærred, frisk stof, halvslæbeast, sortblomstret, floret, sorttræde, knipling, calemanche, bleghvid stivelse.	Tekstiler m.m. Fingerbøl, syringe, hægter, linknapper, messingknapper, nålehuse af ben, floretbånd, skuesnore, bindebånd, bændler, sytråd, silke, kamelgam, hånd stivelse, jern- og messin knappenåle, bleghvid.	Tekstiler m.m. Bleghvid, stivelse, hægter, bindebånd, floretbånd, bændler, sytråde, knoppende, sytråd, hæ, linknapper, messingknapper, hornknapper, bærneske.
Hygiejne Grøn sæbe, hvid sæbe, klækamme, bænderspejle kamfer.	Hygiejne Grønsæbe, klækamme, spejle.	Hygiejne Hvid sæbe, grøn sæbe, spejle, klækamme, fine kamme.	Hygiejne Klækamme, pudder, hvid sæbe, grøn sæbe, laurbærsøve.	Hygiejne Hvid sæbe, klækamme, grøn sæbe.
Røgvarer m.m. Spunden tobak, piber.	Røgvarer m.m. Piber, spunden tobak.	Røgvarer m.m. Tobaksblade, tilskåren tobak, tobakspiber, kridtpiber.	Røgvarer m.m. Spunden tobak, snustobak, piber, pompibær, pibebylstre.	Røgvarer Pommeske, tobaksblade, hollandiske tobaksblade, spunde tobak fra Nykøbing Sj., grøn tobaksblade, tobaksblade p roden, pibebylstre, fine piber, lang piber, kridtpiber.
Belysning Lysesluger af træ, tran, blikkyseplader.	Belysning Tran.	Belysning Håndygfer, lysesøber af jern, tran.	Belysning Tran.	Belysning Tran.
Brændsel Stenkul.	Brændsel Stenkul.	Brændsel Stenkul, kakkelovne.	Brændsel Stenkul, kakkelovne.	Brændsel Stenkul.
Redskaber Høer, silbesten.	Redskaber Silbesten.	Redskaber Vimler, syle, fyrstål, silbesten, skomagerknive, kornskovle, høer, korter.	Redskaber Knivsblade, vimler, syle, rød kridt, silbesten.	Redskaber Foldeknive, høer, silbesten, leer.
Tovværk m.m. Hvide reb, begede reb, beged skagler, hampeseler, bastreb, hamp til sejldug, sækkelærred o tovværk, blå af hamp.	Tovværk m.m. Skagler, seler, hamp, bastreb.	Tovværk m.m. Skagler, hampegrimmer, bastreb.	Tovværk m.m. Begede og hvide reb.	Tovværk m.m. Skagler, frem- og bagreb, hamp plovseler, store og små bastreb.
Materialer Stivelse, hornlim, bleghvidt brunrødt, bæjse, stål, bark til beg, pundtlæder, jern, tjære, kalk, fogsten, mursten.	Materialer Pundtlæder, brunbæjse, kønreg, brunrødt, fint papir, jern, tjære, kalk.	Materialer Messingsøm, stålråd, låsøak, lak, marie, ambrø, pundtlæder, hornlim, harpiks, brunvot, alun, bæjse, stål, jern, tjære, hør, hamp, glas, kalk.	Materialer Messingtråd, lak, jerntråd, indigo, spanskgrønt, bæjse, ambrø, brunrødt, øgerel, kønreg, engels, rød, gordemeie, låsesøm, pumpeøm, linolie, terpenlin, sø med messinghøveder, stål, bark, beg, hør, hornlim, pundtlæder, hamp, søm, alun, tjære, kalk, bomolie.	Materialer Indigo, spanskgrønt, brunrødt, bæjse, alun, pumpeøm, låsesøm, kønreg, terpeninolie, benolie, stål, hornlim, stålråd, pundtlæder, tjære, jern, hampelbår, kridt, kalk, tegsten, mursten, beg, bomolie.
Andel Hornåser, kridthuse.	Andel Hornåser.	Andel Hængelåse, mundharper, cirkler, tænger af ben, bærnefløjer, bærnerøgler, nålehuse, budiske og lænder til børn, katekiser, almanakker, flostreng, svovl, hagl, øsker, lakerede kappe, kridthuse, glørene.	Andel Blånes penne, griffer, hagel, kort, flostreng, rangler, budiske, svovl, blækpulver, øknvurd, hvidt papir, gråt papir, kridthuse af blik.	Andel Blækpulver, svovl, hvidt papir, gråt papir.

Fig. 8.

nævnes: høleer, hamp, bastreb, jern, kalk og stenkul. Købmand *Peder Jensen Skaarup* havde eget skib og varer i store mængder, bl.a. en betydelig mængde fransk salt, og han var godt forsynet med krydderier, tørrede frugter, gryn, sukker og humle. Desuden lå han inde med en del forskelligt husgeråd og købstadens største udbud af tekstiler, lidt røgtobak og mange piber, kakkelovne og 7 læster stenkul samt forskellige håndværktøjer og tovværk som skagler, grimer og andet seletøj. Materialerne strakte sig lige fra søm til glas. Hertil kom forskelligt kram, en del beregnet for børn. Hovedartiklerne var salt, tobak, fisk, stenkul, tjære, kalk, hør og tekstiler. Købmand *Tønnes Rochschilds* vareudbud var velassorteret som de foregåendes, men i mindre mængder. Hovedparten af hans varer hørte til i kategorierne fødevarer, tekstiler og i særdeleshed materialer med vægten på farvestoffer. Købmand *Hans Simonsen Birch* havde også et godt udbud. Hos ham var det kategorierne fødevarer og røgvarer. Her fandtes købstadens største og mest alsidige udbud af tobak og piber.

De forskellige specialiseringer i vareudbudet antyder, at købmændene og kræmmerne muligvis ikke har haft hver sin kundekreds, men at kunderne, afhængig af hvilke varer de søgte, gjorde brug af mere end én handlende. Flere bondehushold har f.eks. haft gæld til mere end én handlende i købstaden.

Varerne hos købmændene og kræmmerne var hovedsagelig produceret uden for undersøgelsesområdet. Faktisk blev alle deres varer på nær tran og høleer hentet hjem til kramboderne fra andre lokaliteter og produktionssteder.

Niels Roeskildes købmandsgård 1785

Drog bønderne fra Hølkerup på Egebjergshalvøen til købstaden, gik turen gennem Ledstrup og tværs over overdrevet Nørre Skov, videre langs Isefjorden forbi Sankt Karens Kilde og Annebjerggård. Ved stranden og ladepladsen syd for købstaden Nykøbing førte flere stræder ind til byens hovedstrøg. Valgte man Valentinstrædet, kom man lige forbi købmand Roeskildes købmandsgård, der frem til 1785 lå på det vestre hjørne, hvor strædet stødte til Ahlgaden. En opgørelse fra 1785 tillader os at se inden for her.

Købmandsgården var indrettet med bolig for Niels Roeskildes familie med tjenestefolk, krambod og skænkestue, køkkener, bryggerser, kamre, kældre og loft. Længerne bag hovedbygningen var indrettet til stald, pakhus og forskellige udhuse.

Kramboden var forsynet med flere diske, udstyret med skuffer til forskellige varer, samt reoler – en med skab og glasdøre, en anden til papir. På væggene hylder med varer og krukker og på gulvet en del tønner og baljer. Her

var tragte og forskellige måle- og vejedskaber. Sammenligner man med de tidligere gennemgåede varebeholdninger hos købmændene i 1732, bemærkes af nye varer kun kaffe, korn og tømmer.

Over købmandens virksomhed førtes en hovedbog og flere kladdebøger.¹⁶ Ved hjælp af referencerne til regnskabsbøgerne er det muligt at få et indtryk af, hvem der handlede med købmand Niels Roeskilde i Nykøbing Sjælland. Kundekredsen var ifølge "købmandsbøgerne" 70 navngivne personer. 18 kunder var bosiddende i købstaden, 45 var fra landsbyerne omkring købstaden, og 7 var fra andre lokaliteter uden for undersøgelsesområdet. Roeskildes største kundekreds med køb på kredit var bønder og husfolk fra landsbyerne. Bemærkelsesværdigt er det, at husfolkene udgjorde den største gruppe. Ved auktionerne efter købmand Roeskildes fallit i midten af 1780'erne deltog ikke færre end 319 personer, der alle gav bud på køb af varer og ting med efterfølgende afregning i rede penge. Ca. 1/3 af auktionsdeltagerne boede i købstaden, de øvrige knap 2/3 kom fra landet i undersøgelsesområdet (fig. 9).

Bøndernes omfattende deltagelse i auktionerne efter købmand Roeskildes fallit gør det sandsynligt, at en betydningsfuld kundekreds hos købmanden var bønder, selv om de ikke er noteret i debetregnskabet over købmandens udestående gæld. Ved auk-

tionerne var de vigtigste varegrupper for befolkningen på landet henholdsvis husgeråd, tekstiler, redskaber, materialer og seletøj samt en ikke ringe interesse for købmandens eget indbo.

Salg og køb i kramboden blev altså direkte påvirket af bønderne gennem deres salg af deres produkter her. Hertil kom, at bønderne ved det feudale samfunds overførsel af deres produkter til andre samfundsgrupper i form af tiende og fæsteydelser indirekte også gavnede krambodshandelen. De solgte produkter blev betalt med varer og penge, med hvilke bønderne kunne foretage indkøb hos andre handlende og håndværkere i købstaden. Købmændene har på denne måde udgjort et centralt og integrerende led i vareudvekslingen og områdets økonomiske liv. Omvendt, hvis bøndernes produktion i år med misvækst svigtede, med høje priser på produkter i begrænsede mængder til følge, blev købmandens situation yderst kritisk. Købmand Roeskilde måtte faktisk i 1785 indstille sin handel, da han ikke kunne indfri leverancerne af korn til en brygger i København, med hvem han havde indgået en kontrakt.

Sæsonmarkeder med omrejsende markedsfolk

Købmændenes og kræmmernes udbud af varer til handel i Nykøbing Sjælland hvilede på en jævnlig kontakt med bønder og husfolk på landet.

DISTRIBUTIONEN AF KØBMANDENS VARER TIL
BØNDERNE PÅ LANDET 1785-1786.

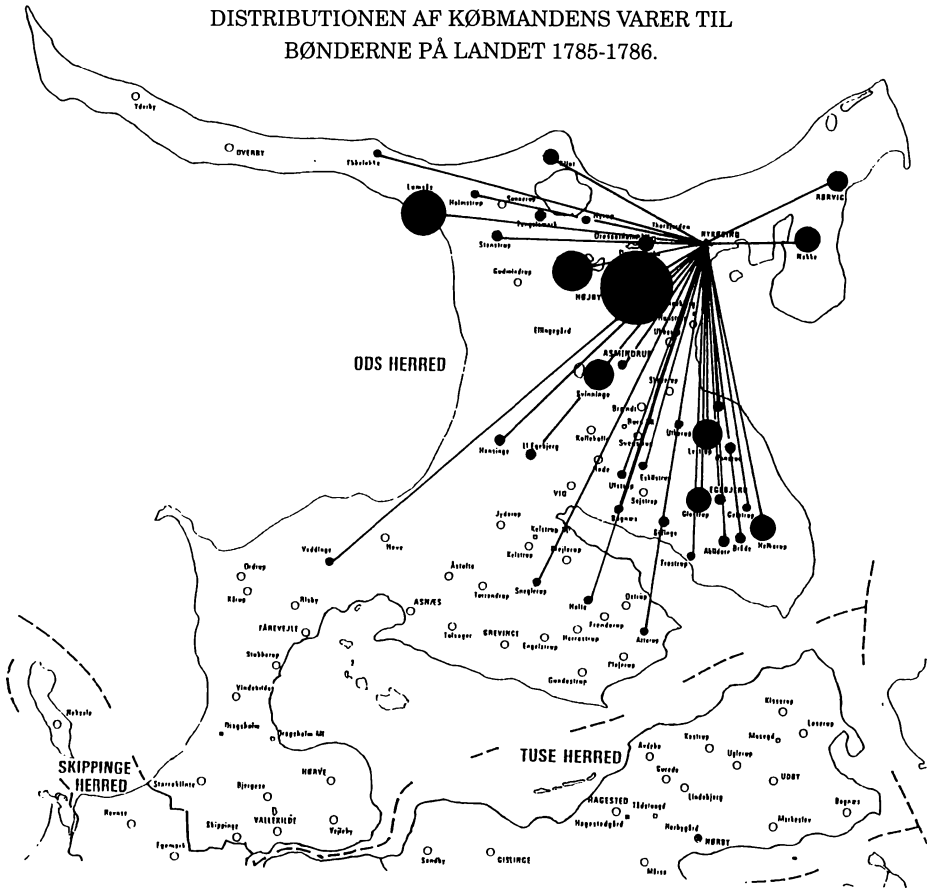
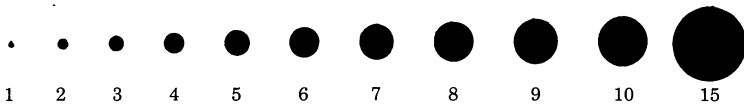

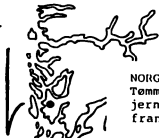
Fig. 9. Kortet illustrerer bøndernes hjemsteder og de enkelte landsbyers deltagelse i auktionerne. Fra landsbyen Stårup, nærmest købstaden, findes det største antal købende bønder, dernæst Lum-sås, Højby og Svinninge. Deltagelsen fra landsbyerne på Egebjergshalvøen viser, at kontant køb er jævnt udbredt blandt bønderne på lokaliteten. I alt 102 bønder er noteret for køb af varer og ting ved tre auktioner efter købmand Roeskilde i Nykøbing Sjælland. Bønderne udgjorde den største gruppe af købere ved samtlige auktioner.

Cirkelns diameter angiver antallet af bønder. Landsarkivet for Sjælland: Nykøbing Sjælland byfo-ged, afd. F. Auktionsprotokol 1776-1802.

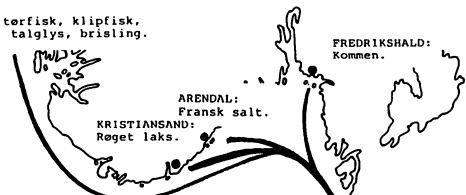
KØBMÆNDENES OG KRÆMMERNES HANDELSFELT I DET 18. ÅRHUNDREDE

TRONDHJEM:
Norsk fedsild.

NORGE:
Tommer, saltet og tørret fisk, kakkelovne,
jern, stenkul, fransk vin, fransk brøndeivin,
fransk salt, jerngryder

BERGEN:
Salt sild, tørfisk, klipfisk,
røget laks, talglys, brisling.

FREDRIKSHALD:
Kommen.

ARENDAL:
Fransk salt.

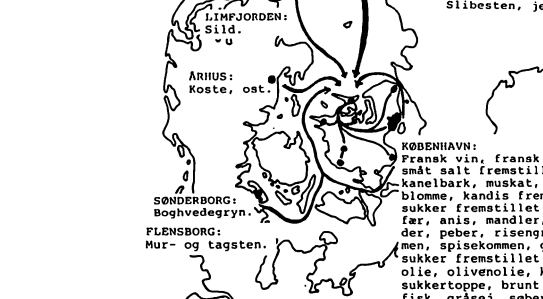
KRISTIANSAND:
Røget laks.

SKAGEN:
Tørfisk.

LIMFJORDEN:
Sild.

ÅRHUS:
Koste, ost.

SVERIGE:
Slibesten, jern, tjære, fisk.

SØNDERBORG:
Boghvedegryn.

FLENSBORG:
Mur- og tagsten.

KØBENHAVN:
Fransk vin, fransk brøndeivin, småt salt,
småt salt fremstillet i Kbh., fransk salt,
kanelbark, muskat, nellike, safran, muskat-
blomme, kandis fremstillet i Kbh., hvidt
sukker fremstillet i Kbh., kardenomme, inge-
fær, anis, mandler, rosiner, svesker, koren-
der, peber, risengryn, perlegryn, dansk kom-
men, spisekommen, grøn te, brun te, brunt
sukker fremstillet i Kbh., laurbær, enebær-
olie, olivenolie, kanel, kandis, enebær,
sukkertoppe, brunt sukker, humle, islandsk
fisk, gråsej, søber, skæreknive, messingkedler
fremstillet i Kbh., knive, jerngryder, fransk
kork, peberkvarne af træ, trækander med tud,
stenkrukker, hvid stivelse, blå stivelse,
hægter, bindebånd, farvede floretens bånd,
bendler, synåle, sytråd, tinknapper, messing-
knapper, hornknapper, bornesko, fingerbel,
nålehuse, skruesnøre, silke, kamelegarn, bleg-
hvidt, hør, knappenåle, kulerte tråde, snørre-
læsser, messing- og stålspænder, kløkamme,
pudder, hvid sæbe, grøn sæbe, laurbær salve,
bønderspejle, pibebytstre, fine piber, piber
fra potteborerne i Kbh., lange piber, kridt-
piber, pommerske tobaksblade, hollandske to-
baksblade, hornpiberør, smustobak, spunden
tobak, lyssetager af træ, lyseplader af blik,
foldekniive, knivblade, vimler, syle, rød kridt,
slibesten, høriver, skagler, frem- og bagreb,
plovsejer, begede og hvide reb, hamp, sadel-
gjord, begede skagler, seletøj, indigo, spansk
grøn, brun rødt, bejds, alun, kærø, terpen-
tinolie, benolie, hornlim, lak, kobberrøg,
ambra, linolie, harpiks, åkergelt, incians rød,
sølverglød, menje, engelsk rødt, isenfarve,
terpentin, søm med messinghoveder, 3 og 4
tommer søm, rød bejds, tjære, pumpeøsm, hele
og halve låsesøm, stål, ståltråd, jerntråd,
pundtlæder, bærke beg, blækpulver, svovel,
hvidt papir, gråt papir, bilanespenne, grefler,
hagel, kort, rangler og buddiker, kridthuse,
ovnkrudd, søker, flolstrengte, brunvat, lakke-
rede kæppe, hornlåser, kaffe, urtekram, isen-
kram, hampefrø, talglys.

NYKØBING SJÆLLAND:
Tobak, leer.

EGNEN VED NYKØBING SJÆLLAND:
Korn, kreaturer, tran, fisk.

HOLBÆK:

Glas, kornskovle, brøndeivnglas.

KALUNDBORG:

Humle.

SLAGELSE:

Tobak.

STEVNS:

Kridt og kalk.

HELSINGØR:

Bastreb.

Fig. 10. Kortet viser udskibningshavne og lokaliteter, hvorfra handelsfolkene i Nykøbing Sjælland modtog "fremmede" varer til afsætning i købstaden. Hovedparten af deres kunder var bønder og husfolk fra landsbyerne.

To gange om året suppleredes denne faste forsyning af "fremmede" varer ved afholdelsen af ordinære markeder med omrejsende kræmmere og håndværkere. Markederne blev holdt på byens Ahlgade, som fyldtes med de tilrejsendes boder og varer.

Markederne i Nykøbing Sjælland blev almindeligvis holdt i juni og oktober hvert år, men efterårsmarkedet kunne også falde så sent som den 20. november. Datoen kunne variere fra år til år, afhængig af de øvrige markeder på Sjælland, så de omrejsende markedsfolk kunne deltage i flere købstadsmarkeder. Ved sommermarkedet i Nykøbing Sjælland i 1780 var det kræmmere, der havde den største repræsentation, på andre markeder var de repræsenteret med under det halve, og i stedet kunne f.eks. skomagere dominere i stort tal. Variationerne og sammensætningen af varerne til salg i Nykøbing Sjælland sættes i det følgende i relation til markederne afholdt i Kalundborg og Holbæk. (fig. 11, 12, 13). Sammenligningen foretages på grundlag af de tre købstæders markeder i året 1786.¹⁷ I Nykøbing Sjælland afholdtes to markeder, i Kalundborg to og i Holbæk tre. Ved sammenligningen anvendes den samlede årlige markedsaktivitet i de respektive købstæder.

Sammenligningen mellem markederne i de tre købstæder viser, at ikke alle markeder nød samme bevågenhed. Af alle de afholdte markeder var de

mindste, måske ikke overraskende, at finde i Nykøbing Sjælland. Befolkningstallet her var i 1787 på 532 personer, kun halvt så mange som folkemængden i Holbæk og Kalundborg med henholdsvis 1159 og 1375 samme år. Befolkningen i landområderne har i alle tilfælde haft en vigtig andel af købene på markederne. I Kalundborg var det sommermarkedet, der havde det største omfang, og i Holbæk markerede novembermarkedet sig som det vigtigste. I 1786 satte Holbæks markedsfolk deres præg på markederne i Nykøbing Sjælland. På Holbæks egne markeder var der til gengæld flest kræmmere og håndværkere fra Køge, Kalundborg, Roskilde og Ringsted. I Kalundborg var det skomagere og andre fra Odense, som dominerede på især det store sommermarked. Sæsonmarkederne har forsynet købstæderne og befolkningen på landet med varer, som hovedsagelig har været til beklædning: tekstiler i alenmål, galanteri, knapper, skindbukser og masser af fodtøj som sko og støvler. Andet har været husgeråd, redskaber, tøvværk og i mindre omfang fødevarer foruden lidt blandet kram og pynt. Ser vi på markedsfolkernes varer i relation til bondegårdens inventar i landsbyen Hølkerup, genfinder vi markedsfolkernes mest karakteristiske varer blandt fortrinsvis bøndernes gangklæder og deres husgeråd. Til mændenes gangklæder er det bukser i skind, skomagernes sko og støvler af læder samt træsko. Hattemagernes hatte, skræddernes kabud-

FORSYNINGEN AF MARKEDSVARER TIL NYKØBING SJÆLLAND 1786.

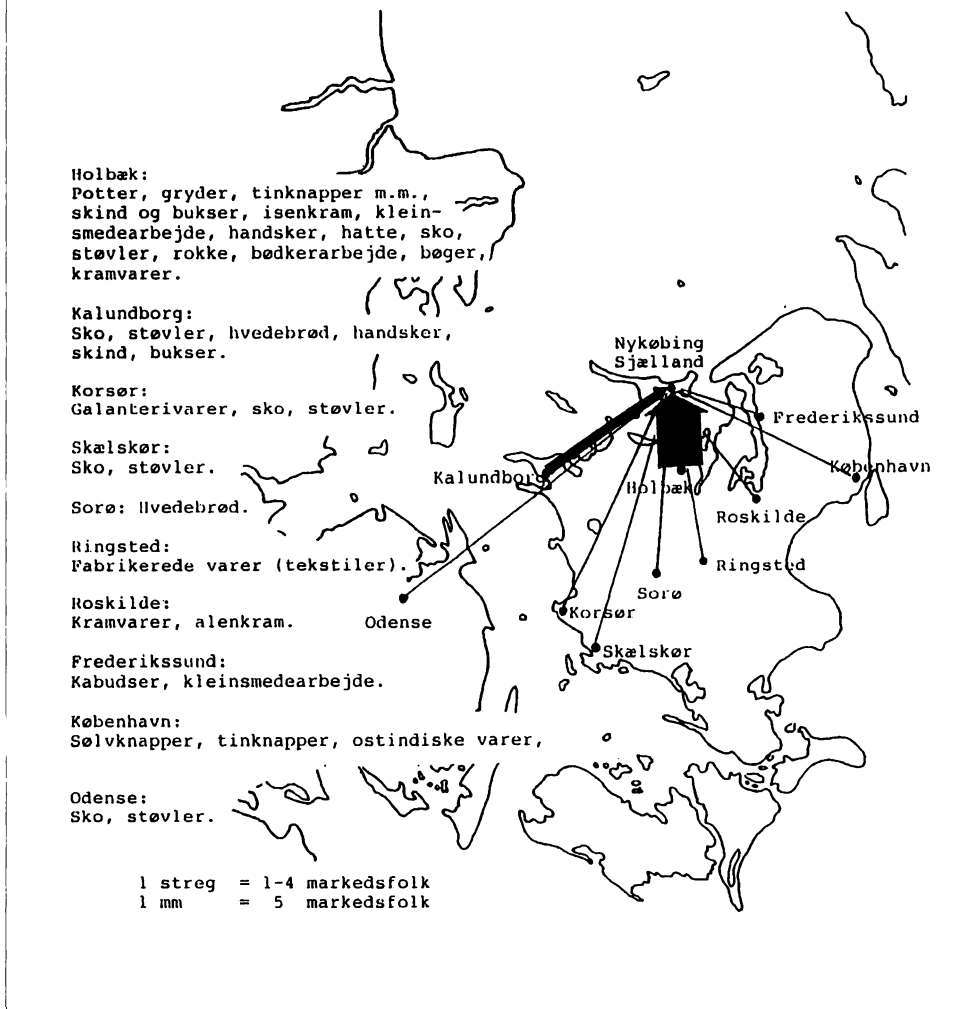

Fig. 11. I Nykøbing Sjællands markeder 1786 deltog 73 markedsfolk. Kræmmerne fra Holbæk dominerede handlen med deltagelsen af 47 markedsfolk. Hovedmængden af varer var i større eller mindre grad fremstillet eller i det mindste formidlet gennem de handlende i Holbæk. Varerne var næsten udelukkende til beklædning og husgeråd, kendt i bondehusholdene. Rigsarkivet: Rentekammeret. Markedslistes

FORSYNINGEN AF MARKEDSVARER TIL KALUNDBORG 1786.

Fredericia:
Tinlysestager, spænder, dåser m.m.

Odense:
Handsker, sko, støvler, hatte, kamme,
dynevår, hjemmegjorte lærreder, fine
lærreder, kammerduge, bånd.

Kerteminde:
Sko, støvler, kar, bøtter, tønder,
handsker, hatte, skind, tovværk.

Svendborg:
Reb, potter, kar, bøtter, tønder, sko.

Nyborg:
Sko, handsker, hatte.

Korsør:
Knive, sakse, spejle, galanterier,
Nürnberg kram, reb, sko, støvler,
rokke.

Skælskør:
Sko, støvler.

Næstved:
Sold.

Slagelse:
Bøger, almanakker, bøtter, kar,
tønder, potter, sko.

Sorø:
Knive, sakse, sko, støvler.

Ringsted:
Lærreder, kammerdug, bånd m.m.,
knive, sakse, spejle, galanterier,
Nürnberg kram.

Holbæk:
Glaserede potter og kar, sko, støvler,
bøger, almanakker, hatte, skind, reb,
leer, skæreknive, isenkramvarer, lærreder,
kammerduge, bånd m.m., smedearbejde,
gørtlerarbejde.

Nykøbing Sjælland:
Leer, skæreknive, reb, bånd,
trædukkeøj m.m.

Helsingør:
Knive, sakse, spejle, galanterier,
Nürnberg kram.

København:
Hegler, reb, sølv- og tinknapper,
gemene knapper, ostindiske varer,
hjemmegjorte lærreder, børnehuer,
drejerarbejde.

Roskilde:
Knive, sakse, spejle, galanterier,
Nürnberg kram, kammerdug, mange sorter lærreder.

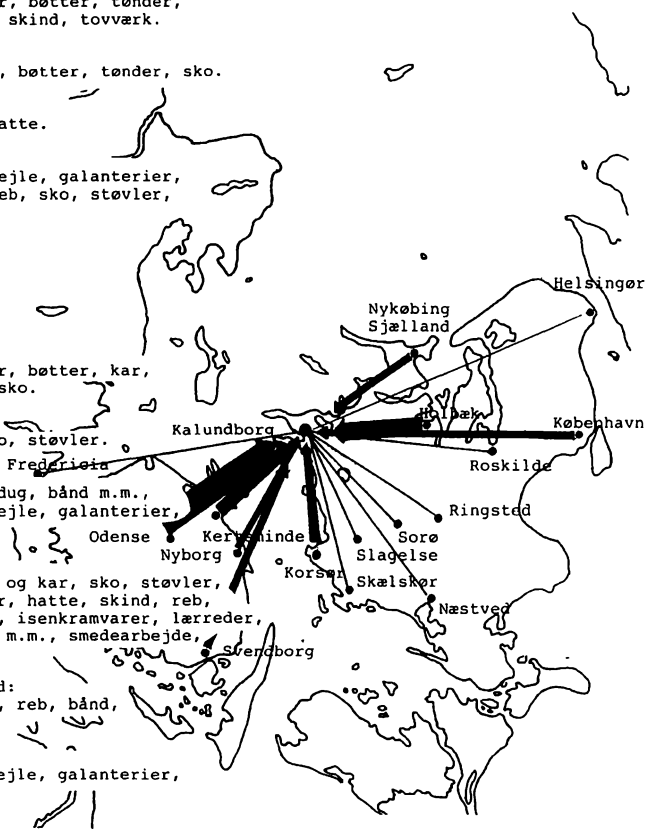

Fig. 12. Kalundborgs markeder var bindeled i en vareudveksling, som fandt rum øst og vest for Storebælt. Fynske skomagere sejlede i stort tal over bæltet for at afsætte deres sko og støvler.

FORSYNINGEN AF MARKEDSVARER TIL HOLBÆK 1786.

Nykøbing Sjælland:
Leer, reb, isenkram, bånd og tråd,
galanteri, kister.

Helsingør:
Galanteri.

København:
Reb, knapper, asiatiske varer, gemene
lærreder, ostindiske varer, hjemmegjorte
lærreder, børnehuer, bendrejerarbejde,
fabrikerede kramvarer, barometre, børnetøj,
huer, kyser, hegler, tinknapper, smede-
arbejde, karter, bøger, lærreder.

Roskilde:
Piske, seletøj, hatte, alen kram,
galanteri, hosekram, handsker, sko,
støvler.

Køge:
Sko, støvler, beslag, reb, lærreder m.m.,
fabriksvarer (lærreder), galanteri.

Næstved:
Hosekram, fabriksvarer (alen kram),
bøger, sigter, solde, guld- og
sølvarbejde.

Skælskør:
Sko, støvler.

Ringsted:
Sko, støvler, fabriksvarer (alen kram),
galanteri, kramvarer.

Sorø:
Hatte, knive, sakse, sko, støvler.

Slagelse:
Guld- og sølvarbejde, galanteri, hvedebrød.

Korsør:
Galanteri, Nürnberg varer, sko, støvler.

Kalundborg:
Hjemmegjorte lærreder, knive, sakse
skindbukser, hjemmegjorte uld- og l
sko, støvler, hatte, blikdåser.

Odense:
Sko, støvler, uld- og linnedtøj, dy

Fredericia:
Tin arbejde.

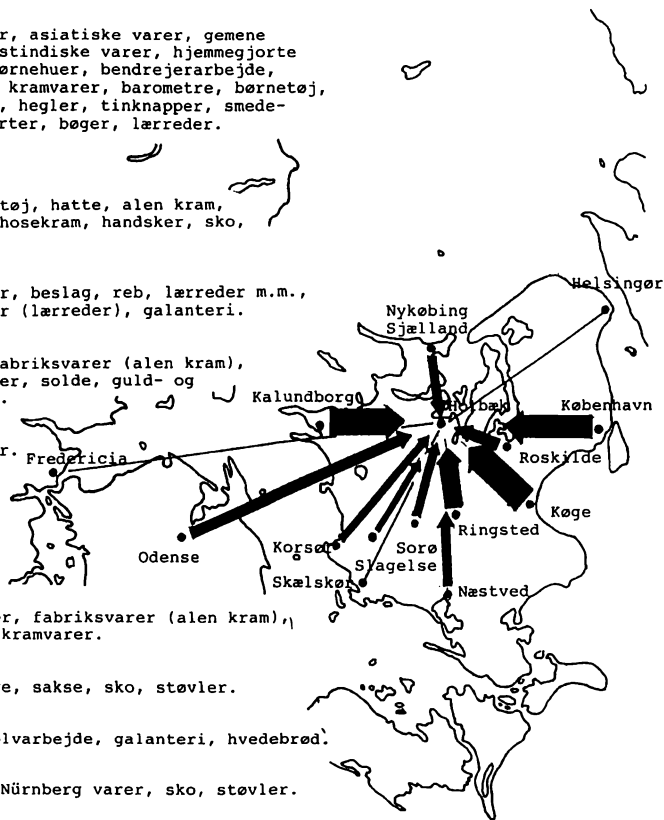

Fig. 13. Holbæks markeder var centralt placeret i den sjællandske vareudveksling med kræmmer- og håndværksprodukter. Størst repræsentation havde skomagerne fra Køge, Kalundborg og Ringsted. Fra København og Roskilde var det kræmmerne, som markerede sig.

ser, der er lige så almindelige som træsko, men i modsætning til træskoene ofte omtales i skifterne. Gørtlerne og kandestøberne handlede med de eftertragtede sølv- og tinknapper til mændenes veste, bukser, brystduge, kioler og spænderne til skoene.

Blandt kvindernes gangklæder genfindes tilsvarende fodtøjet, metal-spænderne til skoene og sølvsmedenes halsspænder og halsknapper. Blandt kræmmernes varer findes trykte og utrykte lærreder, finere klæde, bomuld og silke, ostindiske sirtser og asiatiske stoffer, kyser, huer, bånd og bændler af f.eks. silke. Stof af kat-tun og uldne varer. Af markedsfolke-ne købes huer, kyser og hætter, lin, korsklæder, kniplinger, tørklæder, forklæder og klæde til skørter og bul.

Til husgerådet har pottemagerne handlet med pletter, gryder og pander af ler. Disse ting nævnes kun sjældent i skifterne, men hører til i den daglige husholdning i landsbyen, og pottemagerne er da også rigt repræsenteret på markederne i Nykøbing Sjælland. Bødkerarbejde som fade, kar, bøtter og tønder kunne også anskaffes på markedet. Af andre markedsvarer, som genfindes i bondegårdens inventar, kan nævnes spinderokke, karter, hegler, selde og sold, drejede træting som træallerkener, isenkram og i kræmmernes blandede varesortiment krydderier, sukker, te og kaffe.

I undersøgelsesområdet var det fortrinsvis markedsfolkene fra Holbæk og Kalundborg, som førte varerne til afsætning på markederne i Nykøbing Sjælland. Varerne, som de handlede med, var ikke nødvendigvis produceret i de nævnte købstæder, men kunne meget vel være hentet mange forskellige steder. Kræmmerne, der handlede på markederne medbragte f.eks. tekstiler af udenlandsk oprindelse, og de talrige skomagere fra Kalundborg kan udmærket have opkøbt træsko og lædersko fra de fynske skomagere, når de samledes på købstadsmarkedet i Kalundborg. Kalundborgs markeder var bindeled i en vareudveksling øst og vest for Storebælt, og Holbæks markeder havde tæt forbindelse med store dele af den sjællandske vareudveksling.

Sammenfatning

En vigtig del af bondegårdens inventar var overtaget ved fæstets indgåelse, men mange nyanskaffelser af hverdagens brugsting blev mulig-gjort via de handlende købmænd og kræmmere i købstaden og de omrejsende markedsfolk på købstadsmarkederne. Kravet om penge til rente og skat til godset og kongen har utvivlsomt "tvunget" bondehusholdene i forbindelse med de handlende i købstaden, men de har også selv følt sig tiltrukket af at handle med deres produkter for at kunne købe købmandsvarer.

Undersøgelsen af bondegårdens in-

ventar i det 18. århundredes Nordvestsjælland understreger nødvendigheden af et bredere perspektiv på studiet af landsbyen og bondehusholdernes materielle kultur. I Hølkerup har bondehusholdene, som de giesegaardske bønder i Christiansens undersøgelse, gjort brug af "fremmede"

ting, der i Nordvestsjælland var integreret i en østdansk vareudveksling med forbindelse til Sydnorge. Set ud fra dette perspektiv har bondehusholdene i det gamle samfund ikke været så isolerede, som eftertiden ofte har beskrevet dem.

NOTER

1. Börje Hanssen: *Österlen. Allmoge, köpsta-folk & kultursammanhang vid slutet af 1700-tallet i sydöstra Skåne*, 1. udg. 1952, her er benyttet 2. udg. Östervåla 1977; Bjørn Poulsen: *Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988; Johannes Møllgaard: "Det "mørke" Jylland og "verdensmarkedet", *Folk og Kultur* 1988, s. 61-99; Palle O. Christiansen: "International husholdnings-komsumtion blandt danske 1700-tals bønder", Manus 1991. Trykt i *Clashes of Culture. Essays in Honour of Niels Steensgaard*, red. Jens Chr. V. Johansen, Erling Ladewig Petersen og Henrik Stevnsborg, Odense 1992, s. 284-303. Senest har Christiansen behandlet emnet i: *A manorial world. Lord, peasants and cultural distinctions on a Danish estate 1750-1980*, 1996.
2. Beregningen bygger på en gennemgang af landsbyerne i Egebjerg sogn. Det samlede gårdantal er 77 gårde foruden 45 huse, 1 præstegård, 1 degnebolig, 1 skole og 1 fattighus. Landsarkivet for Sjælland, Ods-herreds Provstearkiv, Bog over gejstligheden vedkommende. Herredsbogen 1615-1808, pagina 715-16.
3. Folketælling 1787.
4. Matrikelarkivet: Ældste original. Hølkerup, Egebjerg sogn. Opmålt 177(8-9). Udskiftet 1793.
5. Rigsarkivet: Kronborg Rytterdistrikt, Kontributions- og jordebogsregnskab 1717-18. Pakke indeholdende fæsteekstrakter, Dragsholm amt, litra K. Egebjerg sogn, Hølkerup, den 15. marts 1718.
6. Det kongelige Bibliotek: Specifikation på en del af hans kongelige majestæts jordegods i Dragsholm amt 1757 og 1776 vedr. landgilde i Hølkerup.
7. Christiansen 1992 og 1996 (se note 1).
8. Til oversigten over bygningernes omfang er anvendt følgende registreringer og vurderinger i Hølkerup forud for de endelige skifteforretninger: 1) Gårdmand Peder Sivertsens hustru 12. nov. 1776, 2) gårdmand Anders Jensen 16. april 1779, 3) gårdmand Anders Nielsen 4. maj 1782, 4) gårdmand Lars Larsens hustru 3. april 1784, 5) gårdmand Andreas Hansen 21. okt. 1786, 6) gårdmand Lars Jensen 3. nov. 1787, 7) gårdmand Peder Christiansens hustru 9. feb. 1788, 8) gårdmand Lars Jacobsen 2. april 1798. – Landsarkivet for Sjælland. Amtstuearkiver, Odsherreds gods skifteprotokol 1776-1828.
9. Oversigten bygger på en gennemgang af 20 registreringer over inventarer på bøndergårde i Egebjerg sogn i perioden 1776-92: 1) Ivar Madsens hustru, Abildøre, 2. jan. 1783, 2) Niels Olsen, Abildøre, 23. aug. 1784, 3) Peder Larsens hustru, Abildøre, 23. sept. 1786, 4) Willum Jensen, Abildøre, 5. sept. 1787, 5) Niels Mikkelsens hustru, Bråde, 9. juni 1777, 6) Ole Madsen, Abildøre, 10. dec. 1779, 7) Anders Jeppesens hustru, Bråde, 25. nov. 1778, 8) Peder Sivertsens hustru, Bråde, 2. jan. 1787, 9) Morten Madsen, Bøsserup, 25. aug. 1783, 10) Jens Mikkelsens hustru, Frostrup, 8. dec. 1779, 11) Hans Madsen, Glostrup, 9. aug. 1779, 12) Anders Rasmussens hustru, Glostrup, 30. okt. 1784, 13) Niels Saxesens

- hustru, Ledstrup, 16. juni 1781, 14) Niels Jensens hustru, Unnerud, 14. nov. 1777, 15) Niels Jensen, Geldstrup, 23. juni 1781, 16) Jens Hansen, Geldstrup, 23. feb. 1788, 17) Jens Falqvaren, Ulkerup, 31. maj 1776, 18) Peder Hansens hustru, Ulkerup, 31. maj 1779, 19) Jens Andersen, Unnerud, 21. maj 1792, 20) Anders Jensen, Bråde, 21. juli 1792. – Landsarkivet for Sjælland. Amtstuearkiver. Odsherreds gods skifteprotokoller 1776-1828.
10. Bjarne Stoklund: *Bondegård og byggeskik før 1850. Om bondebygninger og etnologi*, 1980, s. 65-66.
11. Landsarkivet for Sjælland. Amtstuearkiver, Odsherreds gods skifteprotokol. Skifte efter Malene Hansdatter, husmand Jens Pedersens hustru i Hølkerup, 8. maj 1782.
12. Börje Hanssen 1977 (se note 1), s 17.
13. Christiansen 1992 og 1996 (se note 1).
14. Til grund for en sammenligning af bøndernes og husfolkenes gangklæder er anvendt 26 skifter fra hele undersøgelsesområdet i perioden 1776-86 samt to fra Hølkerup i henholdsvis 1779 og 1792. Registreringerne er fra følgende personer:
- Bønder*
Mænd: Jens Ibsen, Kollekolle, 1780, Peder Larsen, Højby, 1777, Niels Madsen, Højby, 1785, Jens Jacobsen, Ebbelykke, 1783.
Kvinder: Birthe Godskes dt., Egebjerg, 1779, Lucie Peders dt., Gudmindrup, 1779, Inger Hans dt., Jyderup, 1780, Sidse Jens dt., Kollekolle, 1782, Kirsten Jørgens dt., Ebbelykke, 1783, Mette Jens dt., Gudmindrup, 1784.
- Husfolk*
Mænd: Hans Christensen, Hølkerup, 1779, Mads Larsen, Prejlerup, 1776, Svend Flindt, Ebbelykke, 1779, Jørgen Hansen, Veddinge, 1780, Jakob Andreasen, Overby, 1782, Michel Hansen, Nyrup, 1783, Anders Larsen, Kjeldstrup, 1784, Thye Bendtsen, Jyderup, 1784, Niels Jensen, Sneglerup, 1785, Per Persen, Egebjerg, 1785.
Kvinder: Maren Lars dt., Kollekolle, 1780, Bendte Hans dt., Sonnerup, 1785, Inger Marie Hans dt., Ubberup, 1782, Maren Lars dt., Nyrup, 1782, Maren Povels dt., Ubberup, 1781, Karen Peders dt., Kjeldstrup. *Husfolk med håndværk*
Mænd: Hjulmager Peder Sørensen, Hølkerup, 1792, hjulmager Jørgen Jacobsen, Jyderup, 1783.
Kvinder: Væverske Margrethe Lars dt., Rode, 1782, tjenestepige Johanne Lars dt. Egebjerggård, 1779.
Landsarkivet for Sjælland. Odsherreds gods skifteprotokol.
15. Rigsarkivet: Rentekammeret 2243.347. Kommissionen af 26. august 1732. Materialet består af tolderens og byfogedens optegnelse af samtlige købmænd og kræmmers beholdning af købmandsvarer i Nykøbing Sjælland.
16. Købmandsbøgerne er ikke bevaret, men vigtige oplysninger om købmandens udestående og gældsposter ved anskaffelse af varer findes omtalt i sagen om fallitboet efter købmand Niels Roeskilde med referencer til bøgerne. – Landsarkivet for Sjælland. Nykøbing Sj. Byfoged, afd. E, Skifte- og Overformynderivæsen, 1785-86.
17. Rigsarkivet: Rentekammeret. 2435.2. Markedslister 1776-99 for Nykøbing Sj., Holbæk og Kalundborg.

Markedsorienterte bondenæringer i Norge på 1700-tallet

af Anna Tranberg

I den norske debatten om den eldre bondeøkonomien har to hovedopfatninger av bøndenes holdninger til økonomisk virksomhet stått mot hverandre. Det tradisjonelle synet går ut på at bondeøkonomien fram til midten av 1800-tallet var sedvanebestemt og subsistensorientert. Produksjonen var ikke innrettet mot markedet, men mot selvforsyning, som var et mål og et ideal. Siktemålet var å få dekket husholdets "behov", ikke å frambringe et overskudd som kunne reinvesteres. Og det var bare som følge av ytre press at bøndene lot seg tvinge inn i markedsrettet produksjon og pengeøkonomi. Den andre oppfatningen ser på bondeøkonomien som dynamisk og markedsorientert. Bøndene utnyttet mulighetene som lå i markedsrettet produksjon, for siktemålet var å få størst mulig inntekt, der overskuddet blant annet kunne reinvesteres. Disse problemområder danner klangbunn for denne artikkelen.¹

Norge både var og er et av de land i Europa som stiller mest allsidig når det gjelder ressurser. Mens for eksempel Danmark i det vesentlige bare hadde jord, disponerte Norge i tillegg over utmark, fjell, skog, elver, fosser og fiskerikt hav. Naturrikdommene og etterspørselen etter norske produkter gjorde at landet fikk mange næringer utenom jordbruket. Gjennom de siste tre århundrer av foreningstiden med Danmark utviklet Norge en variert økonomi som var sterkt integrert i det internasjonale markedet. Fisk, trelast og bergverksprodukter som sølv, jern og kobber ble eksportert eller gikk til helstatens indre marked. Norges tilknytning til europeisk økonomi begynner på 1100-tallet med eksport av tørrfisk. Men med det skogfattige Nederlands etterspørsel etter norsk tømmer fra omkring 1500 starter "Den nye tiden" med ekspansjon i norsk næringsliv og utenrikshandel. Tre nye handelsnæringer utvikler seg: skogbruk, bergverksdrift og skipsfart.²

Anna Tranberg (født i Vestjylland 1939), cand. philol. i historie ved Universitetet i Oslo 1979. Førsteamanuensis ved Høgskolen i Telemark, 3800 Bø. Publisert bl.a. "Ledighed taales ikke." Plassfamilien på gardsarbeid", *Historisk tidsskrift* (norsk) 4/1990; *Korn og klasseskille. Ringsakboka* bd.III, 1660-1840, Ringsaker 1993; "Forretningsjordbruk på Hedmarken før 1850", *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, red. Anna Tranberg og Knut Sprauten, Oslo 1996.

På tross av det allsidige næringslivet forble Norge et bondesamfunn; omkring 1800 var 90 prosent av befolk-

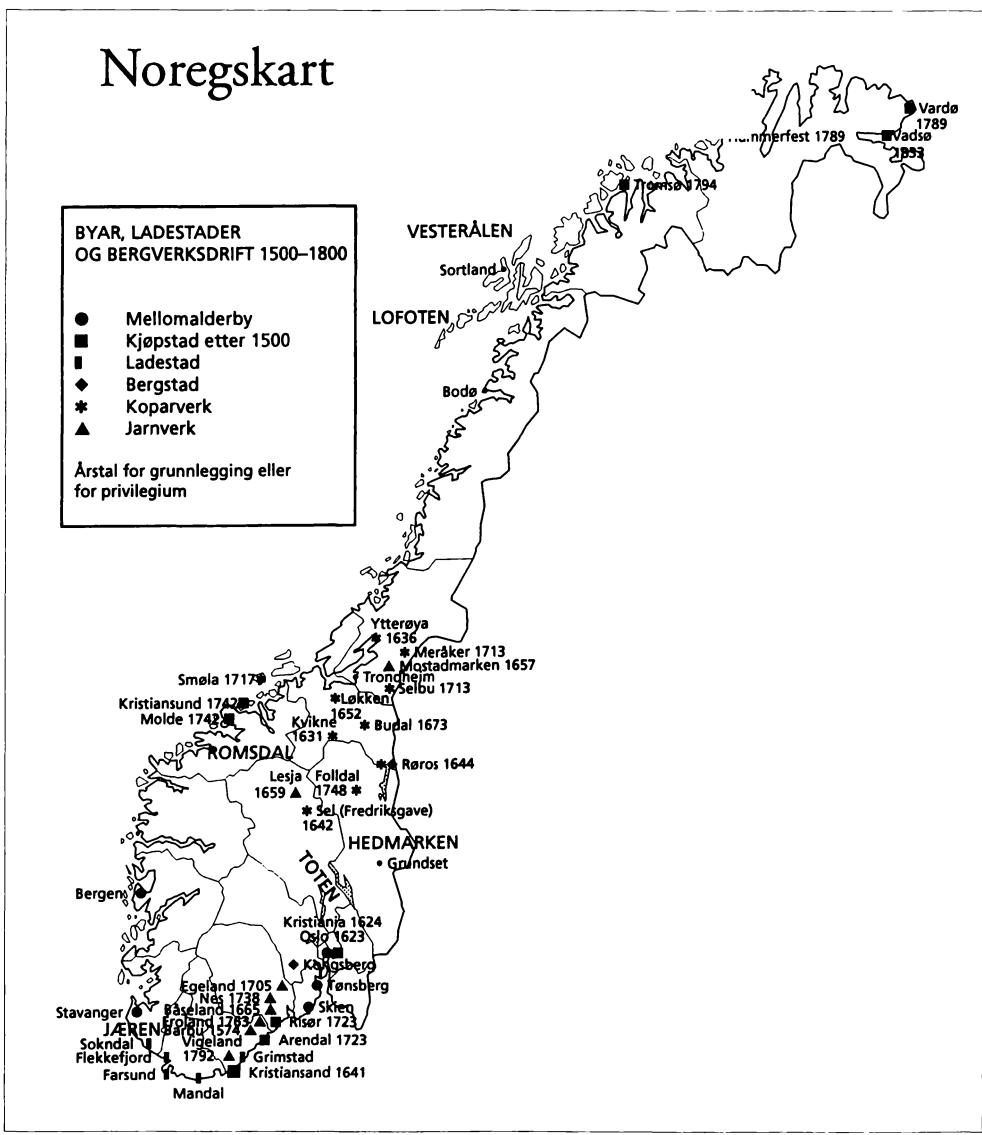
ningen tilknyttet bondesamfunnet. Dette har sammenheng med at bondehusholdene utførte hovedparten av

Noregskart

BYAR, LADESTADER
OG BERGVERKSDRIFT 1500–1800

- Mellomalderby
- Kjøpstad etter 1500
- ▣ Ladestad
- ◆ Bergstad
- * Koparverk
- ▲ Jarnverk

Årstal for grunnleggelse eller
for privilegium

arbeidet i de nye næringene. Det særpregede for den økonomiske virksomheten i det norske bondesamfunnet var og er derfor det store omfanget av yrkeskombinasjoner. Alle bondefamilier drev med jordbruk, men de fleste hadde andre næringer ved siden av, enten som hovednæring eller som binæring. Yrkeskombinasjonen økte i omfang fra 1500-tallet i takt med veksten i handelsnæringene.

Dette stod i sterk kontrast til Danmarks tradisjonelle jordbruksøkonomi bygd på et godseiersystem med hoveripliktige og stavnsbundne festebønder. Med sin eksportrettede økonomi og sine frie og selvstendige bønder framstod Norge som den moderne delen av dobbeltmonarkiet.

Hva eksport angår gikk Norge og Danmark i hver sin retning i løpet av 1600-tallet. Med sin nære tilknytning til det europeiske ekspansive handelsentrum i Nederland, og senere England, fortsatte Norges vekst i eksportnæringene gjennom "1600-tallets krise" og videre ut gjennom 1700-tallet. Omkring midten av 1600-tallet gikk Danmark derimot inn i en hundreårig lang stagnasjonsperiode, der den tidligere landbrukseksport ble etterfulgt av en tilbaketrekning til helstatens beskyttede indre marked, hvor Norge ble det viktigste avtakerland for korn.³

Store deler av landet ble involvert i eksportnæringene og dermed knyttet til verdensøkonomien. Fiske til eks-

port foregikk langs hele kysten fra Finnmark i nord til Rogaland i Sørvest-Norge. Skogen dekket store deler av det sønnafjelske – området sør for Dovre og øst for Lindesnes – med forgreninger til Vestlandet og nordafjells. Malm fantes i Sørøst-Norge og i Trøndelag. Foruten Bergen, som var landets eldste og største eksporthandelsby, ble skipsfarten til utlandet konsentrert til kjøpstedene og de nye havnebyer rundt Oslofjorden og nedover langs Agder-kysten. Hovedparten av de nye handelsnæringene var altså konsentrert til det sønnafjelske. Vi kan grovinndeles landsdelene etter næringslivet med utgangspunkt i naturgrunnlaget i et Fiskeri-Norge, et Bergverkverks-Norge, et Skogbruks-Norge og et Sjøfarts-Norge. Men skillet mellom landsdelene var flytende, og næringene overlappet hverandre, særlig skogbruk og bergverksdrift. Trøndelag omfattet alle fire næringer.

Naturgrunnlag, topografi, avstand til bergverkene og markedene, markedsf forhold og statens regulering av de nye næringer var bestemmende for hvilke næringer bondehusholdet la vekt på: fedrift, åkerbruk, fiske, skogbruk, transport, arbeid for bergverkene, sjøfart, handel eller husflid. Spesialiseringen økte gradvis, og de ulike distriktene utviklet sine særtrekk. Det ble derfor store forskjeller i livsgrunnlaget fra landsdel til landsdel, fra bygd til bygd, ja selv innen den enkelte bygd. Norges næringskart trådte fram som et lappeteppe.

Næringsmangfoldet og store forskjeller i rammebetingelsene gjør det problematisk å gi en generell beskrivelse av norske bondehusholds økonomiske virksomhet. Jeg har derfor valgt å avgrense denne artikkelen til bondehusholdenes deltakelse i bergverksdriften.

Bergverksnæringen er valgt som eksempel, fordi den kan kaste lys dels over sentrale sider ved bondehusholdenes økonomiske virksomhet, og dels over spørsmål som norske historikere har diskutert.

Følgende spørsmål vil bli stilt og forsøkt besvart: Hvor stort omfang hadde bondehusholdenes deltakelse i bergverksdriften? Hvordan var bondearbeidet organisert? Hva var siktemålet med den økonomiske virksomheten? Hvilken betydning fikk markedsorienteringen for bondeøkonomien og bygdesamfunnet?

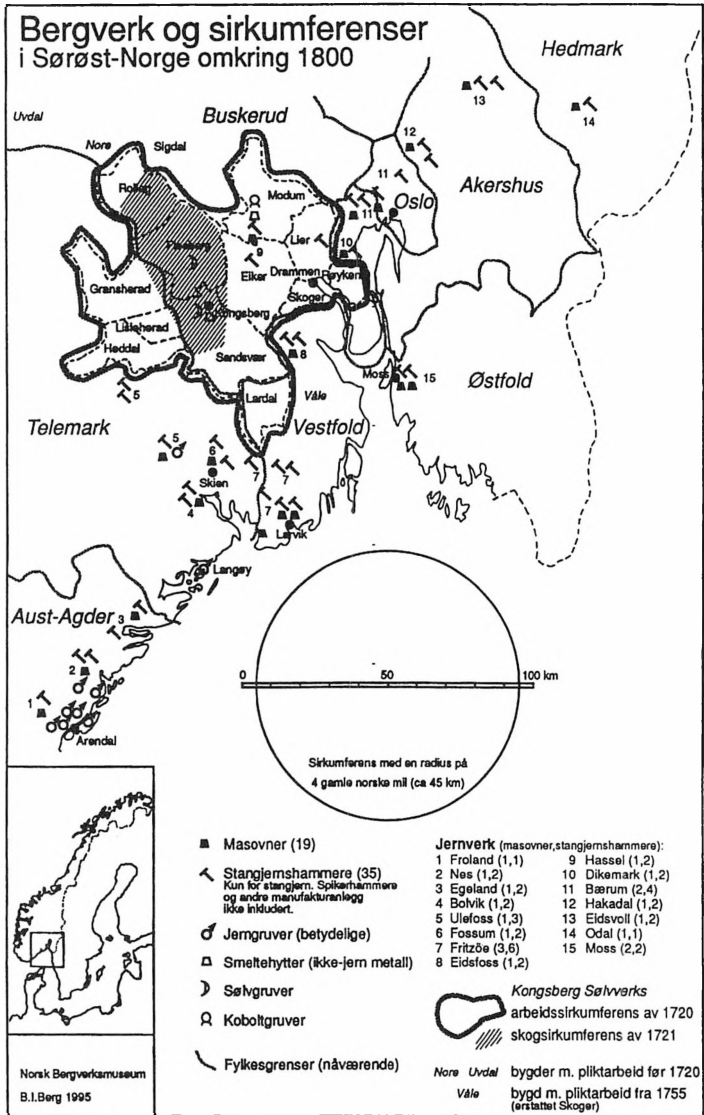
I de siste ti-årene er det gjort en god del empiriske undersøkelser av norsk bondeøkonomi i tidlig nytid. Materialet er presentert i artikler, bygdebøker (sognehistorier), regionalhistorier og avhandlinger. Men noen samlet oversikt er ikke publisert. I 1996 utkom artikkelsamlingen *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, der ni historikere presenterer lokale og regionale studier fra ulike områder av landet. Forfatterne har vært opptatt av å kvantifisere omfanget av den markedsrettede produksjonen og hvilken betydning

denne fikk for bondeøkonomien og bygdesamfunnet. Den økonomiske mentaliteten til bøndene blir også tatt opp. Jeg vil i det følgende for en stor del støtte meg til denne publikasjonen.⁴

Bergverk og bondeøkonomi

Bergverksdriften ble fast etablert på begynnelsen av 1600-tallet, den ble utvidet ut gjennom århundret og nådde sitt høydepunkt omkring 1800. Bergverksnæringen var basert på tre metaller, jern, kobber og sølv. Jernverkene ble anlagt i Oslofjordområdet, fra Moss i øst til Arendal på Agderkysten i vest, der også landets største jernmalmgruve lå. Omkring 1700 var 12 jernverk i drift og hundre år seinere 17. Produksjonen ble tredoblet i løpet av 1700-tallet. Kongsberg sølvverk som ble grunnlagt i 1624 og var det eneste av sitt slag, lå også på Østlandet. Verket utviklet seg raskt til å bli Norges største arbeidsplass; omkring 1770 var driften på sitt høyeste med 4000 gruvearbeidere, foruten bøndene. Kongsberg var landets neststørste by etter Bergen. Modum Blåfarververk ble opprettet i 1776. Kobbermalmen fantes i et avgrenset område i fjella i overgangen mellom Trøndelag og Sørøst-Norge. Røros kobberverk, opprettet 1644, var på 1700-tallet landets neststørste bedrift. På slutten av århundret var fem verk i drift. Omkring 1800 var det altså 24 bergverk. Vi skal her vesentlig konsentrere oss om kobberverkene og

Bergverk og sirkumferenser i Sørøst-Norge omkring 1800

om verkene i Buskerud, Vestfold og Telemark og i Aust-Agder.⁵

Gjennom statens nærings- og privilegiepolitikk fikk bergverkene både rett til naturressurser og til arbeid fra bøndene innen et område rundt verket, en sirkumferens. Alt sammen ble ytet mot betaling, og gårdene kunne få kompensasjoner i form av for eksempel skattelette eller fritak for soldatutskrivning. Verkene trengte store mengder skogprodukter i form av trekull, ved og ulike trematerialer, særlig var forbruket av trekull enormt, og spesielt ved jern- og kobberverkene. Privilegiene skulle sikre verkets behov for gårdenes råstoffer, arbeidskraft og hestekraft, og det til en gunstig pris. Bøndene produserte ved og trekull og fraktet det fram til verkene, og de transporterte malm, materialer og andre varer, og endelig skulle de ferdige produktene føres ut til havnene. Gårdenes hester ble ikke bare brukt til kjøring, men også til å drive maskiner ved gruvene.

Omfang

Hvor stort omfang hadde bondearbeidet? Vi har ikke presise tall for hvor mange bondehushold i Norge som fikk inntekter fra bergverkene, men de gav arbeid til flere bønder enn verksarbeidere. For å få et mål på omfanget kan man dels forsøke å beregne hvor mange som var involvert, og dels hvor mange dagsverk arbeidet omfattet ved enkelte verk. Vi skal se på noen eksempler.

Ved Kongsberg sølvverk var det totale forbruket av skogprodukter på 100.000 kubikkmeter i året under stordriften på slutten av 1700-tallet. Behovet for bondearbeid var derfor stort. De nærmest liggende gårder i de tre fylkene Buskerud, Vestfold og Telemark ble trukket inn i Sølvverkets interesseområde. Fra omkring 1720 var ca. 2.000 gårdsbruk pålagt pliktarbeid. Rundt 1800 var det 12.000 gårdsbruk i de tre fylkene. Antakelig var rundt 4.000 av dem, eller en tredjedel, involvert i arbeid for Sølvverket og de seks jernverkene, fordelt med halvparten på Sølvverket og halvparten på jernverkene.⁶ Ved Røros kobberverk arbeidet 1900-2000 verksarbeidere og bønder.⁷

Baring av mile. Fra fotoarkivet på Norsk Skogbruksmuseum.

I Aust-Agder lå verkene i et begrenset område. Omkring 1500 sirkumferensbønder stod for leveranser til de tre jernverkene i 1760-årene, men de leide med seg andre brukere for å utføre arbeidet. Det var altså flere enn arbeidssirkumferensbønder som hadde inntekter. Dessuten arbeidet en del for landets største kompleks av jerngruver ved Arendal med levering av ved og med malmfrakt til de østnorske jernverk. Man har beregnet at det var omtrent like mange årsverk i gruve- og jernverksdriften som trelasthandelen skapte for bøndene på hele Agder.⁸

Som eksempel på hvor tidkrevende det kunne være å utføre pliktleveran-

sen av kull, kan vi velge bygda Mykland på Agder. I 1769 var 48 brukere pålagt å levere så mye kull til Froland verk at hver bonde måtte arbeide i 102 dager for å oppfylle leveransen. Tar vi utgangspunkt i folketallet i bygda, får vi et annet uttrykk for hvor mye arbeid kulleveransen representerte. Dersom arbeidet ble fordelt mellom alle de 106 menn over 16 år i Mykland, måtte hver mann arbeide i 46 dager.⁹

Til slutt skal vi gi et eksempel på hvor omfattende bondearbeidet kunne være, både pliktarbeid og all slags frivillig arbeid. Ved de to jernverk i Asker og Bærum prestegjeld, Dikemark og Bærum jernverk, er det be-

Brenning av kullmile. Fra fotoarkivet på Norsk Skogbruksmuseum.

regnet at det ble utført 128.000 dagsverk hvert år i 1790-årene. Arbeidet ble utført innen et område som omfattet 1800 husstander og 10.000 mennesker. Om vi fordeler arbeidet, blir det 70 dagsverk pr. husstand i året. Men i virkeligheten arbeidet noen mye mer, andre mindre og noen slett ikke.¹⁰

Man har anslått at omkring 1800 arbeidet mellom 10.000 og 20.000 bondehushold for verkene.¹¹ På samme tidspunkt var det 78.000 gårdsbruk i hele landet. Det vil si at så mange som opp til 26 prosent av husholdene kan ha hatt inntekter fra bergverkene. Regner vi med 6 personer i hvert hushold, kan opp til 120.000 personer ha vært berørt.

Tvang og fritt valg

Vi har nå sett at svært mange hushold i Trøndelag og sønnafjells var involvert i bergverksnæringen. Nå skal vi se på hvordan arbeidet var organisert, og hvor interesserte bøndene var i denne tilleggsnæringen. Var arbeidet for verkene tvangsarbeid, eller var det noe de påtok seg frivillig? Og hvordan ble betalingen fastsatt?

Disse spørsmålene har vært omdiskutert. To syn, det positive og det negative, har stått mot hverandre. Det negative synet framhever privilegiene, tvangen og de "lave priser". Det andre synet legger mer vekt på den positive økonomiske betydningen kjørselen og leveransen hadde for bygdene.¹² Det

negative synet har sterk tradisjon i norsk historiografi.

Flere historikere har karakterisert sirkumferensarbeidet som tvangsarbeid. Dette er formelt sett riktig. Ifølge privilegiene var arbeidet en plikt, og verket skulle fastsette prisene. Men det avgjørende må være hvordan systemet virket i praksis. Og her kan det lett oppstå uenighet. Undersøkelser av ulike verk viser at privilegiene ble anvendt ulikt og at forholdet til bøndene varierte. Det var blant annet forskjeller i tvangselementet, i organiseringen av arbeidet, i priser og i måten disse ble fastsatt på, og endelig var det endringer over tid.

Helhetsinntrykket av de senere års verksundersøkelser fra 1700-tallet er at det i praksis viste seg vanskelig å håndheve privilegiene og organisere et effektivt bondearbeid ved bruk av rene maktmidler, og særlig ikke der det var konkurranse med trelasthandelen om utnyttelsen av gårdens råstoffer og arbeidskraft. Arbeidet ble mange steder ordnet ved frivillige avtaler, og bøndene visste hvilke midler de skulle ta i bruk for å fremme sine interesser.¹³

Ved Sølverket forekom tvang i visse perioder og ved visse typer kjørsel, men storparten av arbeidet ble organisert av verket på frivillig grunnlag og ved ulike grader av markedstilpassning og forhandlinger. En vanlig form var forpaktning, der prisen ble fast-

satt gjennom tosidige forhandlinger. Forpaktning skjedde også i form av anbud, der bøndene konkurrerte om å få anslaget. Dette var et rent markedsprinsipp med konkurranse. Mye av pliktarbeidet ble organisert av bøndene selv, og på eget initiativ. De betalte andre for å gjøre arbeidet, og de viderehandlet med kjørselsoppdrag. På tross av at utgangspunktet var pliktarbeid og privilegier, ble det i høy grad markedsmekanismene som rådde. Hovedparten av arbeidet skjedde til markedspriser, og prisene ble fastsatt ved forhandlinger eller i konkurranse bøndene imellom. Slik ble verkets behov for bøndenes produkter og tjenester mer et prisspørsmål enn et spørsmål om anvendelse av maktmidler.¹⁴

Ved kobberverkene og ved jernverkene i Agder var arbeidet organisert på annen måte, og tvangselementet var kanskje mer framtrødende, særlig når det gjelder Agder. I all fall er det det aspektet historikerne har lagt mest vekt på. Dette skal vi komme tilbake til. Fritzøe jernverk i Larvik grevskap i Vestfold var et unntak. Bruken av privilegier og tvang var utpreget og lønningene var forholdsvis lave, men her var også forholdene helt spesielle som følge av grevskapsrettighetene. I Jarlsberg grevskap, der det ikke var et slikt press, måtte verkene derimot betale bøndene markedspris. I sin *Vestfolds historie* er Øystein Rian altså "pessimist" når det gjaldt Larvik grevskap og "optimist" når det gjaldt Jarlsberg.¹⁵

Det var et gjensidig avhengighetsforhold. Bergverkene var helt avhengig av ytelsene fra bøndene, som igjen var avhengig av inntekter. Ved kobberverkene og i Buskerud, Telemark og Vestfold har vi flere eksempler på bøndenes aktivitet og samarbeid. De krevde bedre betaling og fremmet sine interesser ved klager, streik og andre former for prispress. Noen ganger vant de fram, andre ganger ikke. Verkene konkurrerte ofte, dels med hverandre og dels med trelasthandelen, om gårdenes skogressurser og arbeidskraft. Dette lærte bøndene å utnytte, og verkene erfarte at de i lengden ikke kom langt med tvang.

Gårdbrukerne påtok seg frivillig arbeid for verkene når de kunne få en "rimelig" pris, eller når det ikke var andre og bedre alternative inntektsmuligheter. Noen ganger ble det levert mer kull enn det pliktige og andre ganger mindre, slik som ved Froland verk på Agder. Tre gårder i Mykland produserte i en årrekke betydelig mer kull enn det pålagte, trolig fordi de ikke hadde andre muligheter for inntekter. De leverte forøvrig ikke av økonomisk "nødvendighet", for familiene satt i gode kår. På den annen side oppfylte verkets bønder ikke leveransen over flere år, sannsynligvis ble de tvunget til å øke den.¹⁶ Bøndene i Trøndelag var så sterkt interessert i å levere kull at de kranglet om å få levere til Røros. Fra å ha vært en plikt til levering ble det etter hvert betraktet som en rett. Men ulike former for

kjøring så de på som en pest og plage fordi betalingen var dårlig. I Selbu forsøkte bøndene selv å holde kobberdriften i gang i 1730-årene, da eierne gav opp å få driften lønnsom.¹⁷

I Eiker søkte gårdbrukere i 1711 om å bli lagt under sirkumferensen til Sølvverket. Ove Bjarnar viser hvordan en gruppe i denne bygda i høy grad utnyttet de ulike markedsmulighetene. Gårdbrukerne tok frivillig arbeid for flere verk og bygget opp et komplisert entreprenørsystem med underkjørere. Og de utnyttet muligheten til å presse prisene opp som følge av konkurransen om ressurser og arbeidskraft mellom verkene. Samtidig deltok de i trelasthandelen. Konkurransen mellom bønder om oppdragene var vanlig, og det forutsatte at de hadde ideer om "markedspriser".¹⁸ Eiker er et klart eksempel på hvordan bønder frivillig utnyttet de ulike markedsmulighetene og benyttet seg av prispress når anledningen bød seg. Og dette gjorde de uten at det var økonomisk "nødvendig". Men det motsatte var også tilfellet. Gårder eller bygder ble økonomisk avhengige av verket, fordi det ikke var andre inntektsmuligheter. Denne situasjonen kunne verket utnytte til prispress.

Hvilke tvangsmidler hadde så verkene?

De fleste jernverk og kobberverk hadde provianthus, der bønder og arbeidere kunne kjøpe korn og mange andre varer og handle på kreditt, dersom løn-

nen ikke strakk til. Verkene forskotterte dessuten allmuens skatter og gav ofte lån til ulike formål. Verket kunne altså fungere som en form for bank, i en bankløs tid. Tilsvarende system var også vanlig innen trelasthandel og fiskehandel, der bøndene stod i handelsrelasjon til en fast kjøpmann. Men ved Sølvverket var det annerledes, det hadde ikke provianthus eller forskotterte skatter eller gav lån. Tvertimot, det hendte at verket ikke klarte oppgjøret og kom i gjeld til bøndene. Det skjedde også andre steder.

Kreditsystemet og gjeldsbinding har vært omdiskutert. Noen historikere vektlegger de negative sidene. Verkene bandt gårdbrukerne i form av gjeldstrykk, noe som de var interessert i for å sikre seg trekull. Gjennom økonomisk press fikk de avhengige bønder som leverte tilstrekkelig og billige kull og som dermed stod svak i prisforhandlinger. Dessuten kunne verkseierne ta stor avanse i provianthuset.¹⁹

Historikere med et mer positivt syn vil si seg enige i at gjeldsbinding var et økonomisk maktmiddel som verkseiere nyttet seg av. Men de legger vekt på at kreditten skapte et gjensidighetsforhold som også allmuen hadde fordeler av. Kreditten hjalp bondefamiliene gjennom uår og vanskelige tider, og de slapp problemer med skattebetalingen. Trolig klarte disse familiene seg bedre i nødsår enn de som bare

drev åkerbruk og februk. Ved Sølvverket forekom ikke gjeldsbinding; her ble bøndene stimulert til innsats med priser og frivillige avtaler. Verket fikk da også sine kull. Flere historikere understreker at bergverkene foretrakk frivillighet basert på rimelig betaling framfor økonomisk tvang. Allerede fra midten av 1600-tallet var tvangselementet lite framtrедende ved jernverkene i Telemark. Bergamten mente at frivillighet basert på rimelig betaling var den beste framgangsmåte for å få bøndene til å levere kull. Verkene begynte å lokke med bedre priser med det resultat at det ble levert mer kull enn det pålagte, og at større konflikter uteble.²⁰

I en årrekke på slutten av 1700-tallet skyldte allmuen i Bærum store beløp til jernverket. Bare få hadde penger til gode. Verket drev en rommelig kredittpolitikk, også overfor tvilsomme betalere, men det kalkulerte med å måtte avskrive gjelden for de "uvisse" betalere. Harald Winge understreker at jernverkseieren følte og praktiserte et paternalistisk husbondansvar for bygdebefolkningen, noe som var av stor betydning under den tids samfunnsforhold. Tvangselementet i gjeldsbindingen tillegger han mindre betydning.²¹ Ved kobberverkene var politikken derimot at det ikke skulle utleveres mer varer enn det var dekning for i arbeidslønnen. Og det var ingen press på å ta ut lønnen i form av proviant. I normale avlingsår ble størstedelen tatt ut i form av kontan-

ter, mens det ble kjøpt mye korn i nødsår.²² I det tvangspregede Larvik grevskap var det annerledes; her måtte brukerne ta imot dyr stangjern framfor kontanter. Vi har ikke full oversikt over hvordan det forholdt seg med gjeldsbindingen, og hvor stor del av inntektene som ble tatt ut i form av kontanter. Uten tvil varierte det fra verk til verk og trolig også over tid. Men mye tyder på at det ble tatt ut mer i kontanter enn tidligere antatt.

Svaret på våre innledende spørsmål må bli at tvang og frivillighet kunne eksistere side om side ved det enkelte verk. Undersøkelsene viser at verkene praktiserte sine privilegier forskjellig, og et viktig poeng her er at begge parter hadde bruk for hverandre. Knut Mykland har tatt opp spørsmålet om tvangsaspektet ved Froland verk på Agder. Han påpeker at forholdet mellom verket og bøndene kan ses fra to ulike sider.²³ Og det er vel nettopp det må vi gjøre. På den ene siden har vi det tvangselementet som lå i privilegiene, og på den annen side representerte leveransene en ny næringsvei som bondebefolkningen var interessert i fordi den gav pengeinntekter. Graden av villighet var et prisspørsmål.

Betydning

Hvilken betydning fikk da arbeidet ved bergverkene for bondehusholdet og bygdesamfunnet? Vi skal også her trekke inn andre attåt næringers innflytelse. Handelsnæringene var epo-

kegjørende for Norge, og deres innvirkning på bondesamfunnet, som er vårt tema, var så betydelige at vi her bare kan ta for oss noen momenter.

Kjønnsarbeidsdelingen ble påvirket, og dette var forutsetningen for at mennene kunne utnytte de nye arbeidsmuligheter. I bondesamfunnet gav de nye næringene først og fremst arbeid til menn. Men kvinner kunne også delta, for eksempel i kullproduksjonen som gjerne krevde flere personer.²⁴ Hovedprinsippet var likevel at mennene brukte vinteren og tiden mellom onnene i sommerhalvåret på seilskuten, i fiskebåten, i skogen eller på transportsleden, mens bondekona drev gårdsbruket sammen med barn, eldre og eventuelle tjenestejenter. Hun hadde stort ansvar for husholdsøkonomien, og i alle typer hushold var februket helt og holdent kvinnearbeid. I fiskerbondehushold og sjøfartsbondehushold hadde mannen for eksempel lite med gårdsdriften å gjøre. Arbeidsdelingen var tilsvarende i plasshusholdet. Helt opp til i dag har kvinner stått sterkt i norsk jordbruk, sterkere enn i Danmark. Yrkeskombinasjonen og kjønnsarbeidsdelingen betydde en jevnere sysselsetting året rundt for alle medlemmer i husholdet. Sesongarbeidsløshet som er kjennetegn for eldre tids internasjonale jordbruk, var det lite av i det norske bondesamfunnet.²⁵

I debatten om bergverkenes betydning er det blitt påpekt at gårdene

kunne ha tjent bedre penger på sine skogressurser uten bergverkene.²⁶ Innen skogsirkumferensen hadde verket førsterett til skogressursene, slik at gårdene ikke fritt kunne selge tømmer. Dersom verket hadde bruk for tømmer, fikk gårdene lavere inntekter enn de ellers kunne ha fått, da verkets priser gjerne lå lavere enn kjøpmennenes. Historikere med et mer positivt syn mener det var mer betydningsfullt at gårdene nå fikk utnytte sin skrapskog, små trær, til kull og ved, en skogressurs som det tidligere ikke var avsetning for. Fordelene var altså bedre ressursutnytting, ny inntektskilde og bedre utnytting av arbeidskraft og hestekraft. Og selv om betalingen skulle være "lav", så gav det inntekter som man ellers ikke kunne ha fått. Men det måtte slites for pengene, og det mer enn før.

De nye næringene gav levebrød til flere mennesker. Folketallet i landet ble fordoblet fra 1660-årene til 1801, men fram til midten av 1700-tallet skjedde det meste av veksten i det sønnafjellske og i kobberdistriktene nordafjells, mens Kyst-Norge nesten hadde stagnasjon. Og bosetningen ble utvidet, "...nu leve mange tusinde Siæle her i landet paa Stæder hvor icke nogen Siæl formedelst deres Ufrugtbarheds Skyld kunde, hvis her ingen Bergvercker vare".²⁷

Befolkningsøkningen førte til en sosial differensiering ved at stadig flere ble skjøvet ned i en ny underklasse, plass-

folk (husmenn). Plassfolk fikk leie et jordstykke eller hus hos en gårdbruker mot å arbeide på gården for leien og ellers spe på inntekten fra plassjordbruket med ulikt arbeid. Plassfamiliens pliktarbeid på gården varierte. Mange plassmenn hadde selvstendig arbeid i de nye næringer, men kanskje vel så mange fikk seg arbeid indirekte, nemlig gjennom gårdbrukerne. I den eldre norske bondeøkonomien spilte lønnsarbeid en avgjørende rolle. Familiebruket som dominerende form hører til i det moderne jordbruket.²⁸ Leid arbeidskraft gav gårdene større sjanse til å utnytte de muligheter som markedsproduksjonen representerte, mange la da også opp sin produksjon etter dette.²⁹

Gårdbrukerne leide tjenestefolk, plassfolk eller dagleiere som for eksempel utførte gårdens arbeid for bergverket. Man kan da lure på i hvilken grad bøndene profiterte på arbeidskraften sin. Gårdene rundt Selbu kobberverk lånte tjenestedrengene sine ut til verket mot en fast godtgjøring. I 1747 var 60 prosent av gruvearbeiderne drenger. Men noen bønder betalte ikke den lønn de hadde avtalt med tjenerne sine, slik at arbeidsinnsatsen ble dårlig. Verket måtte true gårdbrukerne med at de ikke fikk sin lønn dersom de ikke betalte det de var blitt enige med drengene om.³⁰ Den økonomiske virksomheten hos kornbøndene på Hedmarken var helt og holdent basert på leid arbeidskraft (se nedenfor). De driftige fiskebønder i

Haram prestegjeld på Sunnmøre satset på større tjenerhold for å øke inntektene, og de lokket med bedre lønninger enn andre steder.³¹ Også på Eiker var leid arbeidskraft en forutsetning for gårdenes store engasjement i attåttnæringene, og mange bønder tjente godt med penger på virksomheten. På den annen side var det så store arbeidsmuligheter i distriktet at det må ha vært konkurranse om arbeidskraften. Vi finner plassfolk i alle mulige yrkeskombinasjoner, og noen av disse hadde også god økonomi.³² Det tyder på at den store etterspørselen etter arbeidskraft i dette aktive distriktet førte til lønnsøkning og dermed bedre levekår for arbeidsfolk. Dette skjedde i all fall i Haram. Vi savner flere undersøkelser både når det gjelder spørsmålet om lønnsøkning og om bøndenes fortjeneste av arbeidsfolka sine. Sammenhengen mellom utbredelsen av plassvesenet og attåttnæringene er heller ikke helt klarlagt.³³ Momentet med leid arbeidskraft er trukket inn i den teoretiske debatten om norsk bondeøkonomi.³⁴

De nye næringene fikk betydning for andre bondehushold enn verksbønder. De som ikke var involvert i disse næringene, satset i stedet på produksjon av landbruksvarer til et voksende innlandsmarked. Bondehusholdenes spesialisering førte til økende handel med jordbruksvarer bygdene imellom, og byer, bergverker og markedsplasser ble store avtakere.³⁵ Regioner og

bygder ble integrert i en regional arbeidsdeling og et regionalt handelssystem med ferdselsveier langs vassdrag, over fjell og gjennom daler.³⁶

Bergverkene, særlig Kongsberg, Røros og Kvikne, fikk store ringvirkninger. Foruten byttehandel bygdene imellom drev bøndene på Sunnmøre og Møre og i Romsdal langdistansehandel med krøttervarer og fisk med Røros og Kvikne, Trondheim og Bergen og med markedsplasser.³⁷ Avstandene virket ikke avskrekkende, helt fra Sogn på Vestlandet ble det på 1700-tallet ført betydelige leveranser av smør til Røros.³⁸ Fra Vestlandet kom bøndene på ukelange reiser over fjellet med slaktefe, smør, ost, tresko og talg (til belysning i gruvene) til Kongsberg, Drammen og Christiania.³⁹ Vi vet at innlandshandelen var omfattende og at den må ha vært lønnsom og gitt gode inntekter, men vi har få opplysninger som gir eksakt dokumentasjon. 43 bønder fra Hardanger på Vestlandet leverte i året 1744 til sammen 16,2 tonn talg til Kongsberg sølvverk, og dette var mer enn det kvantum som var avtalt på forhånd. For dette fikk de utbetalt 2700 riksdaler. Hardingene konkurrerte om å få levere talg, for de hadde "...Overhang til at komme i Drift og at fortjene sig en Skilling, om muligt".⁴⁰ Hvis vi tenker oss at hver kløvhest var lastet med 160 kg talg på den 300 km lange strabisøse strekningen over fjellet til Kongsberg, kan vi lettere forstå ikke bare omfanget av handelen, men også

bøndenes engasjement og deres økonomiske interesser.

I tillegg til handelen med bergverkene må vi naturligvis fremheve handel med byene, spesielt med Bergen, som var det største lokale marked i Norge. Gårdene på det sentrale Vestlandet som var forholdsvis små, tilpasset jordbruksproduksjonen og kostholdet til etterspørselen på Bergensmarkedet. På begynnelsen av 1700-tallet kan ca. 30 prosent av den samlede matvareproduksjon i Nord- og Midhordland ha gått til markedet, og dette var tilstrekkelig til å forsyne bergenserne med krøttermat. Noe gikk også til eksport.⁴¹

Endelig skal vi ta for oss et distrikt preget av storgårder som baserte sin økonomiske virksomhet på markedsrettet salg av jordbruksvarer, nemlig Hedmarken fogderi på østsiden av Norges største innsjø, Mjøsa.⁴² Dette fogeriet var det eneste på Østlandet der næringsgrunnlaget på 1700-tallet ensidig var basert på jordbruk. Store gårder med landets beste åkerjord utviklet fra midten av 1600-tallet og framover et spesialisert handelsjordbruk med korn, brennevin og til dels tekstiler som de viktigste salgsvarene. Virksomheten var basert på leid arbeidskraft, plassfolk og tjenere, og for å kunne utnytte markedets muligheter ble arbeidsplikten for plassfamiliene etter hvert utvidet. I Danmark reagerte godseierne tilsvarende ved å skjærpe hoveriet for sine festebønder.

Distriktet ble indirekte integrert i handelsnæringene bergverksdrift og trelast. Europeisk etterspørsel og konjunktorene i disse næringene skapte ringvirkninger for kornproduksjonen på Hedmarken. Gode tider for trelastnæringen slo ut i større etterspørsel etter korn fra skogsbygdene, som da la mindre vekt på jordbruket for i stedet å tjene penger på skogen. Varene ble avsatt på Røros og til dels Kongsberg, på ulike årlige markedsplasser, i byene Christiania og Trondheim og til skogbruksbygder. Hvor mye korn ble solgt? Omkring 1800 solgte fogderiet omkring 30.000 tønner korn. Dette tilsvarer årsforbruket for 10.000 personer. Det vil si at hedmarkingene kunne dekke kornbehovet til Christianias befolkning. Beregnet etter en middelpriis på fire riksdaler tønna blir inntekten 120.000 riksdaler. Gårdenes totale offentlige utgifter kom på 35.000 riksdaler. Gårdbrukerne høstet fortjenesten av arbeidsfolkens innsats. Overskuddet ble brukt på to hovedområder: til bedring av levestandarden og til investering i gårdsdriften for å fremme produksjonen. De som tjente godt på virksomheten, drev dessuten med pengeutlån.

Innlandshandelen forekom dels som byttehandel og dels som kontanthandel. Storparten av handelen skjedde uten fordyrende mellomledd, da bøndene for det meste selv stod for omsetningen. Men vi bør kanskje understreke at omsetningsformen varierte. Noen bønder slo seg opp som handels-

menn ved oppkjøp av varer og slaktefe. Kvinnene stod for en meget stor del av vareproduksjonen, og vanligvis drog mannfolka på handelsreise, mens kvinnene ordnet opp med gården hjemme. Innlandshandelen og den regionale arbeidsdelingen er forholdsvis lite utforsket, her venter mange oppgaver for granskere.

La oss nå se på hvor store inntekter verksbøndene hadde.

Ved kobberverkene var inntektene større enn verdien av kornproduksjonen, og de var langt høyere enn skattene. I 1750-årene var utbetalingene omkring 150.000-160.000 riksdaler årlig. Dette tilsvarer i verdi til mer enn den samlede kornproduksjon i hele Trondhjem stift og til 55-60 prosent av de ordinære årlige skatteinntektene fra hele Norge i tiden 1760-1779. I Strinda og Selbu fogderi var de årlige skatteinntektene 1760-1779 omtrent 60 prosent av de årlige utbetalinger til bergverksarbeidere og bønder. I kobberverksbygda Selbu, der alle voksne menn arbeidet for verket, sildret det i gjennomsnitt fem riksdaler ut til hver person i bygda i 1722, det tilsvarer halvannen kuverdi.⁴³

Ved Sølvverket er det gjort beregninger for 1744. Utbetalingene til sirkumferensbøndene tilsvarte omtrent omsetningsverdien av kornproduksjonen i Buskerud amt. Til dette må vi bemerke at i de fleste bygder var februk

viktigere enn åkerbruk. Sammenligningen med skattene viser at de samlede skattebetalingene kun lå på en fjerdedel av de samlede kjørselsinntekter i hele arbeidsirkumferensen. I Numedal og Sandsvær betalte f.eks. kjørselsbøndene i gjennomsnitt 3 riksdaler årlig i skatt pr. bruk, mens kjørselsinntektene fra Sølvverket utgjorde ca. 39 riksdaler pr. bruk. Den gjennomsnittlige inntekten pr. bruk varierte bygdene imellom fra 7 til 53 riksdaler. Også innen bygdene var inntektene ulikt fordelt. I Eiker hadde de største gjøpeldrivere (gjøpeldring = hestevandring) en årsinntekt på 240 riksdaler, flere hadde over 100, mens den laveste inntekt lå på to riksdaler.⁴⁴

Ved Froland verk på Agder var utbetalingen for kulleleveranser i 1769 til bøndene i Mykland det tredobbelte av det de betalte i skatt. Inntekten av kulleleveranser for samtlige 500 bønder ved verket er anslått til 15.000 riksdaler. Dette blir i gjennomsnitt 30 riksdaler. Men Gustav Sætra mener at slike regnestykker blir skrivebordsnotater, for i praksis fikk inntektene ikke den økonomiske betydning som tallene skulle tyde på. Grunnen var kreditthandelen. Men likevel ble det da noe igjen til korn, salt, brennevin og tobakk.⁴⁵

Økonomiske mentaliteter

Det kan ikke herske tvil om at inntektene fra attåtønæringene må ha hatt stor økonomisk betydning, både

for det enkelte hushold og for de berørte bygdesamfunn. Øystein Rian har anslått verdien av hele den norske eksporten omkring midten av 1600-tallet. Når vi deler den inntekt som tilfalt bøndene på alle bondehushold dreier det seg om 20 riksdaler til hver familie.⁴⁶ Et så grundig regnestykke er ikke gjort for 1700-tallet,⁴⁷ men beløpet vil bli betydelig høyere, og det vil være mer igjen, når skattene er betalt. Vi trenger flere undersøkelser som kvantifiserer den økonomiske betydningen for husholdene. Men hva gikk inntektene fra de markedsorienterte næringene til, og hva var siktemålet med den økonomiske virksomheten?

Inntektene ble anvendt på tre hovedområder. For det første til nødvendige utgifter, slik som skatter og offentlige avgifter, jordleie, renter og subsistensvarer. For det andre ble det kjøpt luksuspregede varer og statussymboler og boligstandarden ble forbedret. Denne form for anvendelse av overskuddet tok sikte på å høyne levestandarden og statusen. For det tredje ble overskuddet investert i driftsmidler med sikte på høyere inntekter eller samlet opp som kapital med tanke på senere investering. Inntektenes størrelse og anvendelsen av overskuddet – og dermed motivet for den økonomiske virksomheten – varierte ikke bare over tid, men også geografisk og fra hushold til hushold.

Gjennom flere hundre år har norske bondehushold produsert både til eget

forbruk og for markedet. Pengeinntekter var nødvendige for å kunne betale offentlige krav og for å tilfredsstillte grunnleggende behov. Historikerne har ført til dels harde debatter om norsk bondeøkonomi gjennom flere tiår, og den er enda ikke slutt. De har ulike oppfatninger av flere sentrale sider ved den eldre bondeøkonomien, men her kan vi bare ta opp et par momenter.

Man er enige om at det ble drevet markedsrettet produksjon. Uenigheten gjelder omfanget av markedsori-

I bygdene nær Bergen ble overskuddet av handelen investert i sølv. Det gav både trygghet og status. Foto fra Billedsamlingen ved Universitetsbiblioteket i Bergen.

enteringen, altså hvor sentralt markedssektoren stod i bondeøkonomien. Det andre diskusjonstemaet, som har sammenheng med det første, gjelder spørsmålet om hvor interessert bøndene var i å utnytte de mulighetene som markedsproduksjonen medførte, altså deres motiver og økonomiske mentalitet. Spørsmålene kan presiseres slik: Når skjedde overgangen fra en subsistensorientert økonomisk tenkemåte til en mer kapitalistisk tenke- og handlemåte, der bondeøkonomien var strategisk tilpasset markedet? Ble mulighetene for økt markedsorientert produksjon utnyttet når rammebetingelsene var til stede, eller skjedde dette bare under en eller annen form for press? Var bøndene sedvanebestemte og innstilt på stabilitet, slik at de trakk seg tilbake når de grunnleggende behov var dekket, eller var de dynamiske og søkte etter høyest mulig inntekt for å legge opp kapital eller for å reinvestere? Omkring disse spørsmålene går debatten.⁴⁸

Siden vi har få kilder som uttrykker noe bestemt om bøndenes motiver for den økonomiske virksomheten, må vi trekke våre konklusjoner dels på grunnlag av hvordan bøndene reagerte og dels på grunnlag av formuesutviklingen. På bakgrunn av foreliggende forskning vil jeg hevde at bøndene ønsket å forbedre levestandarden og trolig siktet mot å overlevere gården til neste generasjon i bedre stand enn de selv overtok den. Derfor ble mulighetene for markedsorientert produksjon

utnyttet, når rammebetingelsene var til stede. Drivkraften var da bedre levekår og status, og ikke ytre press.

Ovenfor har vi sett at på 1700-tallet lå inntektene i mange bondehushold langt over de utgifter som måtte til for å dekke grunnleggende behov og nødvendige utlegg. Dette gjelder først og fremst hushold i Trelast-Norge, Bergverks-Norge og Sjøfarts-Norge, her var formuesframgangen større som følge av bedre rammebetingelser enn i store deler av Kyst-Norge.⁴⁹ Denne forskjellen kan trolig føres tilbake til 1600-tallet.⁵⁰ Også områder med utstrakt innlandshandel hadde overskudd. Overskuddet avspeiler seg i økende forbruk av luksuspregede varer (tobakk, te, kaffe, danske bolsterdyner, indiske bomullsstoffer), i statussymboler (sølv, jernovner, kirkesleder, golvure) og i bedre boligforhold.⁵¹ Og særlig fra siste halvparten av 1700-tallet registrerer vi investering i driftsmidler, slik som arbeidskraft, gardkjøp, skogkjøp, nye driftsbygninger, jernredskaper, jordforbedring og så videre. Denne form for re-investering slo særlig sterkt ut i bygder, eller mer presist i hushold der mulighetene for markedsrettet produksjon var gunstige. For eksempel slik som på korngårdene på Hedmarken, hos de allsidige gårdbrukere på Eiker og hos fiskebøndene i Haram prestegjeld på Sunnmøre. Flere Eiker-bønder fikk så stort overskudd av kjørsel, jordbruk og skogbruk at de investerte i lokal småindustri. Dette er klare ek-

sempler på dynamiske bygdesamfunn med høy grad av markedsintegrering, og der det skjedde en endring i den økonomiske mentaliteten. På den annen side har vi bygdesamfunn som ikke hadde så gunstige forutsetninger for markedsrettet produksjon. Slike samfunn vil derfor framstå som mer eller mindre sedvanebestemte og stabile. Men det gir oss ikke grunnlag for å hevde at dette var en ønsket og villet situasjon.

Så har vi spørsmålet om bøndene gikk inn i markedsrettet produksjon av fri vilje, eller om staten med sin merkantilistiske politikk tvang dem til å bli markedsorientert?

Denne problemstillingen reiser Gustav Sætra i sin artikkel om markedsøkonomien på Agder. Han mener at den aktive stat klarte, gjennom krav om større skatter og båndlegging av bøndenes arbeidskraft i de nye næringene, å tvinge bøndene til å bli markedsorienterte, de gikk altså ikke inn av fri vilje.⁵² Til dette kan det bemerkes at bøndene fra 1500-tallet engasjerte seg frivillig i trelasthandelen. Det kan for øvrig påpekes at de skjerperte kravene ble en spore til innsats og førte til dynamikk i økonomien. Øystein Rian har reist dette betimelige spørsmålet: "Kan det ha vært slik at jo mer bøndene ble presset, og jo flere arbeidsmuligheter som åpnet seg for dem, jo mer tilbøyelige ble de til å prioritere arbeid framfor fritid og stifte familie tidlig framfor å vente til det

høvde (passet) sett ut fra slektens strategi?”⁵³

Norske historikere som har arbeidet med eldre bondeøkonomi har vært mer opptatt av empiri enn teori. Debatten har vist at det er behov for større teoribevissthet og en teoriavklaring. Ikke minst er forklaringsmodeller fruktbare når vi skal tolke våre empiriske observasjoner.

Arnved Nedkvitne har i sitt store arbeid om norsk fiskebondeøkonomi prøvet to modellens relevans ved å konfrontere dem med sin empiri. De to forklaringsmodeller er delvis skissert i innledningen til denne artikkel. Nedkvitne konkluderer med at førindustrielle fiskerbønder “...handlet etter to ulike “økonomiske mentaliteter” alt etter som de produserte for eget forbruk eller for salg. I det første tilfellet gjaldt det å tilfredsstille et bestemt behov, hverken mer eller mindre. I det andre tilfellet ønsket de høyest mulig produksjon fordi behovet deres for kjøpevarer var ubegrenset. Den “økologiske” og “klassiske” modellen kaster lys over to økonomiske mentaliteter som fantes side om side i hodet på hvert enkelt fiskerbonde.”⁵⁴

Det er nå tid for en konklusjon. Overgangen fra naturalhusholdsøkonomi til pengeøkonomi har pågått helt opp mot vår egen tid. Omformingen av en subsistensorientert tenkemåte til en tenke- og handle-

måte, der bondeøkonomien var styrt av markedet skjedde gradvis og til forskjellig tid i forskjellige deler av landet. Ja, ikke bare innen den enkelte bygd kan vi finne ulike økonomiske mentaliteter på samme tid, men også inne i hodet på den enkelte bonde. Denne variasjonen i økonomiske mentaliteter har sammenheng med næringsmangfoldet og de store forskjeller i rammebetingelsene. Forskningen framover må ta utgangspunkt i dette. Atle Døssland og Ragnar Myking har gjort seg tanker om veien videre.⁵⁵ De påpeker at vi må “... finne fram til de faktorer som over tid var i stand til å endre den økonomiske tenkemåten til aktørene, og vi må utvikle en teori som kan ta opp i seg slike endringsfaktorer... Innfallsvinkelen bør trolig være en aktørmodell der det enkelte husholdet gjør individuelle strategiske valg basert på den kunnskapen de har tilgang til og ut fra de mål de mener seg best tjent med. Endrete rammevilkår forklarer da endret oppførsel hos aktørene.” Det siste finnes det for øvrig flere eksempler på i *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*.

Jeg tror at en vesentlig grunn til at historikerne har ført så langvarige og heftige diskusjoner, har sammenheng med det store mangfoldet i eldre norsk bondeøkonomi. Enhver kan finne observasjoner som kan underbygge sin egen forklaringsmodell. Men mye tyder på at vi nå er i ferd med å sette kjepphestene på stallen.

NOTER

1. *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, red. Anna Tranberg og Knut Sprauten, Oslo 1996 (forkortes senere NBØ 1996), s. 7-11.
2. Om norsk utenrikshandel og dens betydning på 1600-tallet, se bl.a. Øystein Rian: "Norsk utenrikshandel i krigenes Europa i 1600-årene", *Søfart Politik Identitet. Festskrift til Ole Feldbæk*, Kbh. 1996, s. 117-126.
3. Ole Feldbæk: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Herning 1993, s. 71ff.
4. NBØ 1996 (se note 1).
5. Følgende artikler fra NBØ 1996 er benyttet i dette kapittel: Ove Bjarnar: "Marknadens posisjon – Økonomien hos Eikerbøndene ca. 1650-1850", s. 31-46, og Bjørn Ivar Berg: "Bergverk og bondeøkonomi i Buskerud, Vestfold og Telemark", s. 47-63, og Gustav Sætra: "Markedsøkonomi i Agders bygder 1650-1850", s. 64-81, og Knut Sprauten: "Bondeøkonomi og koparverka nordafjells 1720-1760", s. 135-148.
6. NBØ 1996, Berg (se note 5) s. 52, 60.
7. Sverre Steen: *Det norske folks liv og historie gjennom tidene*, bind VI, Oslo 1932, s. 244. Antall verksbønder er visst ikke kjent.
8. NBØ 1996, Sætra (se note 5) s. 78-80.
9. Knut Mykland: "Sirkumferensbonden", *Jernverk på Agder*, Agder Distrikthøgskoles skrifter 1986:3, s. 52, Kristiansand.
10. Harald Winge: *Asker og Bærum til 1840*, Oslo 1983, s. 270-274.
11. *Norsk økonomisk historie*, red. Ståle Dyrvik m.fl., Oslo 1979, s. 174 (forkortes senere NØH 1979).
12. Bjørn Ivar Berg: *Riksdaler på sledeføre. Hestekjørsel ved Kongsberg sølvverk i første halvdel av 1700-tallet*, hovedoppgave, Universitetet i Oslo 1982 (trykt), s. 1-5, 304-311.
13. NBØ 1996, Berg (se note 5) s.50
14. NBØ 1996, Berg s. 50-55, og Bjarnar s. 35 (se note 5).
15. Øystein Rian: *Vestfolds historie. Grevskapstiden 1671-1821*, Vestfold fylkeskommune 1980, s. 251-256, 302-303.
16. Mykland 1986 (se note 9).
17. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 137-138, 142.
18. NBØ 1996, Bjarnar (se note 5).
19. Ingeborg Fløystad: "Jernproduksjonen på 1700-tallet, noen data og problemer", *Historisk tidsskrift* (norsk) 61. bind, 4/1982, s. 360-382, og Anne-Hilde Nagel: *Privilegiene til Froland verk*. Hovedoppgave, Bergen 1974, og samme: "Ekspropriasjon og tvangsarbeid. Et jernverk blir til", *Jernverk på Agder*, Agder Distrikthøgskoles skrifter 1986:3, s.7-48., Kristiansand, og samme: "Opphevelsen av bøndenes pliktarbeid for de norske bergverkene", *Historisk tidsskrift* (norsk), 66. bind, 4/1987, s. 496-511, og NBØ 1996, Sætra (se note 5) s. 80-81.
20. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 147, og Berg (se note 5) s. 50, 62, og Øystein Rian: *Den nye begynnelsen 1520-1660*, Aschehougs Norgeshistorie, bind 5, Oslo 1995, s. 202-203, og Øystein Rian: *Bratsberg på 1600-tallet. Stat og samfunn i symbiose og konflikt*, Oslo 1997, s. 364-366, 384-387, og NØH 1979 (se note 11), s. 174, 249.

21. Winge 1983 (se note 10), s. 274-278 .
22. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 139-142.
23. Mykland 1986 (se note 9).
24. Jan Martin Larsen: "Det var kølatrafikken som heldt liv i dom", *Årbok for Norsk Skogbruksmuseum*, Elverum 1996, nr. 14, 1993-1996, s. 109.
25. NØH 1979 (se note 11), s. 246.
26. Berg 1982 (se note 12) s. 310, og Mykland 1986 (se note 9) s. 64-67.
27. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 146.
28. Stein Tveite: "Lunden, Chayanov og familiebruket", *Heimen* 1/1997, s. 57-58.
29. Se Tranberg (se note 36), Bjarnar (se note 5) og Døssland (se note 36) i NBØ 1996.
30. NBØ 1996, Sprauten (se note 5) s. 136.
31. NBØ 1996, Døssland (se note 36), s. 134.
32. Ove Bjarnar: *Eikers historie*, bd III, Øvre og Nedre Eiker kommuner 1994, s. 166-171.
33. Ståle Dyrvik: "Husmannsvesenet i Norge – regionale mønster", *Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid*, red. H. Damgaard og P.G. Møller, Odense 1989, s. 93-105.
34. Stein Tveite: "Lunden, Chayanov og familiebruket", *Heimen* 1/1997, s. 57-58 og Kåre Lunden: "Norsk bondeøkonomi i "førindustriell tid", *Heimen* 3/1996, s. 235-247.
35. Stein Tveite: *Jord og gjerning*, Kristiansand 1959, s. 31-72. Gjenoptrykt i utvalg som *Norsk landbrukshistorie*, Ås 1975. Tveite skisserer her grunntrekkene i regional arbeidsdeling og handel, og Rian 1995 (se note 20), s. 196-197 .
36. NBØ 1996, Anna Tranberg: "Forretningsjordbruk på Hedmarken før 1850", s. 13-30; Birger Lindanger: "Bønderne har temmelig Indsigt og Skjøn". Bondeøkonomi på Nord-Jæren på 1600- og 1700-tallet", s. 82-95; Ragnar Myking: "Byen og omlandet. Vestlandsk hushaldsøkonomi på 1600- og 1700-tallet", s. 96-116; Atle Døssland: "Økonomi og marknad i Møre og Romsdal på 1700-tallet", s. 117-134. Se også Døssland og Myking: "Meir om norsk bondeøkonomi", *Heimen* 1/1997, s. 59-62.
37. NBØ 1996, Døssland (se note 36), s. 128-130.
38. Arnfinn Kjelland: "Ljåen eller krøttermulden?", *Innsikt og Utsyn. Festskrift til Jørn Sandnes*, Skriftserie fra Historisk institutt, nr. 12, Trondheim 1996, s. 272.
39. NBØ 1996, Myking (se note 36), og Berg (se note 5), s. 61.
40. Berg 1982 (se note 12), s. 282-284.
41. NBØ 1996, Myking (se note 36), og Døssland og Myking, *Heimen* 1/1997 (se note 36), s. 59-60.
42. NBØ 1996, Tranberg (se note 36), s. 13-30, og samme: *Korn og klasseskille. Ringsakboka bind III, 1660-1840*, Brøttum, Ringsaker og Veldre historielag 1993.
43. NBØ 1996, Sprauten (se note 5), s. 145.
44. NBØ 1996, Berg (se note 5), s. 56, og Bjarnar (se note 5), s. 33.
45. NBØ 1996, Sætra (se note 5), s. 80-81.
46. Rian 1995 (se note 20), s. 197-198.
47. NØH 1979 (se note 11), s. 174.
48. For nærmere orientering, se NBØ 1996 (se note 1), s. 7-11 og noter med henvisning til tidligere debatt, særlig note 1. Se også Anna Tranberg: "Kremmerånd på Hedmarken", *Heimen* 3/1992, s. 172-179, og merknad fra Kåre Lunden: "Bondeøkonomi og kræmarånd", *Heimen* 1/1993, s. 54-55. *Norsk bondeøkonomi 1650-1850*, 1996, har hittil (september 1997) utløst følgende reaksjoner: Kåre Lunden: "Norsk bondeøkonomi i "førindustriell tid", *Heimen* 3/1996 s. 235-245 (anmeldelse), og Anna Tranberg og

- Knut Sprauten: "Norsk bondeøkonomi i "førindustriell tid" – en replikk", *Heimen* 4/1996, s. 311-312, og Stein Tveite: "Lunden, Chayanov og familiebruket", *Heimen* 1/1997, s. 57-58, og Atle Døssland og John Ragnar Myking: "Meir om norsk bondeøkonomi", *Heimen* 1/1997, s. 59-63, og Kåre Lunden: "Alfred Marshall og økonomisk teori: dogmer eller hjelpemiddel?", *Heimen* 3/1997, s. 203-218, og Kjell Haarstad: "Kornharpen var et typisk eksempel..." Innovasjoner i norsk landbruk på 1800-tallet", *Innsikt og Utsyn. Festskrift til Jørn Sandnes*, Skriftserie fra Historisk institutt, nr. 12, Trondheim 1996, s. 254-264, og Sigurd Rysstad: "Norsk bondeøkonomi 1650-1850", *Historisk Tidsskrift* (norsk) 1/1997, s. 142-149.
49. Atle Døssland, *Heimen* 1/1997, s. 52, se også Arnved Nedkvitne: "Mens Bønderne seilte og Jægterne for." *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*, Oslo 1988, s.548-49.
50. Rian 1995 (se note 20), s. 203.
51. NBØ 1996, se særlig: Tranberg (se note 36), s. 27-30, og Bjarnar (se note 5), s. 43-45, og Lindanger (se note 36), s. 94-95, og Myking (se note 36), s. 110-116, og Døssland (se note 36), s. 134-135, og Bottolfsen (se note 36), s. 159-168.
52. NBØ 1996, Sætra (se note 5), s. 64, 81. Sigurd Rysstad reiser spørsmål til denne oppfatningen i sin anmeldelse av NBØ i *Historisk tidsskrift* (norsk), 1/1997 s. 147-148.
53. Rian 1997 (se note 20), s. 462.
54. Arnved Nedkvitne: "Mens Bønderne seilte og Jægterne for." *Nordnorsk og vestnorsk kystøkonomi 1500-1730*, Oslo 1988. Kåre Lundens anmeldelse av boka i *Historisk tidsskrift* (norsk) 4/1992, s. 455-466, utløste en debatt mellom anmelder og forfatter, bl.a. om teori: A. Nedkvitne: "Hvordan bør en i dag skrive førindustriell bonde-samfunns historie?", *Historisk tidsskrift* (norsk) 4/1993, s. 504-511, og K. Lunden: "Korleis skrive eldre samfunns-historie? Gjensyn med empiri, modeller og logikk", *Historisk tidsskrift* (norsk) 3/1994, s. 338-347. Sitatet er hentet fra HT 4/1993, s. 509.
55. Døssland og Myking: "Meir om norsk bondeøkonomi", *Heimen* 1/1997, s. 61-62. Tilsvaret fra Kåre Lunden: "Alfred Marshall og økonomisk teori: dogmer eller hjelpemiddel?", *Heimen* 3/1997, s. 203-218.

